

ԷԶՄԻԱԾԻՆ



1963

ՌՆԺԳ
Ի ՏԱՐԻ

Դեկտեմբեր

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ԺԲ

1963





ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	էջ
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Վերածնված Մայր Հայրենիքի փառապանծ տոներ	3
Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման բառասուններեհերուդ տարեդարձի առթիվ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական անձնավորությունների միջև փոխանակված հեռագրերը	6
ՄԱՅՐԱԹՈՒՌՈՒՄ	8
Գրական-գեղարվեստական ցերեկույր Հոգևոր ճեմարանում նվիրված Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակին	9
Օտարները Հայ եկեղեցու մասին	12
Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ—Պոլիս և իր դերը	13
Հ. ԽԱԼՓԱՆՉՅԱՆ—Դպրոցներն ու գրատները միջնադարյան Հայաստանում	21
Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ—Աստապատը և նրա վանքերը	29
Ս. ԱՎԴԱԼԻԲԵՅԱՆ—Մաղկարար Սահակ Կախկուպոս Տեր-Գրիգորյանի հիշատակարանը	36
ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ—«Բազմավեպ»	37
Ա. ԱԼՊՈՅԱՃՅԱՆ—Պորտուգալ և Հայաստան	43
Գ. ՇԻՐՄԱՋԱՆՅԱՆ—Էջեռ էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի պատմությունից	52
ԹՂԹԱԿԻՑ—Բուլղարահայ կյանք	58
ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ	59
Ցանկ «Էջմիածին» ամսագրում 1963 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի	61



Խմբագրության հասցեն՝

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue „Etchmiadzine“, Etchmiadzine, Arménie, URSS.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1963 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՑ

ՎԵՀՈՂԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ



Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՎԵՐԱԾՆՎԱԾ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓԱՌԱՊԱՆԾ ՏՈՆԸ

Նոյեմբերի 29-ին լրացավ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 43-ամյակը:

Հայ ժողովուրդը, ամեն տարի, ազգային հպարտության և խանդավառության բերկրալի պզգամունքներով է տոնում իր հայրենիքի, իր ապատության և անկախության փառապանծ տոնը:

Պատմական այս մեծ տարեդարձի առթիվ, երջանիկ և հպարտ է մեր ժողովուրդը այն խորին գիտակցությամբ, որ երկար դարերի ստրկությունից հետո, համառու հերոսական պայքարով նվաճել է իր ապատությունը և արդարորեն հպարտանում է իր հայրենիքով, նրա նվաճումներով և իր պայծառ, լուսե գալիքով:

Անցյալի ահավոր ու սև բռնությունները, հայ հողի և մեր հոգիների վրայով անցած մղրիկները չեն կարողացել մարել ապագայի մասին մեր հույսն ու հավատը, խեղդել անկախության և ապատ ապրելու մեր սրբապան ձգտումը, ընկճել՝ մեր ապատատենչ ու լուսաբաղձ հոգին:

Նոյեմբերի 29-ը հայ ժողովրդի ժամանակակից, նորագույն շրջանի պատմության շրջադարձային հանգրվաններից մեկն է, երբ մահվան դատապարտված հայությունը, անօգնական, լքված, վիրավոր սրտով և արյունաքամ, բայց ապրելու և մանավանդ հաղթանակելու անկոտրում հավատով ու համբուրելի վճռականությամբ լցված, ոտքի կանգնեց և ճուռ մեծ ու ավելի ժողովրդի եղբայրական օգնությամբ, իր պատմական հայրենիքի մի մասի վրա, նվաճեց ապատ և խաղաղ ապրելու, նորից ստեղծագործելու իրավունքը:

Նոյեմբերի 29-ը հաղթանակի օր է հայ ժողովրդի համար, նրա մղած կյանքի և մահվան ահեղ պայքարում:

Նոյեմբերի 29-ը հայ ժողովրդի պատմության մեջ ոսկի տառերով է արձանագրված, որպես մեր ապատագրական պայքարի փառավոր և հերոսական էջերից մեկը:

Նոյեմբերի 29-ի հաղթանակով սկիզբ դրվեց մեր պատմության մեջ նմանը չտեսնված ազգային, բաղաբական, տնտեսական և մշակութային մի փառավոր շրջանի: Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը հիմնովին կերպարանափոխեց մեր երկրի և ժողովրդի կյանքը:

Նոյեմբերի 29-ը լայն հորիզոններ բացեց մեր ստեղծագործ, աշխատասեր և տաղանդավոր ժողովրդի ազգային և հոգևոր վերածննդի համար: Վերջ տրվեց մեր թափառումներին, լացին ու արցունքին, վշտին ու վերքին:

Նոյեմբերի 29-ը է՛լ ավելի համախմբեց բովանդակ հայությունը իր հայրենիքի շուրջ: Նա միաժամանակ կոփեց հայ ժողովրդի ազգային-հասարակական միասնությունը:

43 տարին ոչ մի ժողովրդի կյանքում մեծ ժամանակաշրջան չէ: Բայց պատմական են մեր հայրենիքի և ժողովրդի նվաճումները այդ կարճ ժամանակաշրջանում:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման օրից, բառացիորեն հրաշքի հավասար վիթխարի փոփոխություններ են կատարվել մշակույթի, արվեստի, գիտության, գրականության, ժողովրդական կրթության, լուսավորության, գյուղատնտեսության և հայ ժողովրդի հոգևոր, բարոյական և ազգային նոր կյանքի կերտման մեջ:

Վերջերս Սովետական Հայաստան այցելած ֆրանսիացի հայտնի գրող Ժան Պոլ Սաուրը Հայաստանից և հայ ժողովրդից ստարած իր տպավորությունները արտահայտում է հետևյալ

մտածումներով. «Ես մեծ հաճույք ստացա Հայաստան այցելելով: Ինձ հաջողվեց ծանոթանալ հայոց ինքնատիպ մշակույթին, որն արտահայտվում է ինչպես ժողովրդի ամենօրյա կյանքում, այնպես էլ նրա հիմնավոր, սակայն միշտ երիտասարդ հանրապետության մեջ: Ես տեսա հայ ժողովրդի ողբերգական պատմության հետքերը, ժողովրդի, որը դարերով ենթակա է եղել օտարների ասպատակության: Ես չեմ սխալվի, եթե ասեմ, որ ձեր ժողովուրդն ունեցել է ոչ միայն անկորնչելի արիություն ներխուժողների դեմ մղված պայքարում, այլև ամեն անգամ, վերանորոգելով մշակույթի քանդված օջախները, նա պարգացրել է իր ազգային ավանդությունները: Այցելելով Հայաստան, ես ապշած մնացի հանրապետության վերածնության և առաջադիմության լայն ծավալով: Էլեկտրակայաններ, արդյունաբերական խոշոր գործարաններ, ջրային ոռոգման հիմնալի ցանց, նոր յուրացվող հողեր. այս ամենը հայ ժողովրդի հեղափոխական ուժի արտահայտություններ են: Ինձ վրա խոր տպավորություն թողեց Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը, որը հանդիսանում է ժողովրդի ուժի և արիության իսկական արտահայտությունը: Ես իմ կյանքում չեմ տեսել մի քաղաք, որի բնակչությունը պատմականորեն կարճ ժամանակամիջոցում 40 տարվա ընթացքում, 30 000-ից հասներ 600 000-ի»:

Մեր հայրենիքը այսօր ծածկվել է գիտության, կրթության, մշակութային, ուսումնական հաստատությունների լայն ցանցով:

Այժմ Հայաստանում գոծոծ են ավելի քան 90 գիտահետազոտական ինստիտուտներ, 5 000 գիտական աշխատողներ իոնոզ մտքի և սրտի նպաստն են բերում մեր Հայրենիքի բարգավաճման և հպորության:

Այսօր Հայաստանի ուսումնական հաստատություններում սովորում են 457 000 հոգի, 41 000-ով ավելի քան անցյալ տարի:

1963 թվականի ընթացքում հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատություններից շրջանավարտ եղան 3 200 մասնագետներ, իսկ միջնակարգ մասնագիտական հաստատություններից՝ շուրջ 3 500 հոգի, որոնք լծվեցին մեր մշակույթի, գիտության, ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացման աշխատանքներին:

Մեր երկրում ազգաբնակչության առողջության նկատմամբ ցույց տրված հոգատարության և ուշադրության շնորհիվ, կայուն հիմքերի վրա է դրված մեր ժողովրդի առողջության պահպանման գործը: Բավական է նշել, որ եթե 1913 թվականին Երևանն ուներ ընդամենը 3 հիվանդանոց 51 մահճակալով և 31 բժիշկ ու նույնքան միջին բուժաշխատող, ապա այսօր միայն Երևանում գործում են 100-ից ավելի բուժական հիմնարկներ, մոտ 5 000 մահճակալով: Այս բուժ-

հիմնարկներում աշխատում են 3 000 բժիշկներ և 5 000 միջին բուժաշխատողներ:

Երբեմնի հետամնաց, քայքայված Հայաստանը դարձել է սովետական բժշկագիտության կարևոր կենտրոններից մեկը:

Այսօր մեր հանրապետության մեջ բժշկագիտական հետազոտություններով զբաղվում են 600 գիտաշխատողներ, այդ թվում 42 դոկտոր-պրոֆեսորներ և 254 բժշկական գիտությունների թեկնածուներ:

Մեր երկիրը, իր հազարամյակների պատմության ընթացքում, չի տեսել երբեք բնակչության այնպիսի աճ, ինչպիսին այժմ ունի: Եթե անցյալում, երկրում տիրող անբարենպաստ պայմանների բերումով, ամեն տարի հազարավորներ զարթոնում էին հայրենիքից, ապա վերջին տարիներում հայրենիք են վերադարձել ավելի քան 100 000 ներգաղթողներ:

Մեծ թափ է ստացել նաև բնակարանային շինարարությունը: Մինչև 1965 թվականը Հայաստանում կառուցվելու է նույնքան բնակարան, ինչքան կառուցվել է նախընթաց տասնամյակում: Ամբողջ հանրապետությունը իրենից ներկայացնում է շինարարական հսկա մի հրապարակ: Կառուցում է հայ ժողովուրդը, կառուցում է դարերի և հավերժության համար:

Առանձնապես մեծ են նաև ժողովրդական տնտեսության հիմքը հանդիսացող էներգետիկայի զարգացման հաջողությունները: Էներգիայի արտադրությունը, 1913 թվականի համեմատությամբ, մեծացել է 477 անգամ: Հայաստանը էլեկտրաէներգիայի արտադրությամբ առաջ է անցել նույնիսկ տեխնիկապես զարգացած մի շարք եվրոպական երկրներից:

Հայաստանում վերջին տարիներին ստեղծվել է նաև քիմիական հզոր արդյունաբերություն: Զինված դարձել է մեր երկրի արդյունաբերության առաջատար ճյուղը:

Հայաստանի արդյունաբերությունն այժմ օրական թողարկում է ավելի արտադրանք, քան թողարկվել է 1913 թվականի ընթացքում: Հայաստանն իր արտադրանքներն արտահանում է ոչ միայն Սովետական Լիգայի եղբայրական բոլոր հանրապետությունները, այլև արտասահմանյան ավելի քան 70 երկրներ:

Արմատապես փոխվել է նաև երբեմնի հետամնաց ու թշվառ հայ գյուղի պատկերը:

Սովետական իշխանության տարիներին ոռոգվող հողերի տարածությունը ավելի քան կրկնապատկվել է: Նոր յուրացված հողային տարածությունները վերածվել են այգեստանների, մրգատանների: Միայն վերջին 4 տարում բանջարեղենի արտադրությունն ավելացել է 62 տոկոսով, շաքարի ճակնդեղինը՝ 54:

Բոլոր երազներն են ծաղկում այսօր վերածնված հայ ժողովրդի հոգում: Անցնող յուրաքանչյուր օր երջանկության, բարգավաճման նոր

գարուններ է բերում մեր երկրին և մեր ժողովրդին:

Մայր երկրի հայությունը իր ազգային վերածնության, պետականության, իր պայծառ ապագայի հիմքերն է ամրապնդում օրերի հետ և շենացնում համայն հայության հայրենի տունը:

Սովետական Հայաստանում 43 տարիների ընթացքում ինչ ստեղծել է հայ ժողովուրդը՝ իրեն է պատկանում:

Ժողովրդական մեծանուն նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը, Մայր Հայրենիքի բովանդակ ժողովրդի անունից, սրտաբուխ, ջերմ խոսք ուղղելով սփյուռքահայ նոր սերնդին, ասում է. «Երամից ետ մնացող կռուներ, ես ձե՛զ եմ դիմում, ձե՛զ հետ եմ ուզում խոսել այսօր... Հայրենիքից դուրս ձեզ ամեն ինչ կխոստանան, բայց նրանք կխլեն ձեզնից ամենակարևորը՝ ազգի հպարտությունը, հայրենիքը: Ուրիշ բան է հայրենիքը. առանց հայրենիքի, առանց հայրենիքի կարոտի

դուք կկորչեք, կվերջանաք, դուք կկորցնեք այն հողը, ուր արմատներ պետք է ձգեիք, որտեղից սնունդ պետք է ստանայիք... պահեք, պահպանեցեք հայրենիքն ու հայրենին, միք դառնա երամից ետ մնացող կռուներ. ետ մնացածները մեռնում են մենակության մեջ, սառած գետերի ափին»:

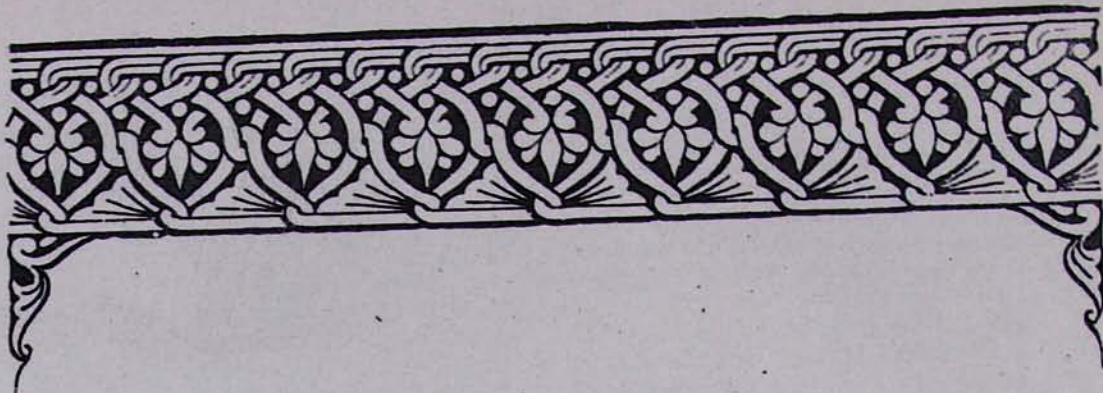
Այսօր պայծառ է մեր վերածնված հայրենիքի ներկան, է՛լ ավելի հուսալից, խոստումնալից է մեր ապագան, լուսե գալիքը:

Սովետական Հայաստանն է հայ ժողովրդի դարավոր ազատագրական պայքարների, նահատակության, պայծառ հույսերի վերջնական ու փրկարար հանգրվանը, խաղաղ ու ապահով միակ նավահանգիստը, դարերով մեր երազած, փնտռած և ի վերջո գտած Ավետյաց երկիրը:

Փա՛ռք վերածնված հայ ժողովրդին:

Փա՛ռք մեր հողին, ջրին, լուսի և հույսի հայրենիք, նոր ու հզոր Սովետական Հայաստանին:





ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ՝ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ ԱՌԹՎ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ
ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ ՀԵՌԱԳՐԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ
ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՊԱՐՈՆ ՆԱԳՈՒՇ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՑԱՆԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ

Հաճեցեք ընդունել Մեր ջերմ և անկեղծ շնորհավորությունները Սովետական Հայաստանի 43-րդ տարեդարծի առթիվ: Մեր սրտագին բարեմաղթությունները Ձեր արևշատության և Մայր Հայրենիքի ու հայ ժողովրդի առաջադիմության և բարօրության համար:

ՎԱԶԳԵՆ Ա

ԲՈՄԲԵՅ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՊԱՐՈՆ ԱՆՏՈՆ ԶՈԶԻՆՑԱՆԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ

Հաճեցեք ընդունել Մեր անկեղծ շնորհավորությունները Սովետական Հայաստանի Հանրապետության 43-րդ տարեդարծի առթիվ:

Ամենայն բարի մաղթանքներ Ձեր արևշատության և Մայր Հայրենիքի ու հայ ժողովրդի առաջադիմության և բարօրության համար:

ԲՈՄԲԵՅ

ՎԱԶԳԵՆ Ա

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ
ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՊԱՐՈՆ ԿԱՐԼԵՆ ԴԱԼԼԱՔՅԱՆԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ

Ուրախ ենք հայտնելու Մեր անկեղծ շնորհավորությունները Սովետական
Հայաստանի 43-րդ տարեդարծի առթիվ: Մեր սրտագին բարեմաղթությունները
Մայր Հայրենիքի և հայ ժողովրդի առաջադիմության և բարօրության համար:

ՎԱՋԳԵՆ Ա

ԲՈՄԲԵՑ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱՋԳԵՆ Ա-ԻՆ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի նախագահության և անձամբ իմ անունից
շնորհակալություն եմ հայտնում Ձեզ, Հայաստանում սովետական իշխանության
հաստատման 43-րդ տարեդարծի առթիվ Ձեր շնորհավորանքի և սրտագին բարե-
մաղթությունների համար:

Ն. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի
նախագահության նախագահ

ԵՐԵՎԱՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱՋԳԵՆ Ա-ԻՆ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Ընդունեցեք Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների սովետի և անձամբ իմ շնորհա-
կալությունը Սովետական Հայաստանի 43-րդ տարեդարծի առթիվ Ձեր շնորհավո-
րական հեռագրի և լավագույն ցանկությունների համար:

Ա. ԶՈԶԻՆՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների սովետի նախագահ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱՋԳԵՆ Ա-ԻՆ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Ընդունեցեք, խնդրեմ, խորհրդիս և անձամբ իմ խորին շնորհակալությունը
Սովետական Հայաստանի 43-րդ տարեդարծի առթիվ Ձեր հղած ջերմ շնորհավո-
րանքների համար:

Թո՛ղ հավերժ առաջադիմի և բարգավաճի ամենայն հայության Մայր Հայ-
րենիքը:

Կ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ

Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների սովետին առընթեր
Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ

ԵՐԵՎԱՆ



ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Հոկտեմբերի 20-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց և քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետ Պալյանը՝ «Քանզի բազումք յօժարեցին վերստին կարգել զպատմութիւն իրացն հաստատելոց ի մեզ» բնաբանով:

* *

Հոկտեմբերի 27-ին, կիրակի, Գլուտ խաչի տոնին, Մայր Տաճարում պատարագեց գերաշնորհ Տ. Ասողիկ եպիսկոպոս Ղազարյանը: Պատարագիչ սրբազանը քարոզեց «Զի ճառ խաչին կորուսելոցն յիմարութիւն է, ալ փրկելոցս մեզ զօրութիւն Աստուծոյ» բնաբանով:

* *

Հոկտեմբերի 27-ին, կիրակի, Մայր Աթոռ այցելեց ամերիկացի հայտնի գրող Ստայն-բերգը իր տիկնոջ հետ: Հարգելի հյուրերը հիացմունքով ունկնդրեցին Կոմիտասյան պատարագից մի քանի համարներ՝ Մայր Տաճարի երգչախմբի կատարմամբ: Հյուրերը եղան Մայր Տաճարի եկեղեցական հնութիւնների պահարանում և մեկնեցին լավ տպավորութիւններով:

* *

Հոկտեմբերի 29-ին, երեքշաբթի, ավելի քան մեկ ամիս Հայաստանում հյուրասիրվելուց հետո, իր հայրենիքը՝ Ֆրանսիա վերադարձավ հայտնի հայագետ պրոֆ. Ֆրեդերիկ Ֆելդին: Գիտնականը, Հայաստանում դսնված օրերին, հանդիպումներ ունեցավ Հայաստանի գիտութիւնների ակադեմիայում և մշակութային այլ հաստատութիւններում: Հարգարժան հյուրը մեկնեց լավագույն տպավորութիւններով:

Հոկտեմբերի 31-ին, հինգշաբթի, Միլանոյից բանաստեղծ պր. Ա. Սրապյանը, որպէս Մայր Աթոռի հյուրը շուրջ մեկ ամիս հայրենիքում մնալուց հետո, վերադարձավ իր բնակավայրը:

* *

Նոյեմբերի 3-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Հակոբ քահանա Հակոբյանը: Քարոզեց գերաշնորհ Տ. Ասողիկ եպիսկոպոս Ղազարյանը՝ «Զիք ինչ ծածոսկ որ ոչ յայտնեցի» բնաբանով:

* *

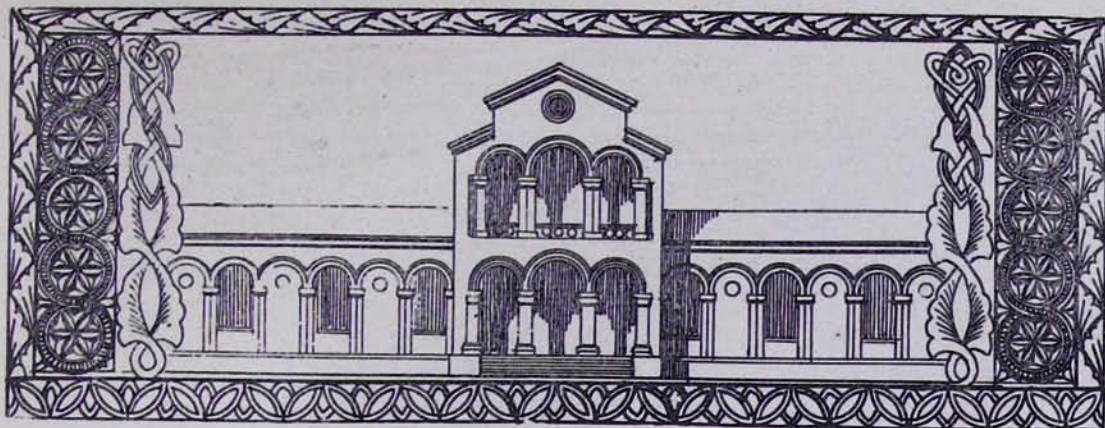
Նոյեմբերի 6-ին, չորեքշաբթի, Հոգևոր ձեմարանի ուսանողները, դասախոսական կազմի առաջնորդութամբ, շրջապատույտ կատարեցին Երևանի տեսարժան վայրերում: Նրա՝ եղան Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում, Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանում, մեծանուն բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի նորարար տուն-թանգարանում:

* *

Նոյեմբերի 9-ին, շաբաթ, Մոսկվա մեկնեցին Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Կոմիտաս եպիսկոպոս Տեր-Ստեփանյանը և «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր պր. Ա. Հատիսյանը, այնտեղից ուղևորվելու համար Հնդկաստան և միանալու Վեհափառ Հայրապետի շքախմբին:

* *

Նոյեմբերի 10-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Հովհաննես քահանա Մարությանը:



ԳՐԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՅԵՐԵԿՈՒՅԹ ՀՈԳԵՎՈՐ ԾԵՄԱՐԱՆՈՒՄ ՆՎԻՐՎԱԾ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 250-ԱՄՅԱԿԻՆ

Հոկտեմբերի 24-ին, հինգշաբթի, հետմիջօրեի ժամը 3-ին, Հոգևոր Ճեմարանի հանդիսատսահում տեղի ունեցավ գրական-գեղարվեստական ցերեկույթ՝ նվիրված հայ երգի արքա, ժողովրդական մեծ գուսան և տաղանդավոր քնարերգակ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակին:

Հանդիսության նախագահում էր Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի ատենապետ գերաշնորհ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանը:

Հորեկյանական տոնակատարությանը ներկա էին Մայր Աթոռի միաբանությունը, Հոգևոր Ճեմարանի վերատեսչական, դասախոսական կազմը և ուսանողությունը, վանքի պաշտոնեությունը և հրավիրյալներ:

Հանդիսությունը բացվում է Հայկական ՍՍՌ Պետական հիմնի նվագով:

Հոգևոր Ճեմարանի ավագ վերակացու հոգեշնորհ Տ. Գրիգոր վարդապետ Նղիայանը հանդես է գալիս ներածական խոսքով:

Ճեմարանի երգչախումբը փայլուն հաջողությամբ կատարում է «Քամանչա» խմբերգը: Առաջին լսարանի ուսանող Ղևոնդ Վարդանյանը ապրումով արտասանում է «Աշխարհ մի փանջարա է» բանաստեղծությունը:

Օրվա գլխավոր բանախոսն է Հոգևոր Ճեմարանի հայոց լեզվի և գրականության դասախոս Գրիգոր Գյուլյանը, որն իր բովանդակային զեկուցման մեջ հանգամանորեն վերլուծելով Սայաթ-Նովայի անցած գրական ուղին և ստեղծագործությունը, ասում է.

«... Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունը մի վառ վկայություն է մեր ժողովրդի բնավորության մասին, նրա շուշանային մաքրության հոգեկան բարձր առաքինությունների մասին:

Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունը մեր միջնադարյան տաղերգության օրգանական շարունակությունն է ու նրա ավարտումը միաժամանակ:

Սայաթ-Նովան աշուղ է և լիրիկ մեծ բանաստեղծ: Աշուղ է, որովհետև նրա տաղերը գրված են խնջույքներում և հասարակական հանդեսներում երգելու համար: Աշուղ է, որովհետև նրա տաղերը գրված են ժողովրդական պարզ, հասկանալի լեզվով, հագեցված են ժողովրդական խոսքի դարձվածքներով, համեմատության ներկերը վերցված են իրական, կոնկրետ կյանքից, տեսանելի ու շոշափելի իրականությունից: Նրա տաղերում բացարձակապես բացակայում են վերացական ընդհանրացումները, որոնք բնորոշ են դասական գրականության համար: Ժողովրդական, գուսանական երգի բնորոշը՝ պարզությունն ու անմիջականությունն է: Գուսանական երգերում խոսքը պետք է լինի կարճ, դիպուկ, թեւավոր, կոնկրետ և նպատակասլաց: Գուսանական երգը չի սիրում ճախարակյալ, դարձգարձիկ, բարդ ու վերամբարձ, ճոռոմ լեզվական դարձվածքներու նա սիրում է շնչել հողի ու արևի բույրով: Գուսանական երգերի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ տաղի վերջում գուսանը պետք է

հիշատակի իր անունը և տաղն անձնակա-
նացնի՝ այն կապելով իր կենսափորձի և աշ-
խարհայեցողության հետ:

Սայաթ-Նովան լիրիկ մեծ բանաստեղծ է,
որովհետև իր տաղերի թեմաները խորապես
անձնականացված են և դուրս եկած աշուղա-
կան պարզության սահմաններից: Նա օգտված
է բանաստեղծական խոշոր երևակայությամբ
և անկրկնելի ավյուրով: Նա տարբերվում է
նրա պարզությունը դժվա-
րանված պարզություն է: Հեժան, պրիմիտիվ
պարզություն է: Նրա պարզությունը համո-
զիչ արտահայտության բյուրեղացումն է: Նրա
բանաստեղծական բառատոգիքը ազաման-
դակուտ կառուցվածք ունեն: Դրանք ոչ թե
գրված, այլ քանդակված տողեր են, հնչում
են անսխալական երաժշտականությամբ:
Վերցնենք նրա տասնվեցյակների բառան-
դամ լայնաշունչ «Քամանչա» նշանավոր բա-
նաստեղծությունը՝ զուտ կառարողական
վարպետության տեսակետից, համոզվելու
համար, որ մեր հանճարեղ Սայաթ-Նովան
ոչնչով չի զիջում քառյակի անզուգական
վարպետ Օմար Խալամին:

... Սայաթ-Նովան սիրո աննման երգիչ է:
Նա մեր բանաստեղծության մեծագույն սի-
րերգակն է...

... Սայաթ-Նովան առանձին վերցրած՝
բնության երգիչ է: Բայց նրա սիրո տաղերը
ներթափանցված են բնության շինչող պատ-
կերներով: Բնությունը շնչում է նրա տաղերի
մեջ, մերթ որպես հոգի են բաց արած մանի-
շակ, մերթ՝ ձյունի տակ են նոր դուրս եկած
ծաղիկ, մերթ՝ ավարդին փաթաթված ռեհան,
մերթ սուսան սմբուկով լցված բաղ, մերթ
կարմրավուն դաշտի ծաղիկ և հովտաց շու-
շան և այլն...

Բացի սիրային երգերից, որոնք իր ստեղ-
ծագործության թագն ու պարծանքն են, Սա-
յաթ-Նովան գրել է նաև փիլիսոփայական
բանաստեղծություններ՝ հագեցած սոցիալա-
կան խոր բովանդակությամբ: Այս կարգի
երգերի մեջ ի հայտ է գալիս մեծ կենսափոր-
ձով մարդասեր խոշոր բանաստեղծը: Սայաթ-
Նովան հպարտ է իր ուսմանով, ժո-
ղովրդական ծագումով: Նա մի տեղ, արժա-
նավորության մեծագույն զգալունով, հա-
տարարում է. «Յիս ուսմի իմ. թավադութին
չիմ ուզում»: Եվ ուսմի Սայաթ-Նովան դար-
ձավ ուսմի, խալխի նորարար:

Արի, համով զուլուղ առա, խալխի նոհար
Սայաթ-Նովա.
Ով քիզի լիդի պարֆիլն, դուն տու շաֆար,
Սայաթ-Նովա:

Եվ իրոք, միջնադարյան խավարի պայ-
մաններում, նրա երգերը դարձան այն սպե-
ղանին, որով ամբողջին աշխատավորու-

թյան խոցված սրտերը: Սայաթ-Նովան իր
հոգու ամբողջ ուժով սիրած է աշխատավոր
մարդուն, նրան, ով ստեղծում է կյանքի բա-
րեքները: Նա մեծ մարդասեր է, թեև հպարտ
է իր հայկական ծագումով: Բայց նա հավա-
սար սիրով սիրում է բոլոր մարդկանց: Իր
երգ ու պարով, անմահ քամանչով դրանց նո-
քարություն է անում: Նրա հոգևոր ճոխ սե-
ղանից հավասարապես հրապուրվել են և՛
հայը, և՛ վրացին, և՛ ադրբեջանցին: Նա իր
երգերը հավասար հաջողությամբ գրել է երեք
լեզուներով՝ հայերեն, վրացերեն, ադրբեջա-
ներեն, երկու հարյուր տարի առաջ իրագոր-
ծելով անգրկովկասյան երեք ժողովուրդների
հոգևոր կուլտուրայի միասնության իդեալը:
Հայ ժողովուրդը, որի սրտում միշտ բոցկլտա-
ցել է ժողովուրդների եղբայրության սրբազան
կրակը, կարող է հպարտանալ իր մեծ, ան-
մահ զավակով:

Ասիական բռնապետության պայմաննե-
րում կաշկանդված մարդկային զգացումները
կապանքներից ազատելու ձգտումն է, որ
արտահայտվում է Սայաթ-Նովայի ստեղծա-
գործության մեջ: Սրանով նրա բանաստեղ-
ծությունը ստանում է համամարդկային բո-
վանդակություն և հասկանալի է դառնում
երեկ՝ իր ժամանակակիցներին, իսկ այսօր՝
համայն մարդկության:

Սայաթ-Նովան զգացել ու տեսել է խալխի
վիճակը, գիտակցել է խալխին նոքարություն
անելու անհրաժեշտությունը: Նա չի ձգտում
թավադության, գիտի, որ կյանքում արժե-
քավորը ոչ թե ազնվականությունը, տիրող ու-
ր, հարստությունն է, այլ հոգեկան ազնվու-
թյունը, արդարությունը, ճշմարտությունը:

Խալխին ծառայություն մատուցելը, նրա
համար կամուրջ կառուցելը, անց կենողի
կողմից բարի հիշվելը այն միակ հարստու-
թյունն ու փառքն է, որին ձգտում է բա-
նաստեղծը:

Հողմերի ու հեղեղների դեմ միակ փրկու-
թյունը, ճշմարտությունն անմահ դարձնելու
միակ միջոցը նա համարում է հոգու տունն
սմբուր ու հիմնավորը՝ կառուցելը, մարդկային
հոգին ժայռի նման հաստատուն պահելը:

Հոգու տունը շինե՛ղ ղայիմ, հիմնավոր՝
Նոյի նման՝ սելավից էլ ա՛ն չկա:

Սայաթ-Նովան լիրիկ բանաստեղծ է՝ սո-
ցիալական խոր ընդհանրացումները նա տա-
լիս է մասնավոր, անձնական պատկերներով:
Հանձին նրա բողոքում է կեղեքված, անի-
րավված, կաշկանդված աշխատավորը:

Դարիք իմ, առուն իմ լալի
Դժար դարի հանդիքելով.
Տե՛ր իմ կանչում կսկրծալի
Կինֆում շարի հանդիքելով:

Սայաթ-Նովայի իմաստութիւնը ժողովրդական իմաստութիւն է, սնվում է ժողովրդի հաղարամյակների կենսափորձից:

Պայքարելով «դժար դարի» և «կյանքի շարի» դեմ՝ նա հասնում է այն բարձրագույն իմաստութեան, որ տիրողներից, խանրից ու շահերից, բարձր են մարդու հոգու անկաշկանդ ապրումները:

Յարը, ընկերը, օտարական-պանդուխտը, աղքատը, գիրն ու արվեստը, արդարութիւնը, ճշմարտութիւնը, հոգեկան աղնվութիւնը սիրելով է, որ մարդ պետք է պայքարի «դժար դարում» «կյանքի շարի» դեմ: Ահա Սայաթ-Նովայի իմաստութիւնը: Շինարար, ստեղծագործ, արվեստագետ, ճշմարտասեր ու արդարասեր հայ ժողովուրդն է տվել Սայաթ-Նովային այդ իմաստութիւնը: Շնորհիվ այդ իմաստութեան, Սայաթ-Նովան այսօր էլ առաջավոր մարդկության շարքերում է, այսօր էլ նա պայքարում է խաղաղության համար, ժողովուրդների սուրբ դաշինքի համար, ժողովուրդների եղբայրության և երջանիկ ապագայի համար:

Սայաթ-Նովայով ամբողջանում ու ավարտվում է մեր միջնադարյան տաղերգութիւնը: Նրա բանաստեղծական փառապատկը ամբողջանում է նահատակի լուսապսակով:

Սայաթ-Նովան և՛ իր կյանքով և՛ իր մահով նման եղավ իր ժողովրդին:

Հայ մեծագույն քնարերգակ Սայաթ-Նովայի անձնակերտ արձանը բարձրանում է իր հավերժական ժողովրդի հավերժորեն սիրող մեծ սրտի մեջ:

Երգչուհի Սվետլանա Զաքարյանը իր «Բլրլուկի հիդ» և «Մե խոսկ ունիմ» սայաթ-նովայական երկու երգերով կախարդում է դահլիճը:

Առաջին լսարանի ուսանող Գրիգոր Բունիաթյանը հուղումով արտասանում է «Ասացին, թե Շախաթա՛յի, խաբար ունի՞ս ալամեն»:

Երգչախումբը կատարում է «Ուստի» կուբաս» խմբերգը:

«Արի համով դուռդ արա» բանաստեղծութիւնն արտասանում է երրորդ դասարանի ուսանող Հակոբ Փանոսյանը:

Սիլվա Կապուտիկյանի «Սայաթ-Նովա» բանաստեղծութեան փայլուն արտասանութեամբ հանդես է գալիս երկրորդ լսարանի ուսանող Նդիշե Բաղրամյանը:

Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակին նվիրված գրական-գեղարվեստական ցերեկով եղրափակում է «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր և Հոգեւոր Ճեմարանի դասախոս Արթուր Հատիտյանը:

«Այս շաբաթ, հոկտեմբերի 26-ին, մեր ժողովուրդը, իր հարազատ հայրենի պետության հովանու տակ, համազգային շքով և հանդիսութեամբ, նշում է իր արժանավոր մեկ դավի, ժողովրդական մեծ աշուղի և քնարերգակի՝ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը:

Հայ ժողովրդի հետ, Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդները, համայն աշխարհի առաջավոր մարդկութիւնը, սրտագին երախտագիտութեամբ, նշում են խոշոր հումանիստի, Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամության և նրանց լավագույն իղձերի արտահայտիչ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը:

Ավելի քան 200 տարի, Սայաթ-Նովայի երգերը հնչել են նոր ուժով և թարմութեամբ բոլոր ժողովուրդների համար, որովհետեւ, ինչպես նշել է Հովհաննես Թումանյանը, Սայաթ-Նովան «գեղեցիկ ձևի մեջ մի մշտական հուր հոգի է, մի ազնիվ և լիքը սիրտ, մի հարազատ հղոր շունչ, որ մեր աշխարհքի հարազատ շնչի նման միշտ խաղալու է Կովկասի ժողովուրդների վրա»:

Ռուս մեծ գրականագետ Վալերի Բրյուսովը Սայաթ-Նովային դասում է իրավամբ առաջնակարգ այն բանաստեղծների շարքին, «որոնք իրենց հանճարի զորութեամբ դադարում են մեկ ժողովրդի սեփականութիւնը լինելուց, բայց դառնում են ողջ մարդկության սիրելին»:

Այսօր էլ մեզ հետ է Սայաթ-Նովան՝ մեր աշխատանքում, մեր որոնումների մեջ, հանուն լավ կյանքի մեր պայքարի մեջ: Նա սովորեցնում է մեզ «համով դուռդ անի» մեր ժողովրդին և առաջավոր մարդկութիւնը:

Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակին նվիրված ցերեկով վերջանում է նախագահ սրբազան հոր աղոթքով:





ՕՏԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բելգիայի Նամուր գավառում գտնվում է բենեդիկտյան Շնվետոնյը վանքը, որի միաբանությունը «աշխատում է Արևելքի մասին ծանոթություն տարածել Արևմուտքի կաթոլիկության մեջ, նպաստելու համար եկեղեցիների և ժողովուրդների մերձեցման և օգնելու համաշխարհային խաղաղության գործին»:

Միաբանությունն ունի իր պարբերաթերթը՝ «Իրենիկոն» (Irénikon), որի էջերում օգտակար և շահեկան տեղեկություններ են տրվում արևելյան եկեղեցիների մասին:

Միաբանության անդամներից հոգեշնորհ Հ. Դենիս Գիյոմը, որը գիտի նաև հայերեն, հատկապես զբաղվում է Հայաստանյայց Եկեղեցու պատմության և նրա արդի վիճակի ուսումնասիրությամբ:

«Իրենիկոն»-ի 36-րդ համարում, 1963 թվականին, Հ. Դենիս Գիյոմը հրատարակել է մի ուսումնասիրություն «Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին» վերնագրով, որը գրավում է պարբերաթերթի 258—263 էջերը:

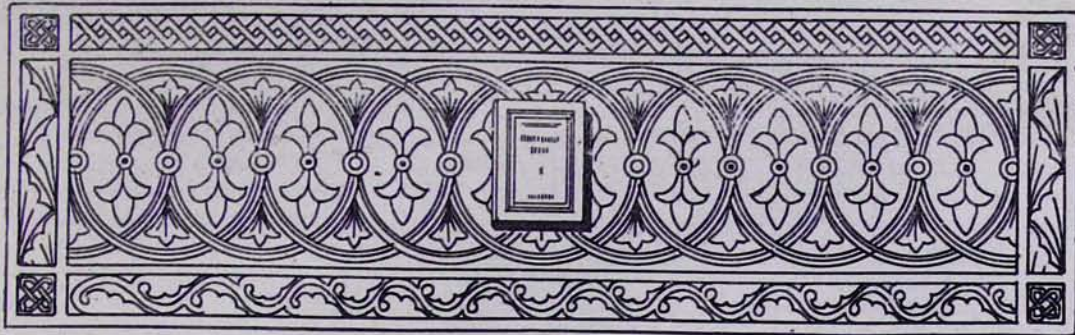
«Իրենիկոն»-ի 294-րդ էջում, հարգելի բենեդիկտյանը գրախոսելով հանգուցյալ Ս. Սահակ եպիսկոպոս Կոզյանի վերջերս հրատարակած «Հայոց Եկեղեցի» աշխատությունը, ի միջի այլոց գրում է հետևյալը.

Այսուհանդերձ մարդ ապշած է մնում այն նեղմտությունից, որով ներթափանցված է

քույր մի Եկեղեցու առաքելականության և ինքնագլխության դեմ հակաճառող այս երկը: Կոզյանի գիտական հետազոտություններն անկասկած կարող էին նրան առաջնորդել դրական իմաստով պատմական մի սինտեզի մշակմանը, փոխանակ առիթ հանդիսանալու, որ նա այդպիսի հսկայական մի քար արձակի լուսավորչական Եկեղեցու դեմ այն ժամանակ, երբ վերջինիս բարյացակամ դիրքը Հռոմեական Եկեղեցու հանդեպ երբևիցե չէր արդարացնում նրա այդ վարմունքը: Դա աններդաշնակ մի հնչյուն է էկումենիկ մեր դարաշրջանում, և պետք է ասել, որ լուսավորչական հայերը խիստ վրդովվեցին նրանից: «Հասկ»-ը իր 1962 թվականի փետրվար-մարտ համարում արձագանքեց նրան «Հրավեր սիրո և գործակցության» վերնագիրը կրող մի հոդվածով, որով կոչ էր արվում հայ կաթոլիկ հայերին «պապից ավելի պապական» ցույց չտալ իրենց և ավելի հավատարմորեն հետևել Հովհաննես ԻԳ պապի օրինակին և պատգամներին՝ հասնելու համար խաղաղության և եկեղեցիների միության»:

Ինչպես երևում է, Հ. Դենիս Գիյոմը չի կարգացել «էջմիածին» և «Սիոն» ամսագրերի պատասխանները, նույն օրերին գրված Կոզյան Սահակ եպիսկոպոսի «Հայոց Եկեղեցին» աշխատության դեմ:





Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ*

18. ՀՈՌՄ ԿՊՈՍՏԵ ՀՈՆՔԵՐԸ

Հակառակ թուղթի փցումն մուրհակներուն, զորս ժամանակ առ ժամանակ հաջողեցավ կորզել հայ հոգևորականներեն, պտուղ շարժին Հոռմի փորձերը բերդը գրավելու համար ներսն: Ամբողջ դար մը ճգնի, վատներ էր ան, ու դառնությամբ կտեսներ հիմա, որ անոնք ուժ չունեցան Հայ Եկեղեցին ծունկի բերելու: Ան կտեսներ, որ սիրալիր միջոցներով պիտի չգրավի բերդը: Մինչև այդ պահուն իր գործակալները հրահանգ ունին քաղցրությամբ մոտենալ իրենց զոհներուն ու որսալ զանոնք խալժեր ցույց տալով: Ինչպես կգրե հայ բանասեր մը, «17-րդ դարու վերջերին Պոլսում գտնվող միսիոնարները պատկանում էին ճիզվիտների, կապուսինների և դոմինիկյան կարգերին: Մինչև 17-րդ դարու վերջը միսիոնարները իրենց գործունեության ընթացքին բարյացակամ հարաբերությունների մեջ էին Հայոց Եկեղեցու և նրա ղեկավարների հետ և սիրալիր վերաբերում ունեին դեպի հայ ժողովուրդը: 1654 թվականին ճիզվիտ Florian լույս ընծայեց «Etat présent de l'Arménie tant pour le temporel que pour le spirituel» գիրքը, որի մեջ, հիմնվելով Թուրքիայից ու Պարսկաստանից ճիզվիտ միսիոնարներից ստացված տեղեկագրի վրա, տալիս էր Հա-

յաստանի նկարագրությունն ու միսիոնարների հայերի մեջ կատարած քարոզչական գործի պատկերը: Իր գրքի վերջում, նա խորհուրդներ է տալիս հայերի մեջ գործելու պատրաստվող ապագա միսիոնարներին: Այդ խորհուրդներից ամենակարևորներն են.— Անհրաժեշտ է խիստ ուշադիր ու բարեկամ լինել հայոց կաթողիկոսի, վարդապետների ու քահանաների հետ, որովհետև տեսնելով բարեկամությունը իրենց հոգևոր առաջնորդների հետ, հայերն առանց կասկածի ու վստահությամբ կլսեն միսիոնարների քարոզները: Որովհետև հայերը շատ են կապված իրենց սովորություններին ու ծեսերին, կաթոլիկ կրոնի հաջողության համար, պետք է բավականանալ միայն նրանով, որ հայերն ընդունեն Հռոմեական Եկեղեցվո ղավանանքը, իսկ հայ եկեղեցական ծեսերն ու եկեղեցական ավանդությունները պետք է թողնվ անվթար: Եվ, վերջապես, հայերից շատերը չգիտեն նույնիսկ, թե ի՞նչ բան է հերձվածը. միսիոնարի ճարպիկությունը նրա մեջ է, որ նրանց կաթոլիկ դարձնի առանց որ նրանք նկատեն իրենց հերձվածող կամ հերետիկոս լինելը»⁴⁵¹:

Արդարև, առաջին միսիոնարները, որոնք հայ ժողովուրդին հետ շփում առին, հրահանգ ունեին մեղմ ու անուշ վարվելու իրենց զոհներուն հետ: Սիրալիր միջոցները բավական չեղան սակայն զանգվածները հրապուրելու հա-

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1962 թվականի № № Թ-ից, ԺԲ-ից և 1963 թվականի № № Ա-ից, Բ-ից, Գ-ից, Դ-ից, Ե-ից, Զ-ից, Է-Ը-ից, Թ-Ժ-ից և ԺԱ-ից:

⁴⁵¹ Հովհաննես Զավյան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1933 փետրվար, էջ 113—114:

մար: Պոլիսը անձնատուր չեղավ: Նոր ռազմավարություն պետք էր, որովհետև կապուսին միսիոնարներուն մեղմ քաղաքականությունը երբեք պտուղ պիտի չտար: Նոր ռազմավարությունը վստահվեցավ այս անգամ ճիշդվողներուն: Անոնք հարձակումով պետք է երթային գրավել բերդը:

«Ահա թե ինչպես է բացատրում հայ-միսիոնարական հակամարտությունները Renaudet արքան, գիտնական արևելագետը, որ մեծ համբավ ուներ Լուդովիկոս Ժ-ի արքունիքում և որի հուշագրերը նախարարները բերում էին իբրև հիմնավորում իրենց առաջարկություններին: Ավետիք պատիարքի գործի առթիվ 1710 թ. հոկտեմբերի 8-ին Լուդովիկոս Ժ-ին ներկայացրած իր զեկուցագրում կգրե, թե կապուսինները հայերից շատերին գաղտնի կերպով դարձրել էին կաթոլիկության՝ հրաժարեցնելով նրանց Ազգային Եկեղեցուց. բայց որպեսզի գաղտնիքը երևան չգա, կապուսինները ստիպված արտոնել էին, որ նորադարձ հայերը երեք կիրակիներից մեկը այցելեն Հայոց Եկեղեցին և կատարեն բոլոր ծեսերը, ի բաց առեալ խոստովանությունը. բացի այդ՝ կաթոլիկացած հայերին արտոնվում էր հայ հոգևորականներին վճարել բոլոր եկեղեցական տուրքերը: Կապուսինները պնդում էին, թե իրենց այս ընթացքով իրենք գործում են Հավատքի քարոզության ժողովի հրահանգներով:

Ճիշդվողներն, ընդհակառակը, 17-րդ դարի վերջից սկսած, արգելում են կաթոլիկության հարած հայերին այցելել ազգային եկեղեցիներն ու կատարել Հայ Եկեղեցվո պարտավորությունները: Իբրև ավելի ազդեցիկ ու գորավոր՝ նրանք հակադրեցին կապուսիններին ենթարկվել իրենց հրահանգներին, և 17-րդ դարի վերջին ու 18-րդ դարի սկզբի տարիները անցան հայերի և կաթոլիկների սուր հակամարտության մեջ: Մոռացության տրվեցին հենց իրենց՝ ճիշդվողների կողմից, երկար տարիների փորձի հիման վրա մշակված մեղմ ու բարեկամական ազդեցության ձևերը: Հայերի դեմ հայտարարվեց բիրտ ու դաժան պատերազմ՝ անորակիսի նեղություններով ու անհաշիվ զոհերով»⁴⁶²:

Առաջին հերթին պետք է կաթոլիկ դարձած հայերուն արգելվեր հայ եկեղեցիներ հաճախելը, անոնց շփում ունենալը հերձվածողներու հետ:

Կղեմես ԺԱ պապը Ժխտական պատասխան տված էր Պարսկաստանի հայ կաթոլիկներու այն հարուման, «թէ արժա՞ն իցէ քարոզյաց հաւոց [կաթոլիկացի] յաճախել յեկեղեցիս հերձուածողաց և հերետիկոսաց, սոյնպէս և

արժա՞ն իցէ կաթոլիկեայց ի ձեռաց սոցա ընդունել զխորհուրդս, լինել առնթրակաց այլոց պաշտամանց և հանդիսից նոցա»⁴⁶³:

Ժխտական պատասխանը, զոր պապը կուտար, նվիրական էր բոլոր այն վայրերուն համար, ուր կգործեին միսիոնարները:

Հայ կաթոլիկ հոգևորականներն ումանց թելադրությունը Հոռմի մոտ ուժ չէր կրնար ունենալ զայն իր վճռեն ետ կեցնելու համար: Այդ հոգևորականներն մեկը Մխիթարն էր, Այդ հոգևորականներն մեկը իրազեկ անձից, ուղեորմն «Հոռմում, իբրև իրազեկ անձից, ուղեորմն նրա եղբակացությունը այն մասին, թե ցին նրա եղբակացությունը կարո՞ղ են այցելել արդյոք հայ կաթոլիկները կարո՞ղ են այցելել հայ ազգային եկեղեցիները, և այդ եկեղեցիներում կարո՞ղ են հոգևոր արարողություններ կատարել: Նման եղբակացություն պաներ հանջվեց և Պրոպագանդայի դպրոցի նախկին աշակերտ Խաչատուր վարդապետ Առաքելյանից, որ Թուրքիայում առաքելական միսիոնից, որ պաշտոն էր կատարել: Նրանք երկուսն էլ համանման կարծիք հայտնեցին՝ գտնելով անհրաժեշտ արտոնել, որ կաթոլիկ հայերը հաճախեն Հայ Ազգային Եկեղեցին և այնտեղ հոգան իրենց հոգևոր պետքերը: Նրանց այս եղբակացությունը Հոռմը մերժեց և արգելեց, որ հայ կաթոլիկներն իրավունք ունենան հաճախելու հայ ազգային եկեղեցիները: Խաչատուր վարդապետի եղբակացությունները յատկենրեն լեզվով հրատարակված են «Schiarimenti documenti»-ի մեջ (Բ. 84), իսկ Մխիթարի եղբակացությունը համարվում է կորած: Զմյուռնիայում 1879 թ. տպված բնագիրը («Աբբայ Մխիթարայ վարդապետի արարեալ պատճառք որք առերին ընդդէմ նոցին, որք սանն թէ ոչ երբեք պարտ է գնալ ուղղափառաց ի ժամն հայոց») համարվում է միճելի, թե եղբակացության բովանդակությունը անվիճելիորեն նույնն է ինչ որ է Խաչատուր վարդապետինը»⁴⁶⁴:

«Մենք տեսանք, — դիտել կուտա Օրմանյան, — Գալանոսի հայ վարդապետի տարադ իսկ հագնիլը և հիսուսյան արեղաներուն հայոց եկեղեցիներուն մեջ քարոզելը. բայց այն ժամանակները անցած էին, և այս միջոցին սկսած էին տարբեր մտածել և գործել. ուստի ամենախիստ պատիժներով արգելեցին Հայոց Եկեղեցին մտնելը: Ասկե ծագելիք անտեղությունները դիտել տվողին, Պարբունի՝ Հիսուսյանց վանահայրը կպատասխաներ, Թէ չէր վրնար ընդունիլ, որ կաթոլիկներն ամենափոքր հաղորդակցություն մը ունենալին իրենց հերձվածող եղբարց հետ, և թե ամենեն

⁴⁶³ Պապյան, հիշված աշխատությունը, էջ 171:

⁴⁶⁴ Հովհաննես Զավրյան, «Մխիթարյան միաբանության բաժանումը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1931 թվականներ, էջ 107:

⁴⁶² Հովհաննես Զավրյան, «Հայրենիք ամսագիր», 1933 թվական, էջ 114—115:

դառն շարժարանքները աշվին պետք էր առնելին»⁴⁵⁵։

Հայ ղեկավարները չէին կրնար անտարբեր մնալ արշավանքի այս նոր մեթոդներուն առջև։ Պաշտանպուծյան համար ալ նոր մեթոդներ անհրաժեշտ էին։ Անհրաժեշտ էր փոխադարձ պայքարի անցնիլ միսիոնարներուն դեմ։

Եվ ահա պատրիարքներ ունեցավ Պոլիսը, որոնք չվարանեցան նույնիսկ ծայրահեղությանց գնով պաշտպանել իրենց վստահված ավանդու։ Օրմանյան շատ ալ բնական կգտնե հայ հոգևորականության ցույց տված այդ նախանձախնդրությունը, համաձայն չըլլալով հանդերձ կիրարկված ծայրահեղության։ «Հոռմեականք ծանր խոսքերով կպախարակեն և կնախատեն ժամանակիս մեջ ազգային իշխանություն և պատրիարքություն վարողներին, իբր բռնավոր հայածիշներ և անգութ դահիճներ, իբր թե անոնց պարտքը չըլլար իրենց հոտին մեջ մտնող օտարներուն գրգռությունը արգելել, իրենց Եկեղեցին առարկողներուն դեմ դնել, և հայ եկեղեցիներն հեռացնելով լատին եկեղեցիներ տանելու անխոհեմ և վտանգավոր ձեռնարկին առջև առնել։ Այո՛, մենք պիտի հիշենք կաթոլիկության առջև առնելու համար գործածված ուժգին և բուռն միջոցներն ալ, բայց պետք է ճանչնալ, որ անոնց առաջին պատասխանատվությունը լատիններուն վրա կծանրանա, իրենց անխոհեմ և մոլեռանդ պահանջումներով, և իրենց հետևողներուն խիզճները շարժելով, մինչ այսպիսի բաներ չէին տեղի ունեցած, ցորչափ գործը ներքին զգացմանց շրջանակի մեջ կմտնար, և իրենք ալ կզգուշանային նորանոր պահանջներն։ Հայոց Եկեղեցին քրիստոնյա էր այդչափ դարերի ի վեր, Ուղղափառ Եկեղեցի էր ի սկզբանե անտի, միշտ կմնար ինչ որ էր, միայն Արևմուտքի դիպաբարդած նորություններն կխորշեր, և լատիններուն պետք չէր՝ որ Արևելքի առաքելական և հնավանդ քրիստոնյաները ստիպեին, իրենց դպրոցական և նորանոր վարդապետությանց համակերպիլ»⁴⁵⁶։

Հայ ժողովուրդի ընդդիմությունը բնկնելու համար ուրիշ միջոցներ ալ ունեին ճիզվիտներու։ Առաջին հերթին ղեսպաններու պաշտպանությունը։ Անոնք իրենց զորավիգ պիտի ըլլային՝ իրենց նոր հարձակողականին մեջ, մանավանդ երբ թուրք իշխանությունները փորձեին արգելք հարուղանել իրենց դեմ։ Առանց ղեսպաններու աջակցության, ճիզվիտները պիտի չհաջողեին ընկճել հայ ժողովուրդի գրգռությունը, որ սկսեք էր աճիլ և մտա-

հոգիլ դառնալ, քանի իրենք սկսել էին կիրարկել իրենց նոր մեթոդները։

«Պոլսահայերի ներքին վեճերն ու երկպառակությունները, կաթոլիկ հայերի իրար հաջորդող հալածանքներն ու հաջողությունները նկարագրված են Միքայել Երեց Խարբերդցու էջմիածնի կաթողիկոսին ուղղած 1706 թ. դեկտ. 20 «արդուխալ»-ում»⁴⁵⁷։ Դեպքերը համարյա նույն ձևով է նկարագրել և հուանդացի De la Motraye «Voyage en Europe, Asie et Afrique», La Hay, 1727, vol. I գրքում։ Նա պատմում է, որ Մելքիսեդեկ Սուպհի պատրիարքի օրով հայոց եկեղեցիներում քարոզելու իրավունք ստացած ճիզվիտների հաջողությունները խիստ գրգռել են հայ ազգաբնակչությունները իրենց պատրիարքի և լատինասեր հայերի դեմ։ Հայերը մեղադրում էին Մելքիսեդեկ Սուպհիին և նրա կուսակիցներին ոչ միայն կաթոլիկության պատկանելու մեջ, այլև այն բանում, որ գործակցում էին միսիոնարներին հայերին կաթոլիկ դարձնելու նպատակով և այդ բանի համար խոշոր գումարներ են ստացել միսիոնարներից։

Վախենալով, որ այս գանգատները կհասնեն թուրք կառավարության ականջը, որն, իհարկե, կբռնե իր հպատակների կողմը, այլև կամենալով իրենց կողմը գրավել Բարձր դռան համակրանքը՝ ճիզվիտները մի տեղեկագրով դիմեցին բոլոր եվրոպական ղեսպաններին՝ ջանալով համոզել, որ հայերն իրենց դավանությամբ հերետիկոսներ ու հերձվածողներ են, հետևաբար անհրաժեշտ է արտոնություն ստանալ Բարձր դռնից, որ ճիզվիտները արմատախիլ անեն Հայ Եկեղեցու մոլորությունները»⁴⁵⁸։

Եվրոպական այդ ղեսպանները հուսախաբ չըրին Հոռմը։ Ֆրանսան էր գլխավորաբար, որ անոր տրամադրեց իր հովանավորությունը հանձնել իր Պոլսո ղեսպանին։ Հայ ժողովուրդը անգամ մը ևս իր կոնական կղարներ ասպետական Ֆրանսան՝ հայոց դավանական վեճերը մղելով այնպիսի փուլի մը, որ զանոնք պիտի վերածեք եղբայրատյաց մոլուցքի մը, ինչպես պիտի տեսնենք նոր դարը թեակոխած ժամանակ։

Պահը ճիշտ ընտրած էր Հոռմ իր այս վերջին հարձակողականին անցնելու համար։ Հայ ժողովուրդը այդ պահուն ընկճված էր հոգովով։ Պայքարները, զորս իր հոգևոր պետերը իրարու դեմ մղեք էին ամբողջ դար մը, չէին կրնար անդրադարձած չըլլալ անոր հոգեկան տրամադրություններուն վրա ևս։ Մյուս կողմից, այդ պայքարները թափանցեք էին նաև զանգվածներուն մեջ, հակամարտ

⁴⁵⁷ «Կոունկ հայոց աշխարհին», 1863, էջ 662։

⁴⁵⁸ Հովհաննես Զավրյան, հիշված աշխատությունը, էջ 116։

⁴⁵⁵ «Ազգապատում», Բ, էջ 2593։

⁴⁵⁶ Անդ, էջ 2693—2694։

հոսանքներ ստեղծեց էին ժողովուրդին մեջ և կռվի հանք զանոնք իրարու դեմ:

Մեր բանասերներն մեկը, որ մոտեն զննած է դավանական վեճերու տարբեր փուլերը հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ, կկարծե, թե «կաթոլիկության համեմատաբար աչքի ընկնող հաջողությունները Պոլսի հայերի մեջ ավելի հեշտություն մը կարելի է բացատրել այն ներքին երկպառակություններով, որոնք ի վաղուց անտի բաժանում էին արդարահայությանը բնիկների ու տեղացիների, հարուստների ու աղքատների, թաղերի ու ծովսերի և այլն: Եթե դրան ավելացնենք և այն լեանտական հոգեբանությունը, որ ավելի ու ավելի էր ամրանում պոլսահայերի մեջ, անվստահությունը, նախանձն ու հարգանքի բացակայությունը միմյանց հանդեպ լիովին հասկանալի կդառնա, թե ինչու՞ հայերը այնպես հեշտություն ենթարկվեցին արտաքին ազդեցության: Կաթոլիկ միսիոնարները, որ չէին համարձակվում քարոզել մահմեդականների մեջ և ոչ մեկ հաջողություն չունեցան հույների շրջանում, իրենց բովանդակ ուղադրությունն ու շանքը ուղղեցին դեպի հայերը»⁴⁰⁰:

Հռոմի համար պատեհ վայրկյան էր բերդը ներսեն գրավել փորձելու համար: Պատենք մը պետք էր իրեն՝ գրոհ տալու համար բերդին վրա, և այդ պատենքը չէր կրնար ունենալ Հռոմ, եթե Պոլսո հայ գաղութի ծոցին մեջ սեփական կորիզ մը չստեղծեք: Ան ստիպված էր հայ գաղութին իսպառ անջատել մասնիկ մը, ու զայն կռվան դարձնել իր հետագա գրոհներուն:

Այդ կորիզը, ավա՞ղ, կրցավ ստեղծել:

19. ՃԵՂԲԸ ԿՐԱՑՎԻ

Հռոմի գործակալները այլևս ուրիշ միջոց չունեին, բայց եթե սեփական կռվան ստեղծել իրենց: Առանց նման կռվանի, հնարավոր չէր արշավանքը շարունակել և ընդարձակվիլ: Ցանց տարածելու համար հայ ժողովուրդին մեջ՝ պետք էր որ նախ հենաշան մը մարմին առնեք: Անոնք հաջողեցան ի վերջո այդ հենարանն ունենալ: Դարուն վերջերուն, անոնք կրցեք էին արդեն կաթոլիկ հայերու բավարար թիվ մը ապահովել և անոնց անունով պայքարի անցնիլ:

Ըստ հայոց Պատրիարքարանին տրված ֆերմաններու, պատրիարքին հանձնված էր «հայ ազգաբնակչության հաշվառումը և հարկերի ու տուրքերի գանձումը ազգային ու եկեղեցական հիմնարկությունների օգտին, ինչպես նաև ընդհանուր վերահսկողությունը պետական տուրքերի հավաքման վրա: Այս-

պիսով, ամեն մի հայ, որ խուսափում էր Հայ Ազգային Եկեղեցու հետ հաղորդակցություն ունենալուց, դուրս էր ընկնում հաշվառումից ու հարկատվությունից ի վնաս պետության և հայ համայնքի»⁴⁰¹:

Այդ պարագան բավ էր ինքնին, որ մարմին առնեք հայ կաթոլիկ ուրույն կորիզը:

Գալեմբյարյան, հորինելու առթիվ կենսագրությունը «երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու», որոնք Հռոմի հալածեցան, այս վերջիններուն մեջ կհիշե Սարգիս Եվդոկիացի Գասպարյան եպիսկոպոսը, որ Պոլիս եկած է Ժէ դարու վերջերը, ճիշտ այն միջոցին, երբ «տասն եպիսկոպոսներ և աշխարհականներ Պատրիարքական Աթոռին վրա ելեջ կկատարեին. գտավ Պոլսո մեջ կաթոլիկների գորավոր խումբ մը, պարակառուցող զանոնք, զանոնք զատեց զանոնք, զատ հասարակություն մը կազմեց և Կաթոլիկ Եկեղեցվո հատուկ ամենահին անվանակոչությամբ՝ անվանեց «կաթոլիկ հայեր», իսկ մյուսները «հերձվածող հայեր»:

Կաթոլիկ շեղող հայերն ալ անվանեցին զանոնք «ֆոենկ»:

Այս «կաթոլիկ» անվանակոչությունն այնպես ազդեցիկ դարձավ, որ դարեր ետքն ալ տակավին մնաց անոնց վրա, մինչդեռ գրեթե անհետացան այն անվանակոչությունները, զորոնք հայերն անոնց տված էին, ինչպես՝ երկաթակ, քաղկեդոնիկ, ախթարմա, հերձվածող, հերետիկոս, հեստյալ, լոթերական, շնչահավատ, թերս մեղհեք, պապազավան, հոմեական, և այլն»⁴⁰²:

Գալեմբյարյան, Ժէ դարու վերջերը Պոլսո մեջ հայ կաթոլիկներու ստվարացման փաստ կկատար այն վկայագիրը, զոր 1678 ապրիլ 15-ին Ղաթթի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցվո 11 քահանաները կողոզեն կվովի Նիկոլ Թորոսովիչ արքեպիսկոպոսին հանձնարարելու համար զրիմցի Առաքել անուն հայ մը, որ քրիստոնյա գերիներ կազատեք թաթարներու ձեռքեն⁴⁰³:

Այդ 11 քահանաները կզրեն արդարև Նիկոլին. «Նիկոլայոսի արհեստակցութիւն վեհագոյն՝ և երիցս երանեալ տիեզերահամբաւ՝ արհի և արհիսպատի սրբազան՝ ուղղաշաւիղ ուղղագնաց և ուղղափառ անձանձիր ուսուցանող, անդիմանիչ ըստահակաց, և ուսուցիչ ուղղափառաց Տեսառդ մերոյ տիրապետի ամենայն լեհաց: Մատուցցի երկրպագութիւն բարձր բազկի և երկնաշու գարշա-

⁴⁰⁰ Հովհաննես Զաւրյան, «Միսիոնարյան միարանության բաժանումը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1931 թվաթ., էջ 103:

⁴⁰¹ Հ. Գրիգորիս Գալեմբյարյան, «Եկեղեցականությունը երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու», Վիեննա, 1915, էջ 79—80:

⁴⁰² Անդ, էջ 78:

⁴⁰⁰ Հովհաննես Զաւրյան, հիշված աշխատությունը, էջ 117:

պարի սրբութեանդ: Հայր սուրբ՝ ծանուցուր մեծի անձնութեանդ, մեք Կոստանդիանուպոլսի՝ Ղալաթաու լեալ Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ միաբան քահանայքս, որ եմք հնազանդ Սրբոյ Կաթողիկէ Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոռմայ: Նախ աւաք երէց Տէր Անտօնս. Տէր Աստուածատուրս. Տէր Յակոբս. Տէր Յարութիւնս. Տէր Մկրտիչս. Տէր Գասպարս. Տէր Զաքարիաս. Տէր Արրահամս հաւատեալս և ճշմարտիւ վկայեցուր զաղէտ խղճոյս այսորիկ, որ այս զրմցի Առաքել քրիստոնեայս՝ էր ի դուռն Թաթար խանին կացեալ և էր վաճառական նորին, և որչափ քրիստոնեայ գերի տեսանէր զգինն կուտայր և ազատ կու առնէր...»⁴⁶³

Հոգեկան ի՞նչ երանութեամբ է, որ հայ կաթողիկ պատմիչը կարճանագրեց Հայ Եկեղեցւոյ այդ դժբախտ պահը, որ հայ ժողովուրդին հատված մը ընծա բերաւ Հոռմին. «Այսչափ ուրեմն Ժէ դարուն մեջ կաթողիկոսաց, արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց և վարդապետաց բազմութիւն (որոնցմէ ոմանց անունը հիշեցնէր) մուրուքութեամբ մուրերից թողուվ ի համբուր սիրո՝ և հնազանդութեան Հոռմա Քահանայապետաց դիմեցին հոգևով կաթողիկէ միութեան և միաբանութեան Հոռմա Եկեղեցւոյ հետ: Ի՞նչ զեղեցիկ և ցանկալի տեսարան. երկնավոր շնորհքն էր որ կազդեր, այն շնորհք, որ միտքերը կլուսավորեց և սիրտերը կշարժեց. բայց և այնպէս Հոռմայ Քահանայապետաց գործակցութեան ալ մեծ էր և ազդու: Քահանայապետական առաքելութեաններն ու պատգամավորութեաններն էին, որ այնչափ խնամք և օգնութիւն ընծայեցին արեւելեան ազգաց և առանձինն հայոց ազգին, որուն մեջ ի սկզբանէ խորունկ արմատ ձգած էր կաթողիկէ հավատքը: Այս ամենայն ստուգ է. այսուամենայնիւ այնչափ այնչափ հավատող դավանութեանց կրկնումը և նուրիսկ Հոռմա Քահանայապետաց անդադար ճիգն ու խրախուսը, որ իրենց նախնաց հավատով ճամբեն շնորհքն, շնորհքն արգելուվ, որ ոմանց տգիտութեան կամ անուղղա ցանկութեան, և ոմանց մուրուքութեան ու նախապաշարմունքները ընդդէմ հոռմեական միութեան՝ նորեն-նորեն շրջանին և շարժատանան հայոց մեջ՝ մանավանդ Կոստանդնուպոլս ընկալաց մեջ, ուր կրոնական հուզմանց և նախապաշարմանց բորբոքումը երբեմն-երբեմն սաստիկ կզորանար:

Նույնը կտեսնենք նաև այն մշտնջենալոր կովո և մրցանաց մեջ, որով կարծեցալ պատրիարքութեան ցանկացողները իրար փոփոխակի կմերժեին նույն Աթոռն: Թե անգամ մը Չամչյան վարդապետին ժամանակագրական տախտակները աչքե անցնենք,

կտեսնենք, որ 100 տարվան միջոցի մեջ, այսինքն է՝ 1600-են ց-1700 (այս երևույթը քիչ տարբերությամբ նախընթաց և հաջորդ դարերու մեջ ալ կերևա), առնվազն քառասուն ու վեց պատրիարքներ նույն Աթոռը ելած ու իջած են, ինչպէս որ առանձին կոսակցութեաններն մեկը կամ մեկալը կզորանային:

Դժբախտաբար այս զեղծ անկարգութեանը արեւելք իրավունք ազգի համարված է: Թե ո՞րչափ շարիք ասկից կծագեն ամենուն հայտնի է. անոնք որ առաջնորդելու և հովվելու պաշտոնը կառնուին, որովհետեւ միութեան կեդրոնն դուրս էին և բաժանալ ի հաղորդութենէ քրիստոսի փոխանորդին, որմէ առաջնորդաց իշխանութեանը կախալ է, առանց ուղեկցույց առաջնորդի անուղիղ ճամբաներու մեջ կթափառեին, և ուրիշ բան չէին խնդրեր՝ բայց եթէ ռամկին հաճույքը, և ամենեւին չէին խղճեր կաթողիկէ ողջամիտ ժողովուրդը կրից և կուսակցութեանց զոհ ընել, հարստահարել և հալածել:

Այսպէս՝ բանը հոն հասավ, որ ա՛լ հարկ էր կաթողիկեանները հերձվածո մասնակցութենէ բաժանել: Ժէ-երորդ դարուն կեսն Պարսկաստանի և գլխավորաբար Բասրայի ուղղափառք երկյուղածութեամբ կզգուշանային հաստվածայինս հերձվածողաց հետ հաղորդակցութեան ունենալն: Որչափ ի Կոստանդնուպոլս և ուրիշ ամեն տեղ ուղղամիտ անձինք կային՝ մարդկային նկատմունքը մեկդի ձգելով հերձվածո հաղորդակցութենէ կհեռանային և կաթողիկէ Եկեղեցւոյ գիրկը կպատսպարեին»⁴⁶⁴:

Որքան ալ հայ կաթողիկ պատմիչները բարձունքը հանեն իրենց խանդավառ ճիշդը հայ ժողովուրդին մաս մը Հոռմի փարախը մտած ըլլալուն համար, իրականութեան այն է, որ զանգվածային չէր հերետիկոսներու արշավը այդ փարախն ներս: Եվ այնուամենայնիւ կորիզ մըն էր, որ կստեղծվեր այդ կերպով հայ գաղութի ծոցին մեջ և կսպառնար տարածվիլ բոլոր առ բոլոր: Բերդը գորհնուվ խելու համար՝ թուր մը քանդած էր Հոռմ:

Տարբեր խնդիր, որ աշխարհի բոլոր պապերը իրենց բոլոր գործակալներով երբեք ալ ի վիճակի պիտի չըլլային հափշտակելու համար զայն: Անոնք հաշվի առած չէին հայ ժողովուրդը: Անոնք զայն շփոթած էին դասակարգներու, մուրաքանդներու այն հետ հոտին հետ, որոնք օր մը «կաթողիկ միլլիթի»-ն պիտի կազմեին, ճեղք մը բանալով հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ: Բայց այդ ճեղքը երբեք չլայնեցավ, որովհետեւ դարերը նոր սերունդներ պիտի բերեին հայ ժողովուրդին՝ որոնք թույլ

⁴⁶⁴ Աղեհաճեղ վարդապետ Պալեյան, «Պատմություն կաթողիկէ վարդապետության ի Հայաստան, Վիեննա, 1878, էջ 166—167:

⁴⁶³ Հ. Հ. Տաշյան, «Մայր ցուցակ...», էջ 1030:



պիտի չտային, որ դավանական վեճերը դպին հայ ժողովուրդի մեծ ձեռքին բարձունք հասնելու:

Նոր սերունդներու այդ նոր ձեռքերուն առջև անպտուղ պիտի անցնեին Հռոմի բոլոր փորձերը հայ հոգին ևս ճեղքելու: Հայկական դատը, զոր այս դարը ստեղծեց և զոր սերունդներ փոխանցեցին իրարու նվիրական ավանդի մը պես, թույլ չտվավ, որ ճեղքվի հայ հոգին:

20. ՀՌՈՄԻ ԳՐՈՇԻՆ ԴԵՄ

Հռոմ Հայ Եկեղեցվո ծոցին մեջ ճեղքվածք բանալու բազմաթիվ փորձեր կըներ Հայ Եկեղեցվո ամենն տկար մեկ պահուն: Հայ Եկեղեցին գրեթե գլուխ չունի: Հայ ժողովուրդի հոգևոր պետերը մխրձված էին տարբեր պայքարներու մեջ: Կոնիվը, զոր տասնյակ տարիներ մղեցին Հակոբ Զուղայեցին և Եղիազար Այնթապցին, ժամանակ չթողուց անոնց, որ պետի մտածեն Հայ Եկեղեցվո ուրիշ հոգերուն մասին: Անոնք շտեման իսկ վտանգը, զոր հայ ժողովուրդին կրեբեր Հռոմի նոր քաղաքականությունը:

Արդեն ամբողջ դարը ալեկոծություն անցնել հետո, Պոլսո Աթոռը խռովյալ կմնար դարուն վերջին տասնամյակին ալ: Տերտերներուն վարչակարգեն հետո, որ տասնամյակի մը ավելի տիրեր էր Պատրիարքարանին մեջ, չորս պատրիարքներ փակեցին դարը, փոխնիփոխ գրավելով Աթոռը: Այդ պատրիարքներն էին Եփրեմ Ղափանցին, որ Աթոռը նստավ երիցս, նախ 1684-ին 1686, հետո 1694-ին 1698, ինչպես և երկու տարի հաջորդ դարուն սկիզբը 1701—1702. Մարտիրոս Կեսարացին, որ զույգ մը տարի, 1692—1694, Աթոռը գրավեց. Մելքիսեդեկ Սուպհին, որ երկիցս պատրիարք եղավ, 1698-ին 1699 և 1700—1701. և վերջապես Մխիթար Քուրդիստանցին, որ կարճ պատրիարքություն մը վարեց 1699 հուլիսին 1700 դեկտեմբեր:

Արդ, այս չորս պատրիարքներին Մարտիրոս Կեսարացիի արկածները և անփառունակ վախճանը արդեն գիտենք. ան Հռոմի մեկ խամաճիկն եղավ, ու չբացավ դնաց սև բիծ մը միայն ձգելով Հայ Եկեղեցվո պատմության մեջ: Անոր հաջորդները քաջություն չունեցան կուրծք տալու վտանգին: Եվ անոնց թուլությունն՝ ավելի համարձակ սկսած էին դառնալ Հռոմի գործակալները Պոլսո մեջ: Ասոնց քաղաքությունը նույնիսկ Հայ Եկեղեցվո բեմը կիյրեր, ու կհաջողեր Հայ Եկեղեցվո պաշտոնյաներն իսկ որսալ ժողովուրդը, անդին, շվարած և անպաշտպան կմնար և ուժ չունեի մինակր կասեցնել վտանգը, որ արդեն իր ծոցը թափանցիկ էր:

«Մելքիսեդեկի օրով ալ կշարունակվեին Կ. Պոլսո մեջ հայու ու ֆրենկի անվերջ վեճերը,— կըսե Օրմանյան,— և եկեղեցականներն ալ այս ու այն կողմի պաշտպաններ կհայտնվեին համարձակ, բայց տակավին խտրականություններ զորացած չէին, և նույնիսկ հոռմեական դպրանոցի մեջ ուսում առնող արեղաներ, իբրև Հայ Եկեղեցվո վարդապետներ պաշտոնավարության կմտնեին, ինչպես նախատուր Կարնեցի Առաքելյան՝ Պրոպագանդայի դպրանոցին աշակերտը, որ Սամաթիո Ս. Գևորգ եկեղեցին քարոզչություն կըներ, և Մայր Եկեղեցվո բեմն ալ կբարձրանար»⁴⁶⁵:

«Հայու և ֆրենկի վեճը» այդ շրջանի պտուղն է առավելապես: Ան կրխեր մասնավորապես այն նոր քաղաքականություն, զոր ընդգրկած էին Հռոմի գործակալները, իրենց տարած հայերը ստիպելով ամեն կապ խզել մայր դանդաժին հետ, ոտք չդնել այլևս անոր եկեղեցիները, ու լատին եկեղեցիներ միայն հաճախել, որովհետև հայ կաթոլիկ համայնք ու Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցի դեռ չկար, և լատին եկեղեցիներու ծեսերուն հետևի՝ կասկածելի դառնալ էր պետության աչքին: Եթե միսիոնարները դեռ կզգուշանային ծայրահեղությանց դիմել՝ իրենց հարող հայերուն այս տատամսուն էր պատճառը⁴⁶⁶:

Դարուն վերջին չորս պատրիարքներին Եփրեմ Ղափանցին էր միայն, որ անհանգիստ ըրավ. Հռոմը: Ան 1683-ին նվիրակ դրված էր Պոլիս Եղիազար կաթողիկոսի կողմին, և ուրիշ նվիրակներու նման, որ Պոլիս հասնելի հետո հետամուտ կըլլային Պատրիարքական Աթոռը գրավել, 1684 օգոստոսին ինք ևս ձեռք անցուց զայն, հաղիվ 20 ամիս հաջողելով սակայն զայն պահել, այդ կարճ շրջանին մեջ անգամ փորձելով հակադրել Հռոմի սաղորանքներուն, թեև չդիմեց բուն միջոցներու Պաշտոնն յղված 1686 ապրիլին, ան սիտի հաջողեր Աթոռը ձեռք անցնել 8 տարի հետո, 1694-ին և չորս տարի պատրիարք մնալ, հանդիսանալով «հայադավանության համարձակ պաշտպան մը, և լատինամիտներուն հայտնի հակառակորդ», թեև ճայդ միջոցին պատմությունը անոր չի վերագրեր խստություն գործեր, ինչպես ցույց կուտան հայ կաթոլիկ պատմիչները, «սաստիկ րարքեր»⁴⁶⁷ կամ ճղաժան քնավորություն⁴⁶⁸ վերագրելով անոր այդ շրջանին իսկ:

Իր երրորդ տատուկությունը ժամանակ էր միայն (1701—1702), որ Եփրեմ «ավելի

⁴⁶⁵ «Ազգապատում», Բ, էջ 2683:

⁴⁶⁶ Անդ, էջ 2695:

⁴⁶⁷ Չամչյան, Գ, էջ 727:

⁴⁶⁸ «Մխիթարյան հոբելյան», էջ 118:

ազդեցիկ կերպով աշխատեցավ կաթոլիկացյալ խմբակին կողմն, լատիններուն գրգռությամբ սերմանված պառակտումներուն առջևն առնել, անոնց ազդեցությունը կոտրելով և անոնց գլխավորները հեռացնելով»⁴⁶⁹։ Սփրեմ իր այս երրորդ պատրիարքության գալն առաջ ալ անդիշող եղած էր կաթոլիկ հոսանքին դեմ, երբ իբր առաջնորդ կղանվեր Ադրիանուպոլիս, պաշտոն, որուն կողմած էր իր երկրորդ պատրիարքությունն տապալվելէ հետո։ Առիթը Ադրիանուպոլստ այն երեք հայ քահանաներն եղան, որոնք Պոլստ մեջ խաչատուր Կարնեցի վարդապետին կողմն հրահանգվելէ հետո, իրենց տեղը վերադարձած էին ժողովուրդը ևս հռոմեականության հրապուրելու։ «Կափանցին փափագելով յուր վիճակին ներքին հուզմանց պատճառները պիղրելն խափանել, նախապես սաստեց, վերջին արգիլեց նորստացիկ ֆռանկացյալ վարդապետությունները խոսիլ, և երբ անոնք համառեցան իրենց ընթացքին մեջ, պարտավորվեցավ քահանայագործությունն արգիլել, և քաղաքն ալ հեռացնելով Կ. Պոլիս հղել Մելքիսեդեկ պատրիարքին, հանձնարարելով զանոնք զսպել կամ ուղղության բերել»⁴⁷⁰։

Աստուր սակայն հաջողեցան Մելքիսեդեկի պաշտպանությունը ձեռք ձգել և վերադառնալ իրենց տեղը, «և իբրև հաղթություն տարած իրենց առաջին միտքերը ավելի համարձակ կրկնել, ինչ որ պիտի զայրացներ Եփրեմ առաջնորդը, որ այս անգամ եպարքոսական հրամանով քաղաքն վտարել տվավ նույն երեքը, իբր օտարոտում անձեր և ժողովուրդը հուզելու և պառակտելու պատճառ եղողներ»։

Անոնք Պոլիս բերվեցան 1701 հուլիսին, և իբրև քաղաքական կասկածելիներ թիարանի բանտը արգելափակվեցան շղթայակալ։

«Այս երեքը պատմության մեջ կհիշվին՝ իբր հռոմեական սկզբունքներու առաջին զոհերը, թեպետև անունին հիշված չէ։ Բայց հայտնի կտեսնվի, թե ոչ երբեք իրենց միտքին կամ համոզման պատճառով կրած են դուրսնուն եկած արկածը, այլ պարզապես լատինական բարեկամության և արևմտյան թեկնածության համար կասկածավոր նկատված, և բացարձակապես պետական հարվածի մը ենթարկված են։ Ամեն առթի մեջ Եփրեմ Ղափանցիին անունը գործին հարակցած ըլլալուն, հռոմեականաց կողմն իբրև կաթոլիկության առաջին հալածիչ նկատված է»⁴⁷¹։

Եփրեմի ձեռք առած ծայրահեղ այս միջոցները չէին կրնար չլիզոլվել նաև Օրմանյանը։ «Չենք վարանիր հայտարարել, թե որչափ գո-

վելի նկատենք Եփրեմի զգացումները ազգային Եկեղեցւո պաշտպանության հասար, նույնը պիտի չկրնանք ըսել յուր վարմունքին և գործելու կերպին համար, զի բուռն ընդդիմությունը նպատակին հասնելու չի նպաստեր, որչափ կրնա ընել խոհական հաստատամտությունը։ Պատմական ճշմարտությունն հեռացած չենք ըլլար ըսելով, թե Եփրեմի և նմաններուն խստությունները ավելի նպաստեցին հռոմեականներուն զորանալուն և կազմակերպվելուն, մինչ պիտի չկարենային օգտվիլ՝ պատրիարքներու հաստատամիտ, բայց և խոհական ընդդիմությունն»⁴⁷²։

Եփրեմ Ղափանցիին հետ դավանական վեճերը կմտնեն նոր փուլ մը։ Մեկ կողմն առիթ կդառնան, որ կաթոլիկության հարող հայերը հետզհետե խմբվին, համախումբ դարձնելով նաև իրենց գործունեությունը, և մյուս կողմն փորձեր ընեն Պատրիարքական Աթոռը ձեռք ձգելու, փորձեր, որ ծայրահեղ շափերու պիտի հասնեին այս անգամ, ասպարեզ բանալով եղբայրասպան կոիվներու ալ։

Կաթոլիկության համակրող հայերու դեմ «հարուցված հալածանքները անմիջապես առաջ բերին հովանավորություն և աջակցություն միսիոնարների և այս վերջինների միջոցով ֆրանսիական դեսպանության կողմից։ Նրանք հալածվողներին պահում էին իրենց եկեղեցիներում և նույնիսկ դեսպանության շենքին մեջ, օգտվելով անձնամիջնորդության իրավունքից, կերակրում էին նրանց և նրանց ընտանիքները և հենց առաջին հարմար առիթից օգտվելով՝ ֆրանսական կամ Ֆրանսայի բարեկամ ուրիշ ազգերի նավերով դուրս էին բերում Պոլսից կամ նույնիսկ Թուրքիայի սահմաններից։ Իհարկե, նման աջակցության հետևանքը լինում էր այն, որ միսիոնարներին համակրող հայերը է՛լ ավելի բարեկամանում էին նրանց հետ՝ աստիճանաբար հաբելով կաթոլիկություն»⁴⁷³։

Ամոթալի պայքարներու շրջանն էր, որ կբացվեր այսպես, բազմաթիվ սև էջեր արձանագրելով մեր պատմության մեջ։ Հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ ամեն զնով ձեռք բանալու կիրքը, որով բռնկած էին Հոռմի գործակալները, և իր ավանդությունները պաշտպանել վճռած դանդաղ մը համառությունը երկու կողմերն ալ ծայրահեղությանց պիտի մղեր արդարև։

Բայց այդ ծայրահեղություններուն և անոնց ստեղծած շարիքներուն հակառակ, պատմությունը պիտի արձանագրեր նաև, թե

⁴⁷² Անդ, էջ 2665—2666.

⁴⁷³ Հովհաննես Զավրյան, «Միսիոնարյան միաբանության բաժանումը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1931 թվական, էջ 104.

⁴⁶⁹ «Ազգապատում», Բ, էջ 2701.

⁴⁷⁰ Անդ, էջ 2699.

⁴⁷¹ Անդ, էջ 2700.

ժողովուրդն մը կարելի չէ խել իր ավանդու-
թյունները, երբ անոնք կուլանը կկազմեն իր
խել գոյության:

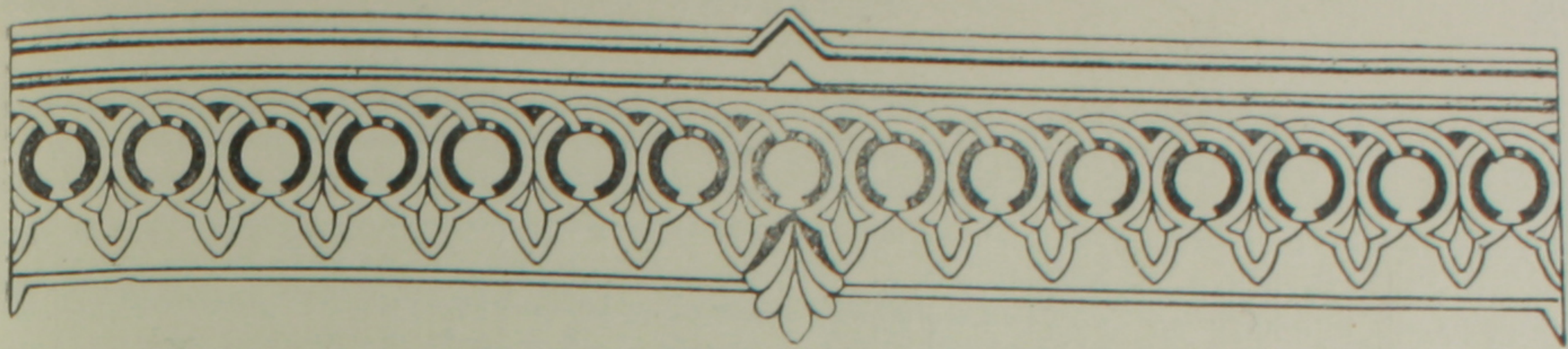
«Շարդենը, — կըսե ինքն, — իրեն հատուկ
խորաթափանց շիտակությամբ գրում է. «Ես
արդեն նկատեցի, որ հայերը միշտ պահպա-
նել են իրենց հին ժառանգութիւնը, և այս
հանգամանքը կարելի է համարել ուղղակի
ապշեցուցիչ, եթե չասենք գերբնական, որով-
հետեւ նրանք տասնեակ դար գտնվում են
մահմեդականների տիրապետութեան տակ և
ընդամենը այնքան աղքատ և տգետ են, որքան
կարող է աղքատ և տգետ լինել մի ժողովուրդ,
որ հասցված է այս աստիճան ստրկութեան:
Սակայն, չնայած այս պայմաններին,
նրանց հավատը, ինչպես արդեն ասել եմ,
մնացել է անսասան, և նրանք պահպանում
են այդ հավատը, չկամենալով փոխել մի ու-
րիշի հետ, անխախտ տանելով մահմեդական-
ների, իրենց անսահման տերերի, ճնշումնե-
րը, ինչպես նաև հռոմեական առաքելութիւն-
ների բոլոր փորձերը, որոնք երկու դարի
ընթացքում անպտուղ ձգտում են, իրենց մի-
սիոնարների, քահանաների և վարդապետնե-
րի օգնութեամբ, գրավել նրանց դեպի իրենց
դավանութիւնը: Ես խոսքեր չունեմ նկարա-
գրելու այն խորամանկութիւններն ու այն
ծախսերը, որոնց այդ նպատակով դիմում էր
Հռոմի Աթոռը, սակայն ոչ մի բան ցանկաց-
րած հետեւանքներին չհասցրեց, որովհետեւ
հենց որ այն հայերը, որոնք Եվրոպայում հե-
ռացել էին իրենց կրօնից, վերադառնում են
իրենց տները, իսկույն ավելի հայ են դառ-
նում, քան տեղում ապրողները և նորից
սկսում են անիծել ինքն պապին, ինչպես մե-
կին այն գլխավոր պատճառներից, որոնք
խանգարեցին արևելյան և արևմտյան եկեղե-
ցիների միութիւնը, անիծելով միաժամանակ
և նրա հաջորդներին և ատելութեամբ վերա-
բերվելով Հռոմեական Եկեղեցուն վարդապե-
տութեանը, ինչպես իրենց Եկեղեցուն միան-
գամայն հակասող վարդապետութիւն»⁴⁷⁴:

Տագնապի դարը պիտի գարայսպես զգաս-
տացներ հայ ժողովուրդը: Ան իր հոգին ծա-
ռացուց Հռոմի արշավանքին դեմ: Ու թեև

հաջորդ դարերուն Հռոմ հաջողեցավ այնուա-
մասայսիվ սպրդիլ հայ ժողովուրդին ծոցը ու
հատված մը որսալ, սակայն չկրցավ հապըշ-
տակել մայր զանգվածը: Զգաստացավ Հայ
Եկեղեցին ալ: Եվ այդ դարեն հետո գրեթե
այլևս չենք գտներ հոգևոր պետեր, որոնք
Հռոմի գիրկը վազեն, ինչպես վազեր էին
ցնորքներով լեցուցած ժամանակ իրենց հո-
գին: Կաթողիկոսական Աթոռին վրա այլևս
ճանկ չի հաջողիր նետել Հռոմ, և եթե այսու-
հանդերձ որս կխլե Սսի Աթոռեն, ու զայն
կորիզ կդարձնե խամաճիկ Աթոռի մը, Կի-
լիկյան տիտղոսով ջնարակելով իր ստեղծած
այդ կորիզը, սակայն ավելի կամրացնե Սսի
բուն Աթոռը, իր դեմը պատնեշի վերածելով
զայն: Պոլսո Աթոռը կփրկվի իր ճանկեն ու
կկոթողանա իր ոտնձգութեանց դեմ, և եթե
կըլլան Կոլոտի ու Նալչանի նման մեղմ պատ-
րիարքներ, որոնք կջանան դավանական վե-
ճեր շգրգռել, կամ Գրիգոր Պասմաճյանի պես
ողբալի բացառութիւններ, որոնք Հռոմի վեր-
ջին զոհերը կըլլան, Պատրիարքական Աթոռին
վրա կուգան սակայն դեմքեր ալ, որոնք
ամուր կմնան հայ ավանդութեանց հանդեպ
իրենց նախանձախնդրութեան մեջ, երբեմն
նույնիսկ, ավա՛ղ, ծայրահեղութեան հասցնե-
լով այդ նախանձախնդրութիւնը: Տագնապի
դարը կամրացնե Հայ Եկեղեցին և զայն
ցմիշտ կփրկե անձնասպանութեան վտանգէն:

Հայ ժողովուրդը հաջողեցավ պահպանել
արդարեւ իր հոգեկան ժառանգութիւնը՝ իր
պապենական ավանդութիւնները, ինչպես և
իր Եկեղեցին անոնց հետ: Հայ պատրիարք-
ներու ձեռք առած մեղմ կամ բիրտ միջոց-
ները չէին, որ կասեցուցին Հռոմի գրոհը,
ինչպես այս դարուն նույնպես և անոր հա-
ջորդներուն: Հայ ժողովուրդի ավանդապաշտ
ոգին էր, որ գուրգուրաց իր սրբութիւններուն
վրա, և անխոցելի դարձուց զանոնք, պահեց
զանոնք սուրբ և անարատ: Ճիշտ է, Հռոմ հա-
ջողեցավ հայ ժողովուրդի ծոցեն մասնիկ մը
խլել ի գին հազար նենգութեան, եղկելի
շրթունքներ որսալ իր մեղրածոր հողաթա-
փերուն, բայց երբեք չկրցավ արմատը սղծել:
Խայծերը անոր հասնելու ուժը չունեցան:

⁴⁷⁴ Լեո, «Հայոց պատմութիւն», Գ, էջ 337:



2. ԽԱԼՓԱԽՉՅԱՆ

ԴՊՐՈՑՆԵՐՆ ՈՒ ԳՐԱՏՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(Սանահնի գրատան 900-ամյակի առթիվ)

Հայաստանի դպրոցները և գրատները պատկանում են այն հուշարձանների թվին, որոնք գրեթե չեն ուսումնասիրված: Նրանք մինչև մեր օրերը պահպանված միջնադարյան Հայաստանի քաղաքացիական շենքերից են և իրենց կառուցողական և ճարտարապետական առանձնահատկություններով արժանի են բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Դեռևս ոչ բոլոր դպրոցներն ու գրատներն են հայտնաբերված, ըստ որում նրանց մի մասն է միայն որոշ չափով նկարագրված և ունեն համառոտ ծանոթագրություններ:

Դպրոցների և գրատների մասին որոշ տեղեկություններ գտնում ենք հայ պատմիչների երկերում: Այսպես, Կիրակոս Գանձակեցին (1200—1271 թ. թ.), խոսելով Վանական վարդապետի՝ Հովհաննես Տավուշեցու կողմից Խորանաշատ վանքի կառուցման մասին, նշում է, որ գլխավոր եկեղեցու գավիթը նախատեսված էր աշակերտների հետ պարապելու համար, որոնք Վանականի մոտ էին գալիս Հայաստանի բոլոր շրջաններից¹: Կ. Գանձակեցու և Ս. Օրբելյանի մոտ (1258—1304 թ. թ.) հիշատակություններ կան գրատներ կառուցելու մասին: Առաջինը խոսում է նոր Գետիկի², երկրորդը՝ Տաթևի³ գրատան մասին:

Հին հուշարձանների պատերի վրա փորագրված բազմաթիվ արձանագրությունները դպրոցների մասին ոչինչ չեն ասում: Սակավ և ժլատ են տեղեկությունները գրատների մասին: Սանահնի, Հաղբատի, Սաղմոսավանքի

և Հոռոմոսավանքի արձանագրությունները տեղեկություններ են հաղորդում այդ վանքերում գրատներ կառուցելու մասին, իսկ Հաղբատի, Սանահնի, Հոռոմայրի, Հոռոմոսավանքի և Դադիվանքի արձանագրությունները խոսում են նաև այդ գրատների օգտին կատարված նվիրատվությունների մասին⁴:

Գրականության մեջ համառոտ տեղեկություններ դպրոցների և գրատների մասին սկսեցին երևան գալ ԺԹ դարի կեսերից: Հին հայկական ճարտարապետական հուշարձաններին նվիրված առաջին աշխատությունների մեջ (Ս. Եպիսկոպոս Զալալյանց և ուրիշներ) միայն թվում են այդ շենքերը, մինչդեռ հետագա ուսումնասիրողները՝ Ռ. Երզնկյանց, Ա. Երիցյան, Ի. Հարությունյան, Ե. Լալայան և ուրիշներ, արդեն տալիս են նրանց համառոտ նկարագրությունները, առանց սակայն ճարտարապետական-գեղարվեստական առանձնահատկությունների վերլուծության⁵:

⁴ Կ. Կոստանյանց, «Վիմական տարեգիր», Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 24, 33, 45, 56, 72, 79, 83, 118, 234, 235:

⁵ Սարգիս Եպիսկոպոս Զալալյանց, «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», Տփլիս, հատ. Ա, 1842, էջ 8—16, 53—58:— Ռ. Բ. Երզնկեանց, «Նկարագրութիւն Սանահնի», «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1860, № 1, 2, 3:— Ա. Երիցյան, «Տաթևի վանք», «V արխեոլոկիչեսկիյ սյեզդ վ Տիֆլիսե», Պրոտոկոլի, Մոսկվա, 1882, էջ 408, 441 (ոտսերեն):— Ա. Ս. Ուվարով, «Էջմիածինսկայա բիրլոտեկա», «V արխեոլոկիչեսկիյ սյեզդ վ Տիֆլիսե», Պրոտոկոլի, Մոսկվա, 1882, էջ 351 (ոտսերեն):— Ռ. Երզնկյանց, «Հնախոսական տեղագրութիւն Հաղբատա», «Արարատ», Վաղարշապատ, 1887, էջ 68—70, 170:— Ի. Հարությունյան, «Սանահն», Թիֆլիս, 1898, էջ 31—33:— Ե. Լալայան, «Բողալուի գավառ», «Ազգագրական Հանդես», Թիֆլիս, է Ե Ը, 1901, էջ 386, 388, 389, 407 և այլք:

¹ Կիրակոսի Գանձակեցույ «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1909, էջ 303:

² Նույն տեղում, էջ 209:

³ «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական», արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան Եպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1913, էջ 225:

Մեր օրերում գիտնականները գրեթե չեն գրադվել այդ կառուցումների ճարտարապետության հատուկ ուսումնասիրություններ: Թ. Թորամանյան, Ն. Բունիաթյան, Յու. Յարալով, Վ. Հարությունյան, Ս. Սաֆարյան, Հ. Եղիազարյան և ուրիշները սահմանափակվել են միայն հիշատակությամբ և կամ պարզ նկարագրությամբ, իսկ մյուսները՝ Ն. Տոկարսկի, Ա. Յակոբսոն, Կ. Ղաֆադարյան և ուրիշները դպրոցներն ու գրատները դիտել են որպես յուրահատուկ կառուցվածք ունեցող ծածկի օրինակներ: Բացառություն են կադմում Կ. Ղաֆադարյանի և մեր աշխատանքները, որոնց մեջ քննության է առնված Հաղբատի գրատան կոմպոզիցիան:

Այլ պատկեր է ներկայացնում նրանց գծագրական պատկերում: Սանահնի դպրոցի և գրատան, ինչպես նաև Հաղբատի և Գոշավանքի գրատների էսքիզային գծագրերը հրատարակված են մի քանի անգամ, սակայն, հիշյալ շենքերի, ինչպես նաև Հոռոմոսավանքի և Սաղմոսավանքի գրատների մանրամասն շափագրությունները դեռևս ծանոթ չեն ընթերցողին: Քննության ենթակա կառույցները հայտնի են գլխավորապես պարբերականների և մասնագիտական գրականության մեջ զետեղված լուսանկարների միջոցով:

⁶ Ն. Մ. Տոկարսկի, «Արխիտեկտուրա գրեվնյ Արմենիի», Երևան, 1946, էջ 169—173, 250, 257, 285, 313 (ռուսերեն):— Նույնի՝ «Արխիտեկտուրա Արմենիի», IV—XIV դ. դ., Երևան, 1961, էջ 281, 290, 301, 308 (ռուսերեն):—Թ. Թորամանյան, «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», Երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948, էջ 276—280:—Ն. Գ. Բունիաթով, Յու. Ս. Յարալով, «Արխիտեկտուրա Արմենիի», Մոսկվա, 1950, էջ 101—104 (ռուսերեն):— Ա. Լ. Յակոբսոն, «Օշերկի խտորիի զոդչեստվա Արմենիի», V—XVII դ. դ., Մոսկվա—Լենինգրադ, 1950, էջ 132, 134 (ռուսերեն):— Վ. Մ. Հարությունյան և Ս. Ա. Սաֆարյան, «Պամյատնիկի արմյանսկոդ զոդչեստվա», Մոսկվա, 1951, էջ 55—57, 60—61 (ռուսերեն):— Հ. Եղիազարյան, «Ալավերդու շրջանի կոլտուրայի հուշարձանները» (ուղեցույց), VI, Երևան, 1952, էջ 67—68, 73—74:— Նույնի՝ «Նոր Գետկավանք կամ Գոշավանք», «Էջմիածին», էջմիածին, 1959, № է, էջ 50—51:— Հ. Զանփաղյան, «Մխիթար Գոշը և Նոր Գետիկի վանքը», «Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի», Երևան, 1948, № 1, էջ 123—124:— Կ. Ղաֆադարյան, «Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները», Երևան, 1957, էջ 29—33 և այլն:

⁷ Օ. Խ. Խալիֆալյան, «Արխիտեկտուրնիկ պամյատնիկի Ախպատա», «Արխիտեկտուրա ռեսպուբլիկի Զակավկալյա», Մոսկվա, 1951, էջ 340—342 (ռուսերեն):— Կ. Ղաֆադարյան, «Հաղբատի ճարտարապետական մի քանի հուշարձաններ», «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1963, № 1, էջ 132—134:

Վանքերում դպրոցներն ու գրատները որպես կանոն գտնվում են պարսպից ներս դնազան հիմնական կառույցների միջև՝ եկեղեցիներից փոքր ինչ հեռու: Երբեմն նրանք լինում են վանքի սահմաններից դուրս, ինչպես, օրինակ, Գեղարդում: Բացառություն են կազմում Գլաձորի համալսարանի շինությունները: Գլաձորը որպես բարձրագույն դպրոց հիմնադրված է 1280 թվականին վանքերից հեռու՝ Գայլիձոր կոչված փոքրիկ ավանում:

Դպրոցներն ու գրատները կառուցվում էին հոգևորականության, թագավորների և իշխանների նախաձեռնությամբ: Գլաձորը կառուցել է Ներսես Մշեցի վարդապետը, Հաղբատի գրատունը՝ վանահայր Հովհաննեսը, Նոր Գետիկինը՝ վանահայր Մարտիրոսը հյուսն Մխիթարի մասնակցությամբ, Գլաձոր Ա (Անհող) թագավորի դուստր Հրանուշը կառուցել է Սանահնի գրատունը, Վաչե իշխանը և իր կինը՝ Մամախաթունը կառուցեցին Հոռոմոսավանքի գրատունը, Քուրդ իշխանը և իր կինը՝ Խորիշահը Սաղմոսավանքի գրատունը, և այլն:

Հաճախ գեղարվեստական մեծ արժեքներ կայացնող ճարտարապետական այդ կառույցների հեղինակները, ստեղծողները գրեթե անհայտ են: Հոռոմոսավանքի գրատունը, ինչպես հիշված է վիմագիր արձանագրության մեջ, կառուցել է Կարնեցի վարպետ Ֆրերը 1277 թվականին⁸: Կարելի է ենթադրել նաև, որ Կիրակոս Գանձակեցու մոտ հիշված Մխիթար հյուսնը հենց հանդիսանում է Նոր Գետիկի դպրոցի և գրատան հեղինակն ու կառուցողը:

Գրատների պատվիրատուները ոչ միայն շենքերի կառուցման բոլոր ծախսերն էին հոգում, այլև մեծ նվիրատվություններ էին կատարում: Նվիրատվություններ էին կատարում նաև ուրիշները, Վիմագիր արձանագրությունների մեջ հիշված նվիրատվությունների քանակն ու բնույթը ապացույց է այն բանի, որ ժողովուրդը ինքը հոգ էր տանում հայ մշակութի դարգացման համար: Վանքերի վիմագիր արձանագրություններում նվիրատվությունների թվում նշվում են ոչ միայն ձեռագրեր՝ երբեմն թանկագին կազմեր ունեցող, ոչ միայն դրամ և եկեղեցական թունդներ սպասք, այլև խաղողի ալգիններ: Այգիններից ստացվող մշտական եկամուտները ծախսվում էին գրատների, հետևաբար և դպրոցների օգտագործման, բարգավաճման և պահպանման համար:

⁸ «Երևակ», Տեղագրութիւն պատկերացոյց, հաւաքեաց Հ. Ղևնդ վարդապետ Մ. Ալիշան, յուկտէն Մխիթարայ, Վենետիկ, 1881, էջ 25:

1. ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Դպրոցների կառուցումը սերտորեն կապված է հայ ժողովրդի մշակութային ընդհանուր վերելքի հետ, սասնավորապես Ս դարի սկզբին Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հայոց նշանավորների ստեղծման հետ։ Ս դարում արդեն Հայաստանում դպրոցները երկու կարգի էին։ 'Դպրոց' հանրակրթարան, ուր դասավանդվում էր մայրենի լեզվով և վարդապետարան՝ բարձր տիպի կրթարան, որի սաները ավարտելուց հետո ստանում էին վարդապետի՝ գիտնականի կոչում, որը նրանց դասավանդման իրավունք էր տալիս։ Հանրակրթական դպրոցներ կային գրեթե բոլոր վանքերին կից, իսկ վարդապետարաններ՝ համեմատաբար խոշոր վանքերում, որ ղեկավարվում էին գիտնական վանահայրերի կողմից։ Ե—է դարերում համբավվոր էին Այրարատի, Սյունիքի և Արշարունյաց վարդապետարանները։ Ս դարի սկզբին գրականությունը գերադասյալ էր թարգմանական է, բայց շուտով հանդես են գալիս հայ նշանավոր հեղինակներ խորենացին, Նղիշեն, Նզնիկը, Փարպեցին, որոնց անմահ երկերը Ս դարի մեր մշակութային գլուխ գործոցներն են։

Թե ինչպիսի լայն տարածում ունեն թարգմանական գրականությունը՝ վկայում է է դարի վանքերից մեկի անունը՝ Թարգմանեաց, էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գոյություն։

Դպրոցական շենքերի մեծ շինարարություն է ծավալվում հայկական անկախ թագավորությունների գոյության շրջանում։ Թ—Ժ դարերում իրենց վարդապետարաններով Հայաստանում մեծ հռչակ ունեին և հայ մշակութային խոշորագույն կենտրոններ էին հանդիսանում Անին, Տաթևը, Սանահինը, Նաղրատը, Նոր Գետիկը, Սաղմոսավանքը, Նորավանքը, Գլաձորը, Նարեկը, Վարազը, Աղթամարը, Վանը, Լիմը, Կուուցը և այլն, իսկ Կիրիկյան Հայաստանում՝ Հոռմկլան, Սիսը, Գրազարկը, Ակները, Բարձրբերդը, Գները, Սև լեռը և այլն։ Խոշոր քաղաքներում կային նաև աշխարհիկ դպրոցներ, որ հիմնված էին պետության կողմից, օրինակ, Կիրիկիայում Լևոն Բ թագավորի հիմնադրած դպրոցները։ Բարձրագույն դպրոցներ ունեին նաև Փոքր Ասիայի, Սիրիայի, Միջագետքի և Պաղեստինի հայ գաղթավայրերի վանքերը։ Ավելի ուշ դպրոցներ բացվեցին Հնդկաստանում, Նիկիտոսում և արևմտյան Նիկիտայի երկրներում։

Դպրոցները վարդապետարան և դպրոց կոչվելուց զատ ունեցել են նաև ուրիշ անուններ՝ նայած իրենց նշանակության։ Վայոց Ձորում գտնվող Գլաձորի դպրոցը ժամանակակիցների կողմից կոչվել է մեծ վարժարան, համալսարան և նույնիսկ «Երկրորդ Աթենք»։

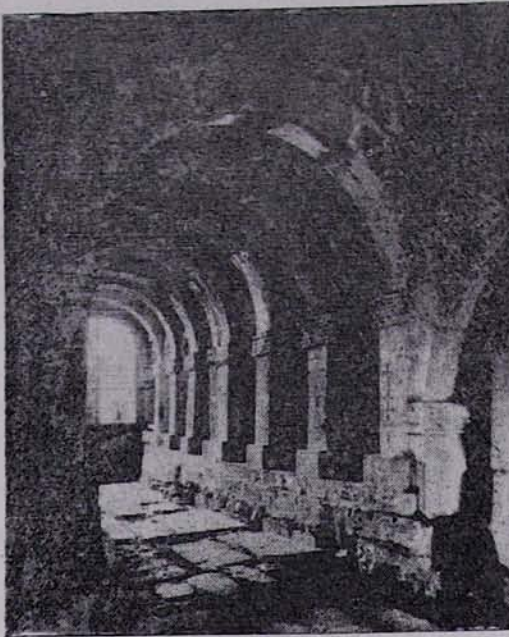
Համալսարան են կոչվել նաև Սանահինի դպրոցը Ժ—ԺԴ դարերում և Տաթևի դպրոցը ԺԴ դարի կեսից մինչև 1415 թվականը։ ԺԴ դարի երկրորդ կեսի հեղինակներ Սարգիս Եպիսկոպոս Կալաթանցը և Ի. Հարությունյանը Սանահինի դպրոցը, ուր դասավանդել է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին (990—1058 թ.թ.), կոչում են ճեմարան։

Միջնադարյան դպրոցներում, նախնական կրթություն ստանալուց բացի, ուսումնասիրում էին նաև միջնադարյան յոթ ազատ արվեստները՝ քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն, մաթեմատիկա, երկրաչափություն, աստղագիտություն և երաժշտություն, ինչպես նաև բժշկություն, նկարչություն, գլխավորապես մանրանկարչություն և այլն։ Այդ դպրոցներում գրվում, թարգմանվում և ընդօրինակվում էին նաև զանազան կրոնական և գիտական երկեր։

Այժմ դժվար է դպրոցների ճարտարապետության մասին այս կամ այն չափով դրական տեղեկություններ տալ, քանի որ դեռևս ստույգ հաստատված չէ այն փոքրաթիվ շենքերի դպրոց լինելը, որոնք որոշ հետազոտողների կողմից համարվում են դպրոց։

Մեզ հայտնի չեն նաև դասավանդման ընթացքը վաղ ժամանակներում, որի շնորհիվ հնարավոր լինի գաղափար կազմել դպրոցական շենքի բնույթի մասին։ Այսուհանդերձ կարելի է ենթադրել, որ նախնական ուսուցումը կատարվում էր փոքրիկ շենքերում, որոնց քանակը կախված էր աշակերտների թվից և ուսման տևողությունից։ Վարդապետարանների համար կառուցվել են առանձին շենքեր, որոնք հարմարեցված են եղել հատուկ առարկաների՝ երաժշտության, նկարչության և այլն ուսուցմանը։ Դասախոսությունների համար (մանավանդ փիլիսոփայական և ճարտասանական առարկաների) հատկացվել են հատուկ դահլիճներ, որոնց մեծությունը դարձյալ կախված է եղել ունեկրնդիրների թվից։ Աշխատանքը ձեռագրերի վրա (թարգմանություն, արտագրություն) կատարվում էր նույն շենքերում կամ, որ ավելի հավանական է, դաստիարակների և աշակերտների բնակելի շենքերում, նկարադարձում, նկարչական արվեստանոցներում, կազմելն ու վերանորոգումը՝ կազմատներում։ Գլաձորում սաների թիվը հասնում էր 60—80 հոգու, ուսման տևողությունը 6—12 տարի էր՝ նայած ավանդվող առարկաներին։

Արդի գրականության մեջ մեզ հասած դպրոցական շենքեր են համարվում Սանահինի, Նոր Գետիկի, Հաղբատի, Գեղարդի, Հոռմոսավանքի դպրոցները, ինչպես և ավելի ուշ կառուցված Հադիճի, Հովհաննավանքի, էջմիածնի և այլ ուսումնարանները։



Նկար 1.— Սանահին: Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանի ներքին տեսքը:

Խորանշատի գավիթից, որտեղ իր պարապմունքներն էր անցկացնում վանական վարդապետը, քիչ բան է պահպանվել՝ այն ժամատուն դարձնելու հետևանքով: Իսկ Տաթևում, որը մեծ չափով վերակառուցվել է ժե—ծԸ դարերում, Շատրվանքում և ուրիշ վանքերում հայտնի էլ չէ, թե ո՞ր դահլիճներն են հատկացված եղել պարապմունքների համար: Հավանական է, որ այդ պարզվի պահպանված մասերի մանրամասն ուսումնասիրությունից հետո:

Այս անորոշության հետևանքով, տարբեր հեղինակներ դպրոցական շենք են համարել վանքի ամենատարբեր շինությունները, որոնց նշանակությունը ստույգ նշված չի եղել արձանագրությունների մեջ: Որոշ շինություններ կարելի է ավելի մեծ հավանականությամբ լսարաններ համարել, քանի որ նրանք անմիջական կապ չունեն եկեղեցու հետ և կից են գրատներին:

Գիտնականները Սանահնում Գրիգոր Մագիստրոս Պաշլավունու ճեմարանի ուսումնական շենքն են համարում Ս. Աստվածածին և Ամենափրկիչ եկեղեցիների միջև գտնվող սրահը (նկար 1): Կասկածից դուրս է, որ այդ շինության հատակագծային և ծավալային կոմպոզիցիան պայմանավորված է եկեղեցիների առկայությամբ: Այն իրենից ներկայացնում է թաղակապ մի սրահ իրար մոտ տեղավորված կամարներով, որոնք հենված են

քառանկյունի որմնասյուների վրա, որոնց միջև ընկած տարածությունը նույնպես ծածկված է կամարներով, որոնք երկայնակի բարձր ցոկոլի հետ միասին խոր որմնախորբեր են կազմում: Ըստ ավանդության, ունկընդիւնները պարապմունքների ժամանակ տեղավորվում էին այդ որմնախորշերում:

Սրահի կառուցողական առանձնահատկությունները վկայում են, որ այն կառուցված է երկու էտապով: Սրահի շուրջը գտնվող շինությունների ժամանակը, որ նշված է արձանագրությունների մեջ, թույլ է տալիս սրահի կառուցումը վերագրել Ժ դարի վերջին կամ ԺԱ դարի սկզբին:

Նոր Գետիկի վանքում ուշագրություն արժանի են այն շենքի մնացորդները, որ Կիրակոս Գանձակեցու մոտ անվանված է գավիթ⁹: Թվարկելով Մարտիրոս վարդապետի շինարարական աշխատանքները, պատմիչը եկեղեցուն կից սրբատաշ քարերից կառուցված գավիթից բացի հիշատակում է նաև մի երկրորդ գավիթ, որի պատերը անտաշ քարերից են եղել, իսկ ծածկը փայտաշեն: Մածկը այրվել է մոնղոլների կողմից, որոնք կողոպտել են վանքը ԺԳ դարի կեսին: Դատելով պատմիչի նկարագրությունից, գավիթը կառուցված է եղել ԺԳ դարի սկզբին:

Հետազոտողներից ոմանք (Ա. Թումյան) այդ շենքի մնացորդները սեղանատուն են համարում, ուրիշները այն համարում են գրատանի կից ընթերցարան¹⁰: Առաջին ենթադրությունը ոչինչով հիմնավորված չէ, իսկ երկրորդը քիչ հավանական է, շենքի մեծ չափերի պատճառով (տարածությունը 195 բառակուսի մետր):

Կիրակոս Գանձակեցու տված տեղեկությունը Խորանշատի գավիթի ուսումնական նշանակության մասին, հիմք է տալիս այդպիսի նշանակություն վերագրել նաև Նոր Գետիկի տվյալ գավիթին, որտեղ ըստ երևույթին ոչ միայն պարապմունքներ էին անց կացվում սաների հետ, այլ նաև գրվում և արտագրվում էին ձեռագրերը: Այս շինության ուսումնական նշանակություն ունենալու օգտին են արտահայտվել նաև Հ. Ջանիդարյանը, Ն. Տոկարսկին և Հ. Նդիազարյանը¹¹:

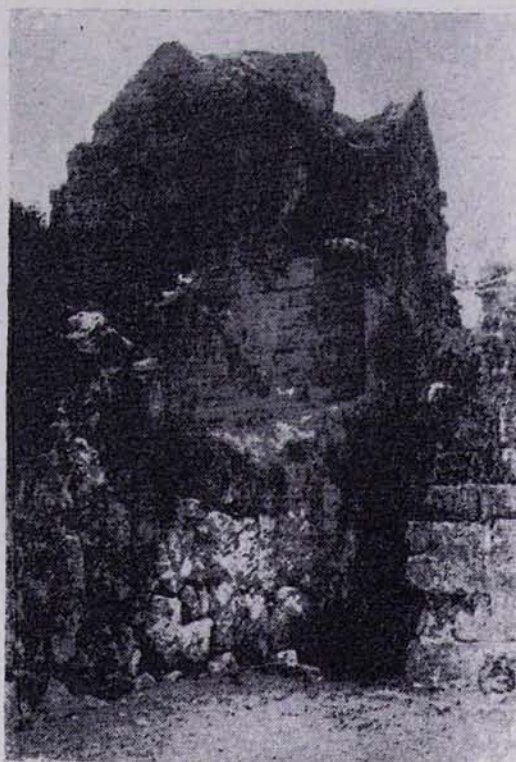
⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209:

¹⁰ Ա. Թումյան, «Հայկական ՍՍՌ Դիլեկտիկ շրջանի պատմական հուշարձաններ», Երևան, 1937, էջ 17:— Հ. Ջանիդարյան, «Մ. Գուր և Նոր Գետիկի վանքը», «Աշխատություններ Երևանի պետական պատմական թանգարանի», Երևան, 1948, հատոր 1, էջ 124—125:

¹¹ Հ. Ջանիդարյան, նշված աշխատությունը, էջ 125, 131:— Ն. Տոկարսկի, «Հայաստանի ճարտարապետությունը Գ—ԺԵ դդ.», էջ 301—302 (նույնի):— Հ. Նդիազարյան, «Գողթվանք կամ Նոր Գետիկի վանքը», «Էջմիածին», էջմիածին, 1957, № է, էջ 50:

Ուսումնասիրվող շենքը, որ կառուցված է գրատան հետ միաժամանակ նրա արևմտյան կողմում, իրենից ներկայացնում է ուղղանկյուն մի շինություն, որի պատերը շարված են գեղնավուն լեռ կրաքարից, որոնք դարսված են ուղղահայաց դիրքով: Հաստ պատերի մեջ (1,5 մ.), որ պահպանվել են 3—4 մետր բարձրությամբ, կան ծածկի գերանների բնիքը (նկար 2): Շենքի մեծ չափերը (11,68×16,70 մ.), որ բացառում է ծածկը ամբողջական գերաններից պատրաստված լինելը, ինչպես և պատերի մեջ բացված նեղ, սահմանափակ թվով պատուհանները, հիմք են տալիս ենթադրելու, որ շենքն ունեցել է ժողովրդական բնակարաններում կիրառվող հազարաշեն ձևի վրանանման ծածկ: Ելնելով շենքի համաչափ լուսավորման անհրաժեշտությունից և նկատի ունենալով գերանների սովորական չափերը, պետք է ընդունել, որ ծածկն ունեցել է երեք հաջորդաբար տեղավորված վրան, կենտրոնում ութկողմանի վրան քառակուսի հիմքի վրա (7,5×7,5 մ.) թևերին՝ ուղղանկյուն վրան (4,6×7,5 մ.): Հայաստանի շինարարական պրակտիկայում երկու կամ երեք հաջորդաբար տեղադրված վրան ունեցող ծածկը կիրառվում էր ինչպես բազմաբնակարան (կաթոլիկոսի պալատը Դվինում և դարի երկրորդ կեսը, էրզրումի իջևանատունը Ժէ—ԺԸ դ. դ., Ղարիբջանյանի տունը Կարճկանում Ժէ—ԺԸ դ. դ.), այնպես էլ եկեղեցական (Վանի Հայկավանք և Նորաշեն եկեղեցիները) ճարտարապետության մեջ¹²: Երկու վրանով ծածկ այս սրահի համար քիչ հավանական է, քանի այդ դեպքում վրանների հենասյուներ կխանգարեն մուտքը:

Խորանաշատի գավիթը, որ ծառայել է որպես պարապմունքների սրահ, կառուցված է դիսալոր եկեղեցու արևմտյան ճակատին կից, որտեղ այժմ տեղավորված է չորս սյուն ունեցող ժամատունը: Այդ պատճառով, առանց այժմյան կառուցումների մանրակրկիտ ուսումնասիրության, դժվար է որոշել նախկին շենքի ճարտարապետական կոմպոզիցիան: Գ. Գ. Սարգսյանի կարծիքով, որ մի առիթով հայտնել է ինձ, Խորանաշատի գավիթը իրենից ներկայացնում էր թաղակալ մի սրահ, որը արևմտյան երկայնակի կողմում պատի փոխարեն կամարակապ բացվածքներ ուներ: Հաղրատի վանքում, Ռ. Երզնկյանցի կարծիքով, որպես պարապմունքների սրահ ծառայել է ԺԳ դարում կառուցված սեղանատունը, որը հետագայում ԺԹ դարում վեր է ածվել ձիթհանքի: Որպես ապացույց իր ենթադրության, նա նշում է, որ շենքի գլխավոր



Նկար 2.— Նոր Գետիկ: Ընդհանուր տեսքի մի մասը: Զախ կողմում, ներքևում, դպրոցի մնացորդը, կենտրոնում՝ բազմակառուց գրատան վրա, աջ կողմում՝ սախաբաթի մուտքը և գավիթի անկյունը:

մուտքը տեղավորված է վանքի պարսպից դուրս, որպեսզի հնարավորություն տրվի վանքից դուրս ապրող աշակերտներին հաճախելու պարապմունքներին¹³:

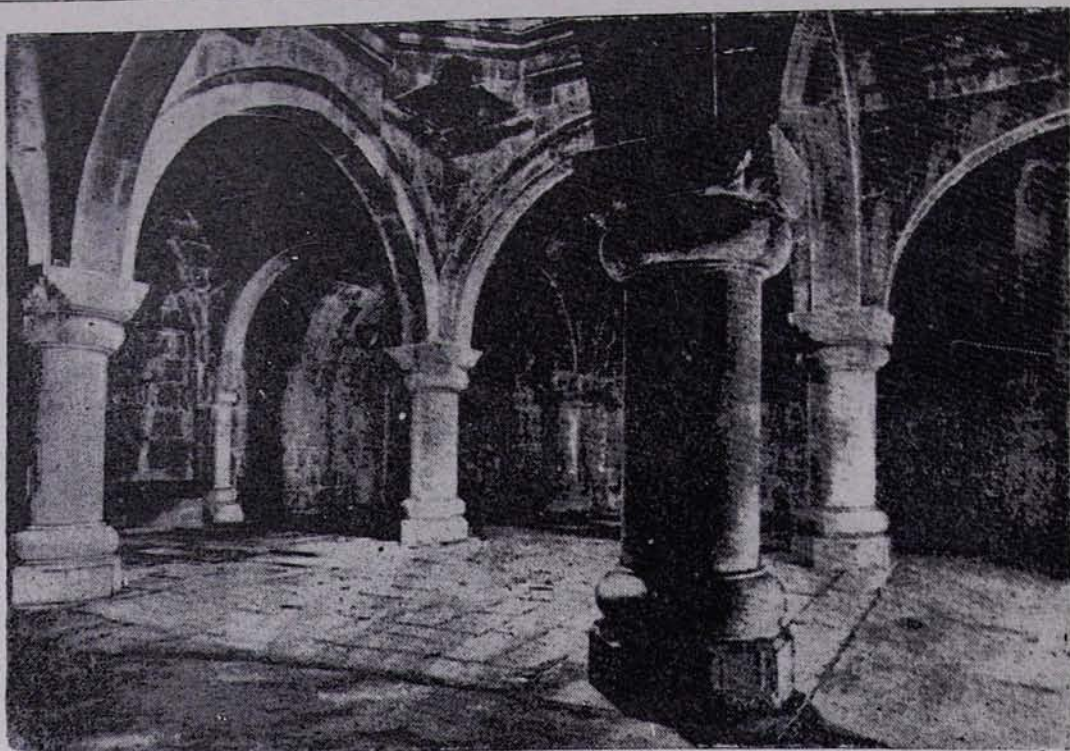
Հ. Ջանփոլադյանը և Հ. Եղիազարյանը ուսումնական շենք են համարում վանահայր Համազասպի 1257 թվականին կառուցած շենքը, որը և կոչվում է նրա անունով¹⁴: Այդ շենքի նշանակության մասին հիշատակությունների բացակայությունը և եկեղեցիներից հեռու գտնվելու հանգամանքը հիմք են տալիս այն դիտել որպես բազմաբնակարան կառուցվածք, որը նախատեսված է եղել բազմամարդ պարապմունքների և ժողովների համար¹⁵: Այս ենթադրության անուղղակի հիմք

¹³ Ռ. Երզնկյանց, «Հնախոսական տեղագրություն Հաղրատ», էջ 170:

¹⁴ Հ. Ջանփոլադյան, նշված աշխատությունը, էջ 131: —Հ. Եղիազարյան, «Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները», Երևան, 1955, էջ 73:

¹⁵ Կ. Ղաֆադարյանի կարծիքով, Համազասպի շենքը իրենից ներկայացնում է սովորական եկեղեցական ժամատուն: Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, «Հաղրատ», Երևան, 1963, էջ 50—57:

¹² Հ. Խալիփալլաև, «Հայկական սեղանատների ճարտարապետությունը». «Արխիտեկտուրնոյի նասկետսովո», Մոսկվա, 1953, № 3, էջ 140, 141 (ռուսերեն):



Նկար 3.— Հաղբատ: Համապասպի շենքի ներքին տեսքը:

կարող է հանդիսանալ նաև այն, որ շենքը կառուցված է գրատանը կից, և նրա հետ կապ պահպանելու նպատակով, հարավային պատի մեջ մի փոքրիկ դուռ է ունեցել, որը հետագայում փակվել է:

Համազասպ վարդապետի շենքը իրենից ներկայացնում է սովորական քառակուսի գավիթ շորս սյուներով, որոնք իրենց վրա կրում են ծածկը: Վերջինս, պահող կամարների միջոցով, բաժանված է տարածությունը իրար հավասար ինը մասի (նկար 3): Կենտրոնական մասը ծածկված է քառակուսու վրա նստած ութկողմանի վրանով, որի վերևում երդիկն է: Անկյունային մասերը ծածկված են անկյունով իրար միացող թաղերով, իսկ մյուս մասերը՝ թաղերով:

Համազասպ վարդապետի շենքն իր տարածությունը ամենամեծն է հանդիսանում Հայաստանում նման տիպի շենքերի թվում: Նրան տարբերող առանձնահատկությունը ոչ մեծ, հատակից մի քիչ բարձր արսիդ ունեցող խորանն է՝ ցածր բեմով: Այս շենքում են կարդացվել քարոզները, դասախոսությունները և ճառերը: Ըստ երևույթին, կաղմակերպվող միջոցառումների համար, խորանի առջև և շորս սյունների միջև, այցելուների խմբման տեղերում, հատակը սալապատված է:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում դռան բացվածքից վեր, նրա երկու կողմերում և արևմտյան ճակատի եզրերին մոտ գտնվող քարե կոնսոլները, որոնք վկայում են փայտե ծածկի գոյությունը: Այն անհրաժեշտ էր ոչ միայն ներքնամասի դռանը մոտ տարածությունը մթնոլորտային տեղումներից պաշտպանելու համար, այլև վատ եղանակին գրատան հետ հանգիստ կապ պահելու նպատակով:

Գեղարդի վիմափոր շենքերից մեկի, որ արձանագրության մեջ հիշատակված է որտես գավիթ և փորված է 1288 թվականին Պապակ իշխանի և նրա կնոջ՝ Ռուզուզանի նախաձեռնությամբ, ներքնամասը ճարտարապետական ձևով նման է Համազասպ վարդապետի շենքին: Այս ներքնամասը ոչ միայն մեկուսացված է եկեղեցուց, այլև գտնվում է կառույցի երկրորդ հարկում, ուր կարելի է բարձրանալ դրսի կողմից աստիճաններով, որտեղից ժայռափոր միջանցքը տանում է դեպի գավիթ:

Վ. Հարությունյանը, Ս. Սաֆարյանը, Ա. Սահինյանը և ուրիշները այն դամբարան են համարում, որը քիչ հավանական է, քանի որ դամբարան կա առաջին հարկում, իսկ Հ. Զանփոլադյանը կարծում է, որ այն հատ-

կացված է եղել պարապմունքների անցկացնելու համար¹⁶։

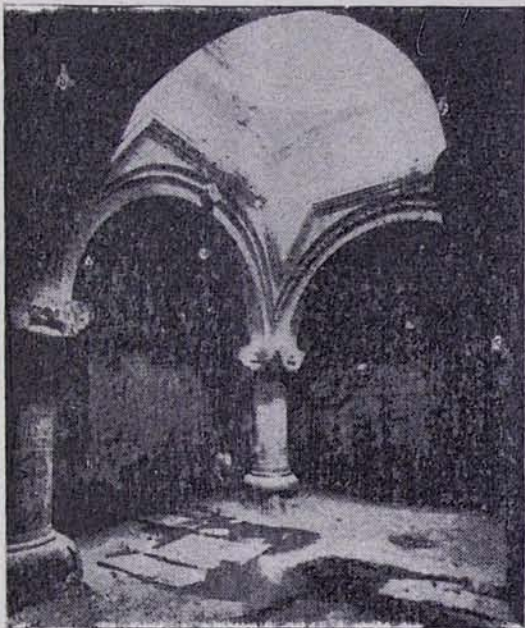
Դավիթն ամբողջությամբ ներքին սյուներով հանդերձ վիմափոր է։ Լույսը գավիթի կենտրոնի երդիկից է (նկար 4)։

Ըստ երևույթին պետք է լսարան համարել նաև Հոռոմոսավանքի փոքր դահլիճը, որը հանդիսանում է տարբեր ժամանակներում կառուցված Ս. Հովաննես եկեղեցու հարավային կողմում գտնվող դահլիճներից մեկը։

Հ. Ղեոնդ Ալիշանի նկարագրությամբ և Բ. Թորամանյանի չափագրական գծագրերի համաձայն, հիմնական շենքերը տեղավորված են հաջորդաբար, իրար նկատմամբ որոշ անկյան տակ և հաղորդակցվելիս են եղել դռների միջոցով¹⁷։ Փոքրիկ դահլիճի մի կողմում նախամուտքն է և մի փոքր սենյակ, մյուս կողմում՝ միջին մեծության անկյունային մի սրահ, ըստ արձանագրության՝ գրատունը, որի հարակից կողմում գտնվում է մեծ դահլիճը, որն ըստ երևույթին նախատեսված է եղել սպասքը պահելու համար։

¹⁶ Վ. Հառոբյունյան, Ս. Սաֆարյան, նշված աշխատությունը, էջ 59, աղյուսակ 120—121։— Ա. Սահինյան, «Դառնի և Գեղարդ», Մոսկվա, 1958, էջ 19 (ռուսերեն)։— Հ. Զանփուղյան, նշված աշխատությունը, էջ 131։

¹⁷ Ալիշան, «Շիրակ», էջ 23—25։ Բ. Թորամանյանի չափագրությունները ինձ ցույց է տվել իր դուստր՝ Ն. Թորամանյանը։



Նկար 4.— Գեղարդ։ Երկրորդ մարկի վիմափոր սրահի ներքին տեսքը։

Մուտքի դռան վերևում գտնվող արձանագրության համաձայն, փոքր դահլիճը, նախամուտքը և սրան կից սենյակը կառուցել են Վաչեն և Մամախաթունը 1229 թվականին, որոնք կոչված են նշխարատուն։ Մեր կարծիքով այն նշխարատուն է կոչված այն պատճառով, որ այդ սենյակները կառուցելուց առաջ չի եղել միջին, անկյունային դահլիճը, որը կառուցվել է ավելի ուշ՝ 1277 թվականին որպես գրատուն։ Մինչ այդ, որպես գրատուն ծառայել է փոքր դահլիճին կից սենյակը։ Իսկ փոքր դահլիճը հատկացված է եղել ձեռագրերի վրա աշխատելու և ունեկնդիրների հետ պարապելու համար։

Փոքր դահլիճն ունի քառակուսի հատակագիծ, մոտ 60 քառակուսի մետր տարածությամբ, որ լուսավորվում է վրանաձև ծածկի երդիկի միջոցով։ Որմնախորշեր չունի։ Պատերի մակերեսը շրջանակված է երեք կամարով, որ և դիտելիս անվերջանալի կամարաշարքի տպավորություն է թողնում (նկար 5)։ Պատերը զարդարող եռասյունները և նրանց վրա հենվող կամարները, որոնք վերևում կիսաբլաններ ունեն, մեկնաբանված են ոչ թե որպես զարդ, այլ որպես պատի վերին դուրս ընկնող մասը կրող կառույց։ Հզոր քիվր ոչ միայն կրճատում է ծածկի թռիչքը, այլև սահուն անցում է ստեղծում դեպի վրանաձև քառակուսի հիմք ունեցող թաղը, որի երեսը զարդարված է բարի վրա փորագրված շթաքարերով (ստալակտիտներով)։

Ուսումնասիրված օբիեկտները բավականաչափ նյութ չեն տալիս միջնադարյան Հայաստանի դպրոցական շենքի ամենատարածված ճարտարապետական ձևը որոշելու համար։ Կարելի է միայն նշել այդ շենքերի համար բնորոշ առանձնահատկությունները։

Դպրոցները տեղավորվում էին այդ նպատակին հարմարեցված կամ հատկապես կառուցված շենքերում։ Սենյակները փոքրաթիվ են եղել։ Չի եղել կահավորում՝ սեղաններ, նստարաններ, որոնք աղդելին շենքի կոմպոզիցիայի վրա։ Չեն եղել մեծ որմնախորշեր։

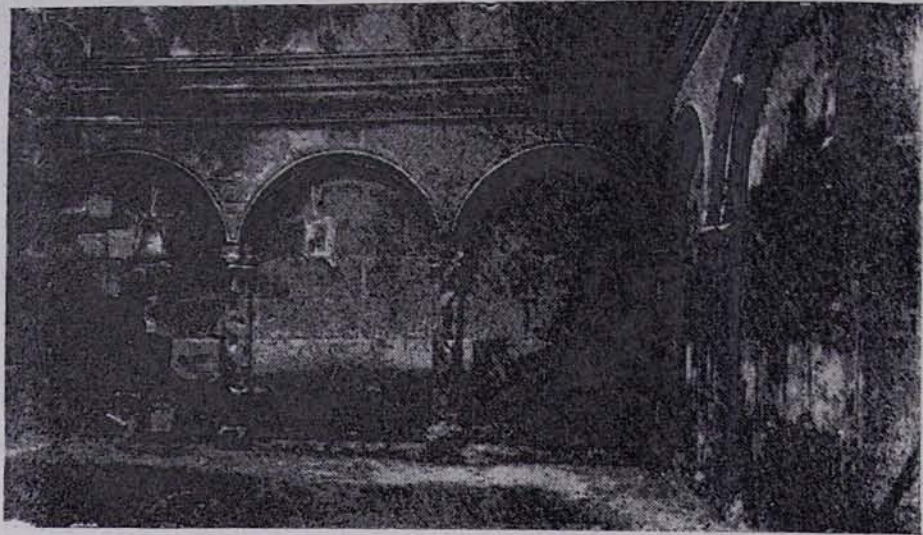
Շենքերի մեծությունը տարբեր է։ Փոքրերից բացի, կառուցվում էին նաև բավական մեծերը։ Սանահնում լսարանի մակերեսը 34 քառակուսի մետր է, Հոռոմոսավանքում՝ մոտ 60, Գեղարդում՝ 175, Նոր Գեորգիում՝ 195, իսկ Համադասպ վարդապետի շենքը Հաղբատում 256 քառակուսի մետր մակերես ունի։ Դժվար է բացատրել այսպիսի մեծ տարբերությունները։ Հնարավոր է, որ այդ կախված էր սովորողների թվից կամ կառուցողների դոնատական հնաավորությունների։ Կարելի է ենթադրել, որ Սանահնում լսարանի փոքրության պատճառով, անհրաժեշտության դեպքում, օգտագործվում էր նաև Ս. Աստ-

վածածին եկեղեցու գավիթը, որի հետ Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանի սրահը հաղորդակցվում է կամարակալ լայն բացվածքով։

Շենքի ձևը նույնպես տարբեր է՝ քառակուսուց մինչև կողմերի 113 հարաբերությունն ունեցող ուղղանկյուն քառանկյունի։ Շենքն ունենում է մեկ մուտք արևմտյան կողմում կամ այդ կողմին մոտ։ Այդ, հավանաբար, բացատրվում է նրանով, որ դպրոցները ենթակա էին հոգևորականներին և դարսվում էին պաշտամունքային շենքերի թվին։

ված կենտրոնական մասի ծածկերը ունեն համեմատ զարգաբանդակ, որ համանման են Հաղբատում Համագասպ վարդապետի շենքի պորտալի ձևավորման հետ։

Ուսումնասիրված օրինակներից բացի, անշուշտ, կան նաև դպրոցական ուրիշ շենքեր, որ պահպանվել են մինչև մեր օրերը առավել կամ պակաս լավ վիճակում, որոնք սակայն անմատչելի են մեզ համար։ Հիշենք Ներքին վարագավանքի, որը 8 դասարան է ունեցել, Աղթամարի և այլ վանքերի դպրոցները։



Նկար 5.— Հոռոմոսավանք։ Բառակուտի դավիթի ներքին տեսքը։

Շենքերի լուսավորումը ևս միատեսակ չէ։ Եթե Սանահնում լուսավորությունը կարելի է այս կամ այն չափով բավարար համարել, ապա Հաղբատում և մանավանդ Գեղարդում այն ակներևաբար անբավարար է։ Երգիկից ընկնող լույսը լավ լուսավորում է շենքը միայն ամռան պարզ օրերին՝ ցերեկվա ժամերին։ Ուրիշ ժամանակ, հատկապես ձմռանը և ամպամած օրերին, դավիթի մեծ մասում կիսախավար է տիրում։

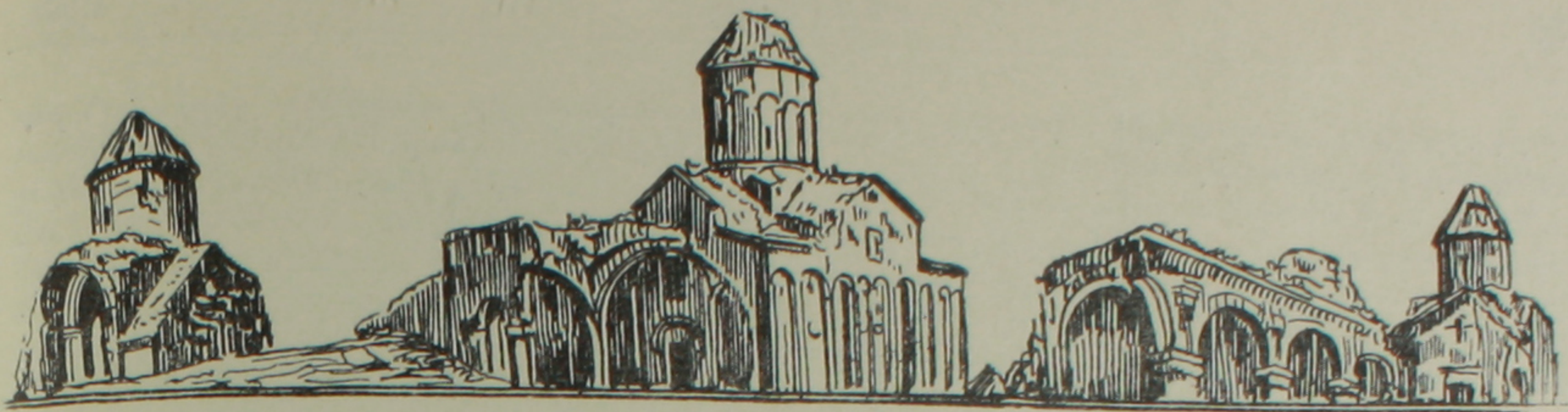
Դավիթների արտաքին ձևերը բավական պարզ են ու որոշ։ Պատերը հարթ են, շարված անտաշ կամ սրբատաշ քարերով և մեծ մասամբ վերջանում են հասարակ քիվով։

Զարգաբանդակները շատ համեստ են։ Նույնիսկ գավթանման սրահներում շինարարը հրաժարվել է կոմպոզիցիոն բարդությունից, որ բնորոշ է նրանց համար։ Սյուները և նրանց համապատասխանող որմնասյուները պատրաստված են նույն ձևով (տե՛ս նկար 3)։ Հասարակ են նաև պարագծային մասի ծածկերը, որոնք զուրկ են որևէ զարդից։ Միայն համեմատաբար լավ լուսավոր-

Ավելի ուշ ժամանակի՝ ԺԸ—ԺԹ դարերին վերաբերող դպրոցական շենքեր պահպանվել են Հայաստանի երեքմեի մշակութային խոշոր կենտրոններում՝ Հառիճի վանքում, Հովհաննավանքում, էջմիածնի վանքում և այլուր։ Հնարավոր է, որ նրանք կառուցված են ավելի հին դպրոցների տեղում։ Դրանք, որպես կանոն, ձևով հասարակ շինություններ են, երեքմե բավական մեծ թվով սենյակներ ունեցող, ինչպես, օրինակ, Հառիճում։ Բարձրությունը մեծ չէ, սենյակները լավ լուսավորվում են մեծ պատուհաններով, տափակ ծածկը պահվում է գերանների վրա։

Առանձնապես աչքի է ընկնում էջմիածնի հոգևոր դպրոցի շենքը, որ կառուցված է 1813 թվականին Եփրեմ կաթողիկոսի օրոք, վանքի պարսպից դուրս, արևելյան կողմում։ Այդ մի հույակապ երկհարկանի շենք է, ուր դասարանները տեղավորված են լայն միջանցքի երկու կողմերում։ Շենքի կենտրոնում, երկրորդ հարկում, գտնվում է դահլիճը, որ ծածկված է բարձր, վիթխարի գմբեթով։

(Շարունակելի)



Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԱՍՏԱՊԱՏԸ ԵՎ ՆՐԱ ՎԱՆՔԵՐԸ

Աստապատը նշանավոր, ըստ որոշ պատմագիրների՝ հռչակավոր գյուղաքաղաք է եղել Սյունիքի նախնական¹ (նախիջևան) գավառի մեջ, Արաքսի ձախ ափին, նախիջևան քաղաքից 10—12 կմ. դեպի հարավ-արևելք։ Պատմության մեջ այն հիշվում է ժ դարից, սակայն նա անվիճելիորեն կազմավորվել ու գոյություն է ունեցել դրանից շատ դարեր առաջ։

Ըստ ավանդության և ըստ անվան ստուգաբանության, գյուղն Աստապատ է կոչվել նրա համար, որ Ավարայրի ճակատամարտից հետո (451 թ.) Վարդան Մամիկոնյանի և նրա նահատակ ընկերների մարմիններն այստեղ են բերվել ամփոփելու, և մինչև որ աստ պատել (պատանքել են), Մակուի² մեծամեծներն եկել ու բռնություն արել են իրենց գյուղը։ Եվ որովհետև աստ պատեցան այդ նահա-

տակների մարմինները, ուստի և գյուղը կոչվել է Աստապատ³։ Այս մեկնաբանումը դժվար թե ստույգ լինի, քանի որ Ավարայրի ճակատամարտից հետո նահատակների մարմիններն այստեղ բերվելու մասին ոչ մի հիշատակություն չենք գտնում։ Կովի ժամանակ, հատկապես, երբ այն ավարտվեց պարսիկների հաղթությամբ, դրա համար դժվար թե ժամանակ լիներ և թե նույնիսկ լիներ էլ, ապա ավելի հարմար կլիներ նահատակների մարմիններն ամփոփել Դարաշամբում և ոչ Աստապատում։ Ինձ թվում է, Աստապատ բառի մեկնաբանումը այսպես պիտի լինի. Աստապատ բառի սկզբնական ձևը պետք է համարել Ազատաբադ (ազատ և աբադ բառերից). ազատ նշանակում է ազնվական, անկախ, ինքնիշխան, իսկ աբադ նշանակում է շեն, բնակյալ. Ազատաբադ՝ նշանակում է անկախ շեն, ինքնիշխան բնակիչներ, որ համընկնում է պատմության մեջ եղած տվյալներին։ Այսպես, Զաքարիա Ագուլեցին իր օրագրությունների մեջ Աստապատը գրում է գ-ով՝ Ազտապատ և հայտնում, որ այն մտնում է խառ ավանների թվում, որոնք ունեին իրենց ներքին քաղաքային ինքնավարությունը։

Ազատաբադ բառը ժամանակի ընթացքում որոշ հնչյունական փոփոխությունների է ենթարկվել. ա-ն սղվել, գ-ն դառել է ս, և բառն ստացել է Աստապատ ձևը, որ ավելի գյուրին է արտասանվում։

Ինչպես հայտնի է, առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող և գյուղաքաղաք համարվող ավաններն ունեցել են պարսից շահից ադատագիր, ճանաչվել են իբրև ապա-

¹ Նախնականը, որ մեր պատմագիրների աշխատություններում հիշատակվում է որպես ամրոց, շեն, ավան, հռչակավոր քաղաք, ոստան, գտնվել է հին Հայաստանի երկու մեծ մասերի՝ Արարատի ու Վասպուրականի միջև, եղել է Վասպուրականի 37 գավառներից մեկը, որ սահմանակից լինելով Սյունիքին, հետագայում Աշոտ Բագրատունու որդի Սմբատ Ա-ի կողմից հանձնվում է Սյունիքի իշխանին (902 թ.), մեծ երկպառակության պատճառ դառնալով Բագրատունիների և Վասպուրականի Արծրունի նախարարների միջև։

² Մակուն գտնվում է Իրանի Ատրպատական նահանգի հյուսիս-արևմտյան ծայրին, հնում կազմում էր Հայաստանի մի մասը, մտնում Վասպուրականի նահանգի մեջ՝ Արտազի գավառ անունով։ Այդտեղ են Ս. Թադևոսի և Ս. Ստեփանոս Նախավկայի հռչակավոր վանքերը, որոնք հնում նշանավոր արքեպիսկոպոսական աթոռներ էին։ Գյուղերն են Դարաշամբ, Վարմազար, Քիշմիշ-Թափե։

³ Հ. Ա. Ալիշան, «Սիսական», էջ 507։

հարկ, ունեցել քաղաքային հատուկ իրավունքներ և արտոնություններ:

Պրոֆ. Հ. Մանանդյանը հայտնում է, թե «Ազատ քաղաք» անունները (այդ թվում ըստ իս և Աստապատը) ոչ թե տեղանուն են, այլ սոցիալական հատուկ տերմին, որով մատնանշվում է այդ վայրերի ազատ լինելը որոշ հարկերից և նրանց քաղաքային արտոնյալ դրույթունը:

Աստապատի մասին առաջինը հիշում է Թ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին իր «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» արժեքավոր աշխատության մեջ, հրամ⁴ ավանի տեղն որոշելիս: Այդ առթիվ իր աշխատության 178—179 էջերում գրում է, թե Արդմեղի⁵ որդի Վլիթը (Վելիդ) խորհում է ավելի շար և խաբեության պատրանքով որսալով հայոց երկրի մեծամեծներին, բոլորին այրում է նախնական քաղաքում և Աստապատի վանքերից ներքև, Երասխի ափին գտնվող Խրամ ավանում, ապականելով աշխարհս գերությամբ:

Թովմա Արծրունուց բացի, Աստապատի մասին հիշում են նաև Խաչիկ Ա կաթողիկոսն իր կոնդակում (976 թ.), ապա՝ Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը, ասելով, թե՝ «Տեր Ստեփանոսից հետո նրա Աթոռն ստանում է Տեր Բարսեղը, որը քիչ ժամանակ անց Աստապատի մոտ բնակում է Արաքսը, ջորու վրա նստած և խեղդվում: Եվ լողորդները մտնելով գետը՝ հանում են մյուս կողմը... և տանելով թաղում են Մաղարդայի⁵ վանքում (գեպքը տեղի է ունենում ԺԲ դարի կեսին):

Աստապատի մասին հիշում է նաև Ալիշանն ասելով «... Ուր երբեմն հին և մեծ աւանքն էին՝ Խրամ, Շամբ, Տամբատ (Թմբուլ), Դաժգոյն⁶, Մաղարդ, ապա՝ Աստապատ, Շահկերտ (Ղազանչի) և այլն⁷:

⁴ Խրամ ավանը գտնվում է Նախիջևան—Ջուլֆա երկաթուղու ճանապարհի վրա, այժմյան Նեհրամ կիսա-կայարանի մոտ, ուր այժմ էլ երևում են հին փլատակների հետքերը: Ոմանք համարում են այժմյան Դարաշամբի տեղը, նախավկա վանքի մոտ: Տեղը աղբրեջան-ցիներն այդ վայրն անվանում են Օլան շահար, որ մեռած քաղաք է նշանակում: Ինքը Նեհրամ բառը արաբերեն է և նշանակում է Խրամ: Արաբների տիրապետության ժամանակ Խրամը բերդ էր: Պատմության մեջ գրված է, որ 643—644 թվականին արաբները «Առին զբերոն Խրամ, սատակեցին զնոսա սրով, զկանայս և զմանկունս գերի վարեցին»:

⁵ Մաղարդայի վանքը գտնվում է Հին Ջուղայի մոտ, Արաքս գետի աջ ափին: 976 թվին Բագրատունյաց Աշոտ Գ թագավորը և Խաչիկ կաթողիկոսը նորոգեցին այն, նորոգվել է նաև 1643 թվին:

⁶ Նախիջևան գավառի մեջ, Արաքսի ափին, Մասիս սարի արևելյան կողմը մեծ և հին ավան, այժմ ավերակները հառիվ են երևում:

⁷ Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 496:

Աստապատն իր առափնյա դիրքով (արևմուտքից Արաքս գետը, հյուսիսից Նախիջևանի գետը, հարավից Երնջակի կողմերից եկող մի վտակ, որին Ալիշանը տեղին է համարում կոչելու Աստապատի անվամբ)⁸, ճանապարհի վրա գտնվելու և, առավել ևս, Նախիջևան քաղաքին մոտ գտնվելու հետևանքով արագ բարգավաճում է, ինչպես Ջուղան:

Բնակիչները զբաղվում էին հողագործությամբ (մշակում ցորեն, գարի, բամբակ, քնջութ), բանջարաբուծությամբ, այգեգործությամբ, լանախապահությամբ, մետաքսագործությամբ, վաճառականությամբ (առևտրական գործերով զնում էին մինչև Վենետիկ) և զանազան արհեստներով (քարտաշություն, հյուսնություն, ողմնադրություն, կոշկակարություն և այլն):

Աստապատի մասին հիշում է Տավերնիե ֆրանսիացի ճանապարհորդը, որ ԺԷ դարի կիսում երկու օր մնացել է այստեղ: Աստապատը նա համարում է փոքր, բայց շատ գեղեցիկ քաղաք: Ահա թե ի՞նչ է գրում նա Աստապատի մասին. «Սա չնայած մի փոքր, բայց շատ գեղեցիկ քաղաք է, ունի շորս քարավանատուն, և յուրաքանչյուր տունն ունի իր աղբյուրը: Զրի առատությունը վայրը դարձրել է հարուստ ու գինեվետ: Սա միակ վայրն է երկրիս, որ արտադրում է ռոնաս (տորոն) կարմրաներկը, որը մեծ չափով սպառվում էր Պարսկաստանում և Հնդկաստանում (պարսիկներն ու հնդիկները այդ գույնով էին ներկում իրենց կտավը)»⁹:

Աստապատի մասին բավական տեղեկություններ է հաղորդում Ղուկաս Վարդապետ Ինձիճյանը, 1806 թվականին հրատարակած իր «Աշխարհագրություն աշխարհի շորս մասերի» Ասիա, Եվրոպա, Աֆրիկա և Ամերիկա» գրքում: Նա գրում է, թե Աստապատը տաճկերեն կոչվել է Խրուպատ, ոմանց կողմից՝ էզտրվաբ: Բնակիչները եղել են մոտ 300 տուն, մեծ մասամբ հայեր: Տները եղել են քարաշեն, մեծակառույց և բազմաժախս: Աստապատցիները մեծագործ շենքերի մեծ սեր են ունեցել: Ըստ պարսկական առածի՝ աստապատցիները համբավվել են «Խրուպատ էնլի՝ խանէփէթս» (Աստապատի բնակիչները տնապաշտներ են), Թէպրիգիեան՝ զէնփէթս (Թավրիզցիները՝ կնապաշտներ), սուֆֆեանի նէխնէվան զէնփէթս տիր» (Նախիջևանցիները՝ ոսկեպաշտներ) (էջ 267—268):

⁸ «Ի դեպ է զվտակս զայս կոշիկ յանուն Աստապատու, բանդի յանկեան անդ խառնրդոցն յԵրասխ, որ է յահեկէ երկոցուն եւս, կառուցեալ էր Աստապատ գիւղաքաղաքն («Սիսական», էջ 507):

⁹ Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 509:

Գրեթե յուրաքանչյուր տուն ուներ իր աղբյուրը, հողը սքանչելի՝ հառուստ ալգեստաններով, անդամտաններով և պարտեզներով, ոռոգելի՝ պատվական վտակով, հառուստ արմատեղենի և մրգերի բազմադան տեսակներով: Հայտնի էր հատկապես Աստապատի խնձորը, որ կոչվել է արքայական խնձոր և պատվական լինելու համար որպես ընծա է ուղարկվել տարբեր կողմեր. ընտիր էին նույնպես տանձը, ծիրանը և մանավանդ բազմատեսակ ու բազմագույն դեղձը՝ սպիտակ, կարմիր, դեղին, մանուշակագույն:

Աստապատի մասին հետաքրքիր հիշատակություններ է անում իր օրագրության մեջ Զաքարիա Ագուլեցին: Այսպես, 1677 թվականի օրագրության մեջ նշում է. «1126-ումն Արուխս էր արուլեցի Մուսաբէկի տղայ իսախան-բէկի զաֆտումն: Ոչ թէ միայն Արուխս, այլ և խաս գեղն, որ է Մեղրի, Աֆուլիս, Շոռուք, Լէհրամ, Ագտապատ: Այս և գեղս շահն տվել այ իսախան-բէկի զաֆտն: Իսախան-բէկն ինքն Ըսպահան այ, ամայ գեղրանքի դիվան թէ մալիջահին կիտելն իւր տղայ Մուսայ-բէկն ա անում»:

1678 թվականի օգոստոսի 1-ի օրագրության մեջ գրում է. «Այսօր մին աղտապատցի բազրկան եկաւ Արուխս, շատ խաշ, շատ անօթ բէրաւ ծախու էջմիածնայ աթոռակալ Մուբէլ վարդապետի աւրհնութեան թուղթով, գրած, թէ՛ երևանցի զառաքի Զաքարէն էջմիածնայ համար պարտք էր արած: Զաքարէն մեռաւ, բազրկանին խանին արդ արին, խանն հօքմ արաւ, թէ տան, էջմիածնու փող չկէր, պարտք չընկաւ, ճարերնիս կտրաւ, ահայ այս շափ խաշ երծաթէ ու անօթ փողի տեղ տվինք այտ մարդիդ...»:

1680 թ. օրագրության մեջ Ագուլեցին նշում է. «... Ահա այս Դ տարի կէս այ, որ Մուսայ-բէկն Արուլաց հաքիմն է¹⁰. ոչ թէ միայն Արուլաց, Մեղրի, Լէհրամ, Ագտապատ, Շոռուք սորալ զաֆտումն այ»: Մի այլ տեղ գրում է. «... Թվին 1130-ումն այս խօստրով աղէն կու գայ, Արուխս կու նստի, մարդիկն ղրկի Մեղրի, Շոռուք, Լէհրամ, Ագտապատ, իւր համար սղալութիւն կանի»:

Ագուլեցու օրագրության այս նշումներից մենք տեսնում ենք, որ Աստապատը եղել է խաս բնակավայրերի թվում, իսկ խաս համարվում էին այնպիսի բնակավայրեր, որոնք ունեին իրենց ներքին բաղաքային ինքնավարութիւնը և հարկատու էին միայն Սեֆյան հարստութեան շահերին: Առևտրով և

արհեստներով զբաղվող բաղաքատիպ ավաններն ստանում էին խասութեան իրավունք, որ տրվում էր զխավորապես առևտրին զարկ տալու համար: Խաս գյուղերում ապրող վաճառականներն առաջ կոչվում էին պարոն, իսկ հետագայում՝ խոջա: Խվարկված հինգ բնակավայրերից մեկը Լէհրամն է (այժմյան Նեհրամ գյուղը): Պետք է ենթադրել, որ այդ գյուղում ևս եղել են հայեր, որոնք հետագայում փոխադրվել են Աստապատ:

Կաթուղիկ եկեղեցին ԺԳ—ԺԴ դարերում մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ժամանակ ստեղծված բաղաքական ու տնտեսական խիստ ծանր պայմաններն օգտագործում է Հայ եկեղեցին միավորելու Կաթուղիկ եկեղեցու հետ, ուժեղացնելու իր բաղաքական տիրապետութիւնն Արևելքում:

Հայ եկեղեցին բուն պայքար է ծավալում կաթուղիկ միաբանողների (ունիտոնների) դեմ: Այդ պայքարը հատկապես ուժեղ է տարվում Տաթևի վանքի կողմից, որն այդ ժամանակ Արևելյան Հայաստանի լուսավորության առաջին կենտրոնն էր՝ Հովհաննես Որոտնեցու աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու զխավորութեամբ:

Տաթևից Ապրակունիսի վանքն է գալիս մեծահամբավ վարդապետ Եսայի Նշեցու աշակերտ Հովհան Որոտնեցին՝ Կաթուղիկ մականունով (Որոտն գավառի Վաղառնու գյուղից, Իվանե մեծ իշխանի որդին) բազում վանականներով և Սարգիս (որ նույն վանքի առաջնորդն էր) ու Մաղաքիա վարդապետներն աջակից ունենալով՝ անդու պայքար է ծավալում կաթուղիկության գիրկն անցած հայ աշխարհիկ ու հոգևոր տարրերի դեմ: Այնուհետև այդ վանքի առաջնորդ է նշանակվում Հովհան Որոտնեցին, իսկ Սարգիս վարդապետը նշանակվում է Աստապատի վանքերի առաջնորդ: Հովհան Որոտնեցուն հաջորդում է նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին, որ հետո քաջվում է Տաթևի վանքը, ուր և մահանում է:

Այդ շրջանում տարբեր վայրերում առաջ են գալիս նոր վանական դպրոցներ, որոնց թվում նաև Ապրակունիսի ու Աստապատի դպրոցները:

ԺԴ դարի վերջում Աստապատի Կարմիր վանքում դպրոց է հաստատում Մաղաքիա Ղրիմեցին՝ Սարգիս վարդապետի տեղութեան ներքո: Այդ առթիվ Ալիշանն անում է. «Յելս կոյս ԺԴ դարու Մաղաքիա Ղրիմեցի՝ հակառակորդն միաբանողաց. հաստատեալ աստ դասատուն ընդ տեսչութեամբ Սառգիս վարդապետի, աստի էր լաւութամ Աւետիս վարդապետ՝ աշակերտ Տաթևացուն»¹¹:

¹⁰ Հայաստանում և Ադրբեջանում սլաւոնիկներն ստեղծում են բնակավայրեր և խանութներ. խանութները բաժանվում էին մահալների, որոնց կառավարիչները կոչվում էին նախններ:

¹¹ Զ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 507:

Կաթողիկոսության դեմ ուժեղ պայքար է ծավալում նաև Աստապատի դպրատան տեսուչ Սարգիս վարդապետը, որի մասին մեծ գովասանքով են խոսում Թովմա Մեծափեցին ու Մխիթար Ապարանցին: Որոտնեցու ու նրա աշակերտների ջանքերով Ապրակունիսի և Աստապատի վանքերը ծաղկում, դառնում են լուսավորության կենտրոններ: Այստեղ կրթություն ստացած աշակերտները ցրվում են Հայաստանի զանազան կողմերը և ժողովրդի մեջ տարածում իրենց ուսուցիչներից ստացած գիտությունը:

Առաքել Դավրիժեցին իր «Գիրք պատմութեանց» աշխատության մեջ (1669 թ., Ամբաստերգամ) խոսում է Պողոս Վարդապետի մասին, որը Մոկաց երկրի Բար գյուղից գնում է Վարագա մեծահոշակ վանքը, Կարապետ (Զագ) վարդապետի մոտ զինվում գիտությունով, դառնում քարոզիչ, գնում Թավրիզ, այնտեղ տարած իր քարոզչական աշխատանքով, առաքինի ու ճշմարիտ վարքի համար սիրելի դառնում բոլորին: Թավրիզում եղած գողթների վաճառականների կողմից Պողոսը հրավիրվում է Գողթն, գնում Ագուլիս, որտեղ կարճ ժամանակում մեծ համբավ է վայելում, այստեղից գալիս է Աստապատ գյուղաքաղաքը և նախ Ս. Ստեփանոսի անվան Նախավկայի վանքն է (Կարմիր վանքը) շինում (նորոգում) ամուր պարիսպներով և երկաթապատ դռներով, ապա ժողովրդի խնդրանքով սկսում է կառուցել գյուղի եկեղեցին: Պողոս վարդապետը մահանում է 1620 թվականին: Կարմիր վանքի մի արձանագրության մեջ ասվում է. «Կամօքն ամենակալին Աստուծոյ Հօր և Որդոյ և Հոգոյն Սրբոյ. ես մեղապարտ Պողոս լոկ անուամբ վարդապետ յերկրէն Մոկաց...»:

Պողոս վարդապետը և ապա Մովսես վարդապետ Տաթևացին, որ հետո եղավ կաթողիկոս, Արեւելյան Հայաստանում հայտնի էին որպես անբիծ և պարկեշտ հոգևորականներ. նրանք շրջում էին վայրից վայր, քարոզում, եկեղեցիներ հիմնում, պատշաճ տեղերում դպրատներ հաստատում (Աստապատ, Շոռոթ, Ագուլիս), շրջակա գյուղերից հավաքում երեխաներ և ուսուցանում:

Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը, որ մի համբավավոր հոգևորական էր, իր «Պատմութիւն անցից իւրոց և Նատր-Շահին» աշխատության 48-րդ գլխում թվում է այն տեղերը, ուր ինքն եղել է: Հին Զուղայից 1736 թվականին անցնում է գեղեցկաշեն ու հռչակավոր Նավախկա Ս. Ստեփանոսի հրաշալի վանքը, անցնելով Երասխ գետն այնտեղ, ուր Տղմուտ գետը խառնվում է Երասխին, ապա այցելում Աստապատ և տեսնելով տեղի վայելչությունն ու բնակիչներից ամայանալը՝

հառաչում է, ասելով. «Իջի և ապա ի Աստապատ օրհնեալ գիւղաքաղաքն, զի վանքերն մի քան զմի պայծառ և գեղեցիկ յօրինեալ՝ հիանալի տեսողաց: Աւաղ ժամանակիս նեղութեան և նուազութեան ազգիս իմոյ Արամեան, զի գալարին աղիք իմ ի տեսանելն զանման վանորայս և զսուրբ ուխտսն, վասն ոչ գոլոյ թեմ և վիճակ և թէպէտ գոն՝ բայց ամայի, անշէն և անմարդաբնակ... Այլ և յԱստապատ յաւուր Մեծահրաշի կիրակէին՝ կատարելով իմ զսուրբ խորհուրդն, ձեռնադրեցի Գ եպիսկոպոս»:

Պարսից տիրապետության շրջանում հայ ժողովրդի, այդ թվում և Նախիջևանի հայ բնակչության քաղաքական, իրավական և տնտեսական ողբերգական վիճակի մասին լրիվ պատկերացում կարելի է ստանալ Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի համեստ ու արդյունավետ գործիչներից մեկից՝ Խաչատուր արքեպիսկոպոսից, որն իր «Պատմութիւն պարսից» աշխատության մեջ նկարագրում է այն անլուր վիշտն ու տառապանքը, մեծամեծ շարիքները, որ կրել է հայ ժողովուրդն այդ շրջանում:

Խաչատուր Զուղայեցին ուժեղ պայքար է ծավալում այդ ժամանակներում նորից Հայոց եկեղեցին հերձվածել ցանկացող կաթողիկոսների դեմ, կազմակերպում իր դպրոցը և լուսավորական մեծ աշխատանք տանում իր ժողովրդի մեջ: Սրա աշակերտներից են Հակոբ Զուղայեցին, որ հետո դարձավ կաթողիկոս, Դավիթ վարդապետը, որ հետո դառնում է Նոր Զուղայի եկեղեցու սբանչելի առաջնորդը, Սիմեոն Նրբամիտը, Հովհաննես վարդապետը, որ Իտալիայից բերում է տպագրության արհեստը և ուրիշներ:

Աստապատը տվել է բավական վանական գործիչներ, որոնցից պիտի նշել Աբրահամ արքեպիսկոպոս Աստապատցին¹², Սուքիաս արքեպիսկոպոսը, Պետրոս եպիսկոպոս Աստապատցին, Փիլիպոս եպիսկոպոսը, Հովսեփ եպիսկոպոսը, Հակոբ վարդապետը¹³, Սարգիս

¹² Էջմիածնի հռչակավոր միաբաններից մեկը (ծնված 1712 թ.), Սիմեոն կաթողիկոսի մերձավոր ընկերն ու սիրելին, երկար տարիներ ծավալել է արդյունավետ աշխատանք՝ 20 տարի շարունակ եղել է Կարնո և Պոլսի նվիրակ, Զմուռնիայի առաջնորդ: Ունի էջմիածնին նվիրած գեղեցիկ ներբողներ:

¹³ Զաքարիա Վաղարշապատեցին Հակոբ վարդապետի մասին ասում է. «Ծերունի մաքուր աղանին կուսութեամբ պերճացեալն և հոգով բարգաւաճեալն Յակոբ վարդապետ Աստապատեցի, որ և սա այս սրբանուէր եղբայրս մեր զվանքն Աստապատու՝ որ ի վերայ Երասխայ կայ ի կատարս քարանձաւին, յինեալ պայծառացոյց զբովանդակն, զպարիսպն և զեկեղեցին, և զամենայն զորս ի նմա կան շինուածք» (Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 507):

վարդապետը, Ղազար վարդապետ Աստապատցին, Խաչատուր և Մարտիրոս վարդապետները, Ստեփանոս վարդապետը, Բունիաթ Աստապատցին, Միքայել վարդապետը, Սովսես Աստապատցին և ուրիշներ:

Աստապատի մասին հետաքրքիր հիշատակություններ է անում իր հիշատակարանի մեջ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը:

Նախկինում բաղամարդ, զուտ հայերով բնակեցված այս նշանավոր գյուղաքաղաքի բնակիչները պարսից և այլոց կողմից եղած հաճախակի ավերածությունների և աստապատակությունների հետևանքով կոտորվում, ցրվում են զանազան կողմեր, գյուղաքաղաքը կորցնում է իր վաղեմի փայլը և վեր ածվում մի փոքր գյուղի, որի հարմար դիրքը հաշվի առնելով՝ Պարսից Աբաս Միրզա թագաժառանգը մնացած բնակիչներին հանել է տալիս գյուղից դեպի 3—4 կմ. արևելք՝ Չանդու կոչված բլրի տակ և այնտեղ հիմնում նոր գյուղ՝ Թաղագյուղ անունով: Աստապատ գյուղը մասամբ քանդելով՝ Աբաս Միրզան ֆրանսիացի ճարտարապետների խորհրդով նրա տեղ կառուցում է մեծ ամրոց՝ ամրակուռ, քառակուսի, լայնանիստ պարսպով ու ձրեք կողմից խրամով, կոչելով ամրոցն իր անվամբ՝ Աբասաբադ, զինելով այն 20 հրետանով: Աստապատի հոյակապ եկեղեցին Աբաս Միրզայի համար ծառայում է որպես պահեստարան:

1827 թվականի գարնանը ռուսական զորքերը, գեներալ Պասկևիչի հրամանատարությամբ, արշավում են Երևանի վրա, որն ուժեղ դիմադրությամբ է ցույց տալիս: Գեներալ Պասկևիչը Երևանի բերդը թողնելով պաշարված վիճակում, գլխավոր ուժերի հետ հետապնդում է Երևանի խանին օգնության եկած Աբաս Միրզայի զորքերին և հունիսի 26-ին գրավում Նախիջևանը: Պարսիկներն ամրանում են Աբասաբադ բերդում: Աբասաբադի համար ծավալվում են կատաղի մարտեր: Հուլիսի 5-ին Զևան-բուլաղի ճակատամարտով, ուր ռուսները մեծ ջարդ են տալիս պարսիկներին, որոշվում է Աբասաբադի բախտը: Հուլիսի 7-ին ռուսական զորքերը հաղթականորեն մտնում են Աբասաբադ:

Աբասաբադ ամրոցի մեջ, հյուսիսային կողմում, Արաքսի անմիջապես ափին, մինչև այժմ էլ կանգուն է մի ժամանակ այնքան հոյակապ, այժմ կիսավերածան՝ Վարդան Մամիկոնյանի անվան Աստապատի մեծակառույց, չքնաղ ու վեհաշուք եկեղեցին, որ իր այդ վիճակումն էլ հոյակապ է և գյուղաքաղաքի անցյալն հիշեցնող ռազմազան խորհրդածություններ է առաջացնում յուրաքանչյուր նայողի հոգում: Երևան—Բաքու երկաթգծով գնացող յուրաքանչյուր ճանապարհորդ

հորդ Նախիջևանից սկսած մինչև Կարմիր վանք հասնելը կարող է տեսնել հեռվում, Արաքսի ափին, այդ եկեղեցին, որ և Վանք է կոչվում:

Շենքը բաղկացած է մի եկեղեցուց և բավական ընդարձակ գավթից: Շինված է մոտ 2 մետր բարձրությամբ կարմիր քարերով, մնացած մասը՝ թրծած աղյուսով: Քառանկյունի շորս սյուների վրա բոլորում են արաբական կամարները, որոնց անկյուններում նկարված են 4 ավետարանիչները: Կամարների վրա նստած է մի մանյակ՝ գմբեթով՝ 12 պատուհաններով զարդալված:

Մոկացի Պողոս վարդապետը, ինչպես նշվեց վերևում, Մելիքսեթ կաթողիկոսի օրոք Գողթան գավառում բարոզչությամբ շրջադարձելով, գալիս է Աստապատ և նորոգում փոքրիկ եկեղեցին, ինչպես ասում է Առաքել պատմագիրը. «Եւ ըստ այսմ քարոզելով և զեկեղեցի շինելով եհաս մինչ ի գիւղաքաղաքն Աստապատ, և նախ զնոցին վանքն շինեաց՝ որ յանուն Ս. Ստեփանոսի Նախավկային է՝ ամուր պարսպիւ և երկաթապատ դրամբ (Կարմիր վանք) և յետ աւարտմանց վանիցն՝ սկսաւ զգեղջն եկեղեցին շինել ըստ թախանձանաց ժողովրդին գեղջն և վասն զի եկեղեցին փոքր էր և ոչ էր բաւական տանել զժողովուրդսն, զի բազում էր ժողովուրդն, ընդ որոյ կամեցան ի խցերոյն, որք շուրջ զեկեղեցեան էին, քակել և խառնել յեկեղեցին զի մեծասցի»:

Այս լինում է ՌԾ հայկական թվականին:

Եկեղեցու մեջ կան շորս նեղ ու երկար պատուհաններ և երեք դուռ: Սեղանը զարդարված է երկու շարք արաբական կամարակապ պտրհաններով: Ունի երկու կրկնահարկ խորաններ: Արևմտյան մասը, որ կանանց դասն է համարվում, թաղակապ է և երկհարկանի: Պատերին կան յուղանկար պատկերներ: Երեք դռներից նշանաւոր է արևմտյանը՝ գեղեցիկ իր նկարով և վրան հագցված խաչքարերով: Գավթի արտաքին դուռը և եկեղեցու հարավային դուռը ծածկված են հողակույտերով: Ուրաղակապ և կամարակապ երկու սյուների շուրջը ձգվում է շղթայաձև մի քանդակ, որ ներփակում է գեղեցկաքանդակ մարմարե խաչ, ներքևում բարձրաքանդակ Աստվածածինը՝ Հիսուսը գրկին: Եկեղեցին ունի գաղտնի անցքեր: Ընդարձակ գավթի շինված է սրբատաշ քարից. այժմ կիսավերածան վիճակի մեջ է:

Ս. Վարդան եկեղեցուն կից է եղել Պողոս և Պետրոս առաքյալների անվան եկեղեցին, որ այժմ քանդված է:

Եկեղեցու շինության մասին ստույգ ոչ մի թվական չի հիշվում, միայն արևմտյան դռան հյուսիսային կողմում գտնվող մի խաչի կող-

քին գրված է. «Սուրբ խաչս յիշատակ Դար-
բին Գրիգորին, կողակցին Մարիամին, որ-
դոցն Անդրէասին, Ովանիսին: Թվ. ՌՃԵ:

Ս. Վարդան եկեղեցու գավթի սյուններից
մեկի վրա 1703 թվականով գրված է այս հի-
շատակը. «Աշակերտ Տեառն Յովսեփայ մեծի
րաբունապետի. Սուրբ խաչս բարեխօս լիցի
այսմ եկեղեցւոյս վերակացու Մարտիրոս
վարդապետին որ բազում երկամբք յաւարտ
հասոյց: Յիշեցէք և Աստուած ողորմի ասա-
ցէք իւրն և ծնողացն Տէր ներսէսին և Մար-
թային. ՌՃԾԲ թվին»:

Եկեղեցու մեծ դռան վրա կա հետևյալ ար-
ձանագիրը. «Ի թուականիս Հայոց ՌՃԴ կանգ-
նեցաւ սուրբ դուռնս այս հրաշագան յօրին-
մամբ, որ յանուն Սուրբ Վարդան Զօրավա-
րին ի վայելչութիւն աստուածապահ գիւղաքա-
ղաքիս Աստապատու. զոր ետ կազմել հոջայ
Սաֆարն ի հալալ ընչից ի փրկութիւն հոգոյ
իւրոյ և ծնողաց իւրոց Միրիջանին և Նարինին
և կողակցին Հռոմսին, և որդւոյն Պարոն Յո-
վանիսին և Մարգարին և քուերն հանումին
և...»¹⁴:

Աբասաբադ ամրոցից մոտ 3 կմ. դեպի
արևելահարավ եղել է Ս. Հովհաննէս եկեղե-
ցին, որի հիմնապատերի հիմքերը այժմ հա-
զիվ են երևում: Ինչպես հայտնում են, այս
եկեղեցին բավական գեղեցիկ է եղել և ունե-
ցել է գավթի ու պարիսպ: Եկեղեցին քանդվել
է բավական վաղ. նրա տեղ կանգնեցված էր
մի հասարակ մատուռ, մոտը մի սենյակ՝ պա-
հապանի համար: Այժմ ոչ մատուռը կա, ոչ
սենյակը: Եկեղեցու մոտ կար մի ավազան,
ուր տենդ ունեցողները լողանում էին՝ բուժ-
վելու հույսով: Սրա մոտ կար մի ջրաղաց,
քիչ հեռու ընկած էր նախկին ձիթահանքի ա-
հագին քարը: Եկեղեցու դռան առաջ կար մի
մարմարյա գերեզմանաքար՝ հետևյալ տա-
պանագրով.

«ՌՃԶ

Այս է տապան արձան հայտնի,
հոճայ Վարդանայ բարեպաշտի,
Որ է ազգէն Կուսանեանցի:
Խոստմամբ սորա գաւթս շինի,
Որ է եղբայր պարոն Արզմանեանի,
Եւ են որդիք Մահտեսի Պ[օ]ղոսի,
Աստ Տէր հանգեաւ յոյսն բարի:
Որք հանդիպիք տուր ողորմիս,
Աստուած զձեզ ողորմեսցի»:

Ս. Հովհաննէսի կուսանոցից 2—2,5 կմ.
դեպի հարավ, Արաքսի ձախ ափին, երկաթ-
գծին անմիջապես կպած, մոտ 60 մ. բարձ-
րութեամբ մի քարաբլրի գագաթին բարձրա-
նում է կոփածո քարերով, պարսպապատ,

անկյուններում հաստատուն աշտարակներով
նախավկա Ս. Ստեփանոսի անվան մենաս-
տանը, որ այլապես կոչվում է Քարատակի
կամ Կարմիր վանք, երբեմն էլ՝ Խնդրակա-
տար Ս. Ստեփանոս: Վանքը հիշվում է Խաչիկ
Ա կաթողիկոսի կոնդակում (976 թ.):

Վանքը Քարատակի է կոչվում, որովհետև
տակը ամբողջովին քար է. Կարմիր է կոչվում,
որովհետև նախ կարմիր քարով և աղյուսով է
կառուցված և երկրորդ՝ ըստ ավանդության՝
Ավարայրի ճակատամարտից հետո, երբ վի-
րավորներին բերել են այստեղ, նրանց արյու-
նով, իբր, կարմիր են ներկված սանդուղքներն
ու վանքի գավթի. Խնդրակատար է կոչվում,
որովհետև ժողովուրդը մեծ զորութիւն է վե-
րագրել նրան, որ նա ամեն խնդիր կատարում
է: Ասում են նաև Աստապատի վանք՝ համա-
նուն ավանին մոտ գտնվելու պատճառով:
Աղբբեջանցիները նրան կոչում են Կրզը-
վանք: Վանքը հավանորեն կառուցված է 2
դարում:

ԺԹ դարի սկզբին, Աբաս Միրզան քանդել
է տալիս արտաքին արևելյան պարիսպը և
հարավային պարսպի որոշ մասը, մինչև կա-
մարակապ դուռը, քարերն իր ամրոցի համար
գործածելու:

Վանքը կառուցված է պարսպի մեջ, մի
բարձր տեղում, հիմքը տաշած քարից է, մնա-
ցած մասը և գմբեթը կառուցված են թրծած
աղյուսից: Վանքը բաղկացած է եկեղեցուց և
գավթից: Ներքուստ շատ գեղեցիկ է, ամբող-
ջովին ծածկված յուղանկար պատկերներով:
Եկեղեցին ունի երկու խորան և մի գաղտնի
պահարան՝ եկեղեցու տակ, որտեղ պահվում
էին վանքի սրբութիւններն ու գանձերը: Ե-
կեղեցին ունի միայն մի դուռ՝ արևմտյան
կողմը, որ բացվում է գավթի կամ զանգա-
կատան մեջ: Գավթի մեջ կա 6 տապանաքար:
Եկեղեցու շուրջը կային բավականաչափ մեկ
և երկհարկանի քարաշեն սենյակներ, ընդար-
ձակ գոմ, շտեմարան, խոհանոց և այլն. այժմ
բոլորը ավերակ են: Եկեղեցին ևս այժմ
քանդված է և ամբողջ վանքը ներկայաց-
նում է ավերակների մի կույտ:

Վանքի շինութեան կամ նորոգման մասին
չկան որոշակի արձանագրութիւններ, այլ
կան միայն թվականներ, որ հայտնի չէ՝ շի-
նութեան են վերաբերում, թե՞ նորոգմանը:

Վանքի արևելյան պարսպի արտաքին կա-
մարակապ մեծ դռան խաչքարի վրա կա
գրված. «Սուրբ խաչս բարեխօս և յիշատակ
է պարսպիս վերակացու Յովանէս վարդապե-
տին և ծնողացն Մալխասին, Ղոթարին և
բվերն Շահփարվարին, թվին ՌՃԾԶ»:

Շահ Աբասի ավերածութիւններից հետո
Պողոս վարդապետը, առաջնորդ թուժա ե-
պիսկոպոսը և Աստապատի քահանաներն ու

¹⁴ Զ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 507.

ժողովուրդը նորոգում են պարիսպը, որը և երևում է միջնապարսպի վրա եղած հետևյալ հին արձանագրությունից. «Ի ժամանակս Պարսից արքային Շահ-Աբբասի Պալատս վարդապետս, Թումայ եպիսկոպոս առաջնորդս, Մեք Աստապատեցի քահանայք և ժողովուրդքն նորոգեցինք զպարիսպս զայս»:

Կարմիր վանքի հին տապանագրերից է 1660 թվականին գրված հետևյալը. «Այս է տապան Զաքարի վարդապետին. Թվ. ՌՃԹ»:

Մի հիշատակագրից երևում է, որ 1697 թվականին Հովսեփ անունով մի վարդապետ վանքի արևմտյան կողմում շինել է տվել բավական բնակարաններ. վարդապետը թաղված է զանգակատանը 1706 թվականին. «... Սկիզբն եղև շինութեան սուրբ ուխտիս ի կողմն յարևմտեան, կոփածոյ վիմօք, ներքնատնօք և վերնատնօք զարդադեալ կամարակապ: Նա և շինող և առաջնորդ սուրբ ուխտիս Յովսէփ աստուածաբան վարդապետ, [որ] և զՊատմագիրս զայս գրել ետ»:

Տապանի կճյա կափարիչն ունի հետևյալ արձանագրությունը.

«Յայսմ տապանի կայ պահեստի
Յովսէփ քաջ եպիսկոպոսն արհի,
Որ է տեղեալ Աստապատցի
նորոգող բազմաշխատ այս ուխտի,
Աշակերտն Յակոբայ մեծի
Որ կայ ի դուռն խորանի,
Առ Տէր հանգեալ ՌՃԾԵ,
Յաւուր Սրբոյ մեծի Զատկի»:

1882 թվականին Կարմիր վանքի առաջնորդն էր Հովակիմ եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանցը:

Կարմիր վանքի սահմաններում, դեպի լեռների կողմը, կան բրածո քարայրներ՝ գանձերի ու գրերի պահպանման համար:

Կարմիր վանքին անմիջապես կպած, Արաքսի ափին, 1860-ական թվականներին հիմնվում է համանուն Կարմիր վանք փոքրիկ

հայաբնակ գյուղը, որը գոյություն է ունենում մինչև 1918 թվականը: 1919 թվականին գաղթից վերադառնալով և գյուղն ավերված գտնելով, բնակիչները հաստատվում են Աստապատում:

Կարմիր վանքից 5—6 կմ. հարավ, այժմյան Նեհրամ կիսակայարանի դիմաց, Արաքսի մյուս ափին, այնտեղ, ուր պատմական Տղմուտ գետը խառնվում է Արաքսին, գտնվում է հայաբնակ Շամբ կամ Դարաշամբ կոչված գյուղը, որից մի փոքր այն կողմ, ձորի մեջ, կառուցված է Մաղարդայի (Դարաշամբի) Սուրբ Նախավկայի հոյակապ վանքը, որը ըստ ոմանց կառուցված է Դ դարում, ըստ ուրիշների՝ Ժ դարում:

Արժե վանքից մի-երկու արձանագրություն հիշատակել՝ կապված Աստապատի պատմության հետ:

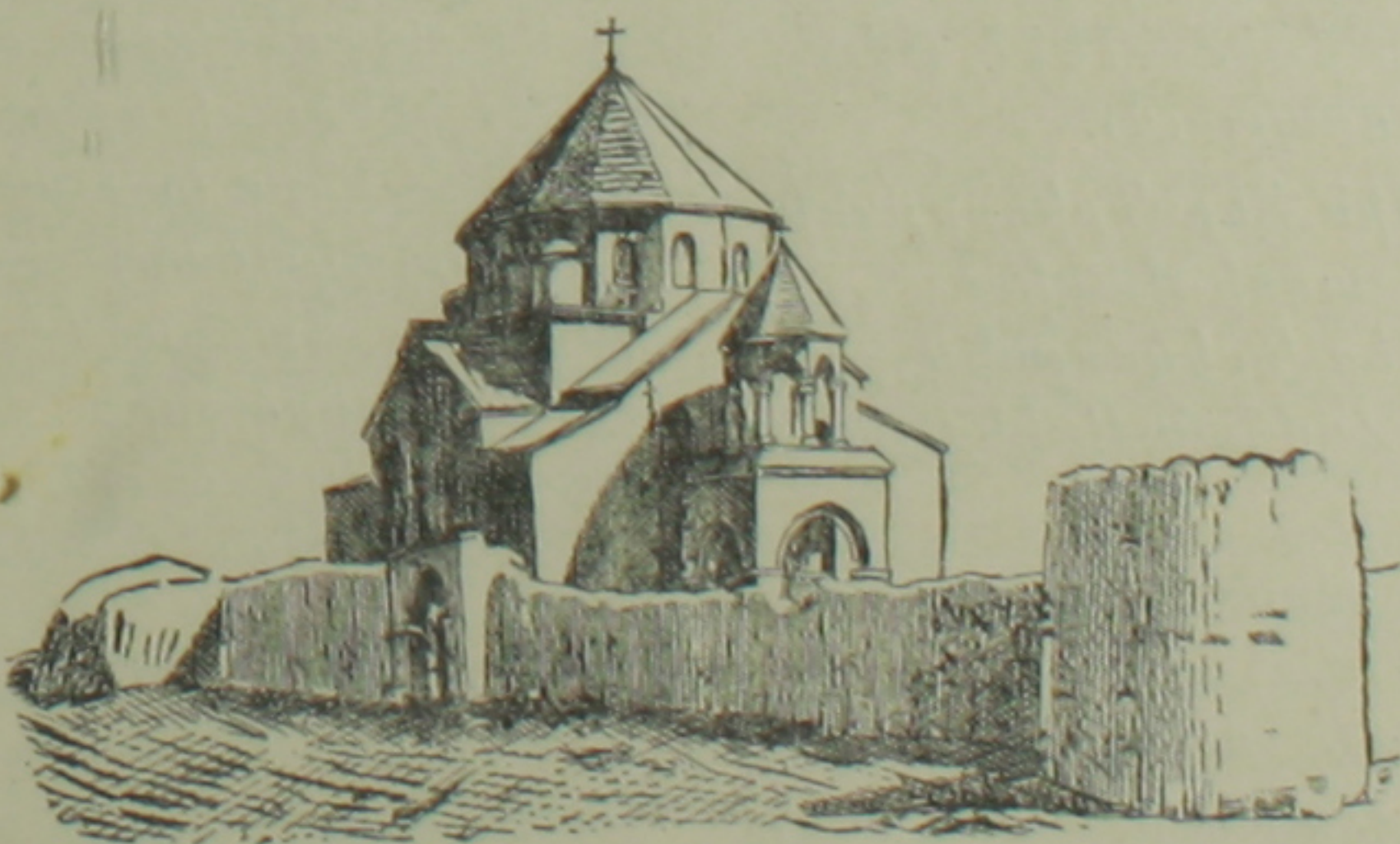
Այսպես, արձանագրություններից մեկն ասում է. «Յիշատակ է սուրբ խաչս Յովհանէս թագաւորին Հայոց և կողակից Շուշան տիկնոջ: Ես որդի Աշոտ թագաւորս բազում զարաւր եկի ի սուրբ ուխտս: Ետու Շամբա ջաղացներն, Երասխի նաւն և Աստապատու հողն Սուրբ Նախավկային, յիշատակ է մեզ և ծնաւդաց: Թիւ ՆԺԵ»:

Մյուս արձանագրությունն ասում է. «Յիշեցէք ի Քրիստոս Աստապատեցի Խօճայ Աստուածատուրն և ծնօղացն Խօճայ Արզմանն և Գիւլիւխանն և որդի Վարդանն, և կողակիցքն. Թ. ՌՃՀԵ»:

Վայոց ձորի Շատի վանքի տապաններից մեկի վրա գրված է.

«Սոյն այս տապան Պետրոս գիտի,
Գոլով տեղեալ Աստապատցի.
Սորին ջանիւք ջուրս բերի.
ՌՃԾԶ»:

Մի այլ օրորոցաձև տապանի վրա գրված է. «Այս է տապան Աստապատի Մահտեսի Պօղոսի»:





ԾԱՂԿԱՐԱՐ ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Ծաղկարար Սահակ (Իսահակ) եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանի հիշատակարանի վրա, որ հեղինակն անվանել է «Բազմավէպ», առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Հ. Ղ. Ալիշանը, տպագրելով այդ հիշատակարանից մի փոքրիկ հատված «Այրարատ»-ում: Այնուհետև երկու այլ հեղինակներ՝ Տ. Ղազանչյան¹ և Վահան վարդապետ Տերյան², նույն հիշատակարանից մեջբերումներ են արել իրենց աշխատություններում:

Այժմ հիշատակարանը ամբողջությամբ ներկայացվում է տպագրության առաջին անգամ: Հիշատակարանը գտնվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան պետական մատենադարանում և կրում է 6247 համարը: Բաղկացած է 23 էջից, գրված կապտավուն հաստ թղթի վրա, սև թանաքով, առանց զարդագրությունների: Լուսանցքներում հեղինակի կողմից արված են նշումներ ու լրացումներ: Գրված է էջմիածնի վանքում 1800-ական թվականների սկզբից մինչև 1843 թվականը: Հիշատակարանը միջում ընդհատվում է 1815 թվականով և վերսկսվում 1833 թվականին: Այս տարիների գրառումների պակասը կարելի է բացատրել նաև նրանով, որ հեղինակը բացակայել է էջմիածնից 1822—1827 թվականներին՝ գտնվելով Հաղբատում:

Վերջին էջի վրա կա էմին Տեր-Գրիգորյանի հիշատակարանը այդ ձեռագրի մասին:

Սահակ եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը շարունակել է իր ուսուցչի՝ Հովհան Ոսկերչյանի

ավանդությունը՝ գրի առնել ժամանակի պատմական դեպքերը: Հովհան Ոսկերչյանի ժամանակագրությունը, որն ընդգրկում է Արարատյան աշխարհում կատարված անց ու դարձը մինչև 1804 թվականը, առաջին անգամ թարգմանված և տպագրված է ֆրանսերեն Փարիզում: Ոսկերչյանի աշակերտներից է նաև Հարություն Արարատյանը, որի հիշողությունները նույնպես թարգմանված են մի շարք լեզուներով³: Սահակ Ծաղկարարը իր անձնական կյանքի դեպքերի շարադրումը հյուսում է պատմական անց ու դարձի հետ, գրելով պարզ լեզվով և համեմելով գեղարվեստական նկարագրություններով ու առածներով: Սրանով նա հարստացնում է հայ մեմուարային գրականությունը մի նոր օրինակով:

Բազմազան է եղել նրա հետաքրքրությունների ոլորտը: Սերը դեպի գործնական գիտելիքները չի խանգարել, որ նա զբաղվի նաև տեսական հարցերով: Նա բնագետ է եղել: Հիշատակարանում իր դիտողություններն է անում որդան կարմրի զարգացմանը խանգարող երևույթների՝ շոգի, ցրտի, խոնավության, երաշտի վերաբերյալ: Իր պարտեզում նա մի ապակեպատ մարգ է ունեցել և մեջը պահել կենդանի որդան կարմիրը, ուսումնասիրություններ կատարելու համար:

Հիշատակարանի տպագրությամբ հրավիրում ենք մասնագետների ուշադրությունը, ավելի խորազնին ուսումնասիրություններ կատարելու և օգտվելու Սահակ Ծաղկարարի թողած արժեքավոր ժառանգությունից:

Ս. ԱՎԴԱԼԻԲԵԳՅԱՆ

¹ Т. Т. Казанджян, «Очерки по истории химии в Армении», Эреван. 1955 г.

² Վահան վարդապետ Տերյան, «Ծաղկարար Սահակ եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյան», «էջմիածին», 1959, № 6, էջ 23:

³ «Жизнь Артемия Араратского уроженца селе-
ния Вагаршапата», СПб, 1813 г.

ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՓՈՍ ՏԷՐ-ԳԻՐԳՈՐԵԱՆ

(Մաղկարար)

ԲԱԶՄԱՎ ԷՊ

1ա Տետրս այս, ծանուցանել որպիսութիւն իմմէ, թէ որպիսի՞ եղանակաւ եմ յառաջ եկեալ յորովայնէ մօր իմոյ:

Եւ թէ՛ յորում ժամանակի եմ եկեալ յԱթոս այս՝ միարան եւ թէ՛ յորում ժամանակի եմ եկեալ ի դպրատանէն եւ մտեալ եմ ընդ լծով ծաղկարարութեանս, ամբ կենաց իմոց եւ թիւք ժամանակացս ցուցանեն ձեզ:

Լուսաւորեալ հոգի մահտեաի Տէր Գրիգոր հայրն իմ պատմեաց ինձ ի հարցանելն իմ թէ՛ ես ե՞րբ եմ ծնեալ, ես ասաց ցիս՝ որդի, ծնեալ ես դու ՌՄԻԹ Թուին Հայոց, աւագ սարկաւազութեան իմոյ:

Ես եւ ասաց ցիս հայրն իմ մինչ կամէր բերել զիս ի Սուրբ Աթոս, թէ էի ես յաւուրս լուսաւորեալ հոգի Սիմէօն սրբազան կաթողիկոսին աւագ սարկաւագ. հոգիւոյս Սիմէօն սրբազան կաթողիկոսն եկն ի տունն Մեւիք Արքաւհամին պատիւ. ես եւ Տէր Յակոբն Պատի գեղցոնց, էար մեր ալագ սարկաւագ եւ սպասաւորէար առաջի նորին սրբազնասուրբ օծութեան եւ նորին սրբազնութիւնն էհարց ցՄեւիք աղայն թէ՛ այս 2 տղայքն եկեղեցեակա՞նք եւ թէ աշխարհեակա՞նք. եւ Մեւիք աղայն պատմեաց թէ՛ աւագ սարկաւագք եմ. դարձեալ հարցումն արաւ թէ՛ զաւակ ունի՞նք թէ ոչ. Մեւիք աղայն ասաց՝ մինն ունի եւ մինն ոչ, եւ նորին սրբազնութիւնն ասաց. ընդէ՛ր արարիք աւագ սարկաւագ. եղե որ զաւակ չեղե. ես որպէ՛ս կարէ լինիլ քահանայ առանց որդեծնութեան. մեղք չէ՛ տղայն որ շուտով աւագ սարկաւագ էք ձեռնադրել. եւ ի նմին ժամու ուխտեցի ի և խոստացայ Սրբոյն Աթոռոյն եւ Սրբոյ Գեղարդեանն. ասաց, վասն որոյ կամիմ տանիլ զքեզ ի Սուրբ Աթոռն եւ ընծայել սրբազանին. եւ երբ զիս ի Սուրբ Աթոս յաւուրս Տեառն Տեառն Ղովաստու սրբազան կաթողիկոսին ՌՄԽԶ հոկտեմբերն ամսոյն, յաւուր անուանակոչութեան մեծահանդէս տօնի սրբոյ աւետարանչացն եւ զկնի 4 աւուրն տկարացայ. ոչ հաց, ոչ ջուր, ոչ կերի եւ ոչ արբի մինչեւ որ ճար կերի եւ առողջացայ:

Գրեալ է թէ՛ այլք վաստակեցին եւ դուք մօտք ի վաստակս նոցա: Իսկ ՌՄԾ Թուին հոկտեմբերն ամսոյն, էհան զիս լուսաւորեալ հոգի Դաւիթ սրբազան հայրն (որ էր անբախտ կաթողիկոս, Աստուած ողորմի իւր սուրբ հոգւոյն որ ետ եմա) էհան զիս ի վարժապետէն եւ յանձնեաց զիս վաղարշապատցի ոսկերիչ եւ ծաղկակար եւ քաջ զրազիր Տէր Յոհաննի աշակերտ յազազս ուսուցանելոյ զայն ծաղկարարութեանս արհեստ եւ գրագրութիւն:

Որ եւ նորին սրբազան հայրապետութիւնն անխնայօրէն ուսոյց զիս, որչափ ամանն իմ տարաւ եւ որչափ որ ունիմ ի նմանէ եմ ընկալեալ բազում տառապանօք, խնդրելով ի Տեառնէ զօգնութիւն եւ պահպանութիւն, որ եւ գտի զոր սիրեաց անձն իմ օգուտ մեզ եւ պարժանք Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի եւ սորին արժանաւոր եւ ազգաբնտիր սրբազնասուրբ փեսայիցն եւ

հոգեւոր ծնողաց եւ բարերար ողորմած տերանցն իմոց սրբազնագունիցն:

Պատմեցիք ձեզ ընթերցողացդ եւ ունկնդրողացդ այս բանք. Աստուած ողորմի-Անդրէաս եպիսկոպոսին եւ նրա մեղքն չըլիշէ ամենակարողն եւ ներօղն Աստուած եւ մեզ եւ ներեա կենդանի աղօթիւքն ներեսցէ ձերովք (որ միշտ ծառայէի նմա եւ ես անգոհունակ լինեի յինչն):

Լուսաւորեալ հոգի հանգուցեալն այն՝ չկամ զուով, ոչ կամէր բնաւ, թէ ես ուսանեմ զայս արհեստ. միշտ ի տուէ եւ ի գիշերի ծառայէի Նորին Հայրապետութեանն, բայց ես ոչ լինէր շնորհակալ յինչն. միշտ ծաղր առնելով այլ եւ այլ բանս ասելով ի վերայ մեր ամէն տեղ. եւ ես այնորիկ որ լսէի, ոչ ինչ համարէի, այլ ըստ իմոյ անբախտութեանն հնազանդութեամբ յանձն առեալ ծառայէի նմա, վասն հասանելոյ ցանկութեան իմոյ զոր եւ հասի այսպէս:

2ա Եւ Յաւուր միում ամառն ժամանակի շրէի զգիւլիսապահի ծաղիկ մի, որ եղեալ էի ի մէջ բնկեալ խեցատի՛, որ եւ կամէի ծաղկել զծաղիկն եւ տարեալ դնէի ի մէջ փանջարայի վարպետին իմոյ. եւ մինչ ետես ես զծաղիկն այն թարշամեալ ասաց ցիս թէ՛ Սահակ, ի՞նչ շատ պաշտպանում ես այդ ծաղիկն եւ ես պատասխանեցի համեստարար թէ՛ կամիմ որ ծաղիկ տանեմ վարպետիս զաղկեալն առաջին դեմ եւ ես ասաց թէ՛ այդ ծաղիկն ծաղկի, այն ժամանակին կը յիմանամ որ դու սովորես այդ ծաղկարարութիւնն. ասաց եւ գնաց. որ ի վերայ տանեացն էր զայս արարողութիւնս. եւ մինչ ես գնաց համբարձեալ ըզձեռն իմ բաղկատարած հայցմամբ ի վեր նայելով զեպի Սուրբ Տաճարն Աստուծոյ, խնդրեցի ասելով, Տէր իմ, Աստուած իմ, Յիսուս Քրիստոս, դու կատարեալ զխնդիրն իմ. եւ ի միւսում առաւօտու տեսի յայտնապէս զսքանչելիսն Աստուծոյ, որ իւր ամենակարող զօրութիւնն յայտնեաց ինձ մեղաւորիս զփառս իւր. տեսի ծաղկեալ զոյնըզոյն. եւ ուրախութեամբ տարեալ մատուցի բազմաշխատ վարպետին իմոյ եւ պատմեցի զբանս եւ մանաւանդ՝ տեսի որ ի մէջ երազի շրջէի ի մէջ ծաղկանց նոյն գիշերն եւ մինչ պատմեցի վարպետիս, ես ասաց, երանի թէ իմաստութիւն եւ կամ այլ շնորհք եւ արթալութիւն խնդրեալ լինէիր. յատուկ այնմ ժամանակին Աստուծոյ դուռն ողորմութեան բացեալ է լեալ վասն քո. շատ ուրախացաւ վարպետս եւ շատ օրհնեաց զիս թէ՛ բարեաւ հասանես քո ցանկութեան որ ցանկացար եւ նորին հայրական օրհնութեամբն ընկալայ զայս բանս. թէ որո՞վ կերպիւ եւ որչափ նեղութեամբ եւ աղքատութեամբ, այլ պէս պէս փորձանաց մէջ անկանելով, հազիւ հազիւ կարացի ընդ իմս բազմաշխատութեամբն ներկայանալ բազմերախտ եւ հոգեզարդ ծնողացն իմոց եւ վայելել զհայրական շնորհս նոցա որ Աստուծոյ է պարգևս այս՝ զոր վայելեմ եւ օրհնեմ զտուօղն ամեն բարութեան:

1 Կամիւ աման:

2p

Տեսէք զգործանան իմ, տեսէք և սքանչացէք. և համբերութիւն տուողին Աստուծոյ փառս մատուցէք հանապազօր որ ետ ինձ ॥ զհամբերութիւն ամէն կերպիւ և մանաւանդ ասացի թէ ծառայէի միշտ Անդրէաս եպիսկոպոսին և նա միշտ զանգատաւոր լինէր յինէն և մինչ ներկայ լինէի և ծառայէի՝ օրհնէր զիս և մինչ հեռանայի, բամբասէր այլ և այլ ծաղրածութեամբ հանդերձ:

Ողորմութեամբն Աստուծոյ և շնորհիւ բազմաշխատ վարպետին իմ Տեառն Յովհաննու բարձր արժանապատուութիւն խաշակիւր քահանային, մինչ որ ուսայ զծաղիկան, զթոնազգիւրն, զերկաթագիւրն, զձե բասմայ գրին. զնօտը գիւրն և զգլխագիւրն նորա, ետ ինձ վարպետն իմ ձմին թապաղայ թուղթ ծաղկելոյ, որ և ծաղկեցի այսպէս. ունէր զծաղիկալ թուղթն կէս խորան լաւն մեծ հաշիւա՞, Սուրբ Աթոռոյ ձեակերպեալ պատկերն, Սուրբ Հռիփսիմէի վանքն, Սուրբ Լուսաւորչի և հրեշտակի տեսչան պատկերն որ նկարեալ էի և քանի մի հատ «եկաւ հասաւ»-ին ծաղկեալն գրեալ էի որ ի դիպօղ և ուրախ ժամանակին լուսաւորեալ հոգի Դաւիթ սրբազան հօրն կամէր տանիլ և ընծայել զվարպետն իմ զամենայն աշխատանս ընկալնուլ, նա ինքն զխիլայ և ինձ պարգևատրել որ խոտացեալն էր լուսաւորեալ հոգի Դաւիթ սրբազան հայրն, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեցէ յարքայութեան իւրում դասելով ընդ հայրապետն:

Բարեհոգի Անդրէաս եպիսկոպոսն այն, մինչ տեղեկացաւ այս խորհրդեանն, գնացեալ էր շուտ գիշերով առ Դաւիթ սրբազան հայրն, թէ՛ ես որ ստում եմ թէ ափսոս ֆարշն³ և խալիլայն և այլման⁴ զրազրաց, դուք ինձ մեղադրում էք. այն Սհակ օլաճաղն ամենեկին ոչ այլ վանն ա գալիս, ոչ իւր վարպետիցն դաս է առնում և ոչ մի զաւրամ բան դեռնալ չէ ունեալ, միշտ քնած է լինում և ով որ ժամաբար է լինում, փիլաւ ուտելու համար գնում է նրանց դուռնուղ է անում. այս զանգատս յեր որ լուում է լուսահոգի Դաւիթ սրբազան հայրն՝ իսկոյն բարկութեամբ հրամայում է թէ՛ գնացէք բերէք այն Սահակ տղային, նրա հայրն ֆիլան ֆիլան, ծեծեմ, շորերն հանեմ ու դուրս անեմ:

3ա

Ժամանակն այն ձմեռն էր և սաստիկ ցուրտ. խցերումն բուխարի ոչ գոյր. զնացել էի զոնապանի քուրսու տակին նստած էի. եկն թուանքի մի ձայնեաց ॥ թէ՛ շուտ որա դուրս եկ, սրբազանն կանչում է. և մինչ հարցումն արարի, թէ՛ քեզ դուրպան, ի՞նչ բանի համար է, նա պատասխանեաց թէ՛ ո՛չ գիտեմ, յետոյ կրկնեաց թէ՛ լսեցի, որ պիտի շորերդ հանեն, ծեծեն ու դուրս անեն:

Եւ մինչ մնացի անօգնական յումեթէ՛ լալով գնացի մեր խուցն, որ ծերունի Ստեփաննոս եպիսկոպոսին էի խցաբնակիւր. սոյն ծերն Քութունի զոյլ ասացեալ, Մկրտիչ վարդապետն և Երմիանց տիրացու Յարութիւնն նստած դիր էին գրում. լալով պատմեցի, թէ՛ այսպէս է ասում թուանկլին, որ պիտի ծեծեն դուրս անեն:

Վարպետս զիտ տանն էր, չէր եկեալ. չգիտեմ թէ ինչ անեմ. թէ այս ծաղկի և գրի համար է, ահա այսքան բան ունեալ եմ. թէ ուրիշ յանցանք ունեմ, ո՛չ գիտեմ. ծերունի օրհնեալ հայրն իւր բնական բարի դիտաւորութեամբն ասաց՝ տար այդ ծաղիկն և գրերն. թէ դրս

համար է, այն է որ կարելի է թէ զերծանիս և թէ դրա համար վարպետն նեղանայ՝ թէ ինչո՞ւ համար քեզ գլխու տարար, ես նրա խաթրն կառնեմ որ քեզ վրա չի նեղանայ, միամիտ կաց:

Եւ մինչ լալով գնացի ներսն՝ տեսի լուսաւորեալ հոգի Քովմաս վարդապետ օծակից եղբայրն իմ, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեցէ յարքայութեան իւրում, ամէն. սրա առաջին անունն էր Յարութիւն. ասացի՝ տիրացու Յարութիւն, սրբազանն ինձ վրայ նեղացել ա և կամի որ ծեծի ու դուրս անի, քայց՝ ես ո՛չ գիտեմ թէ ինչ յանցանք ունիմ. թէ ծաղկի և գրի համար է, տար ցոյց տուր Աստուծոյ խաթրն, թէ ինձ դուրս անելու է; թող առանց ծեծի դուրս անի. և առեալ ի ձեռնէ իմմէ, գնացաւ առ ժամայն լուսահոգի Դաւիթ հօրն յայտնեաց իմ լալն և խնդիրս թէ՛ այն խեղճ Սհակ տղայն եկեալ է աստ լալով, եթէ սրբազանն բրա համար է ինձ վրայ բարկացած, ահա, այսքան բան ունեալ եմ. թէ ուրիշ յանցանք ունեմ, ես ո՛չ գիտեմ, թող առանց ծեծի դուրս անէ. և նոյն ժամանակն էառ յինէն զթուղթսն և գրեալ մատնացոյց սրբազանին ասաց բարձր ձայնիւ, որ ես լսեցի, թէ՛ այ տղայ, իրա՛ւ այնս նրա շինածն է. թէ՛ հրամայ ես, ծառայ եմ, ասաց. կրկնեաց թէ՛ այ որդի, օղու, թէ այս նրա շինածն է, լաւ է, և նա երդուաւ ի զուլս նորին սրբութեան և հաւատացոյց ասելով, թէ ծառայեցի ոչ հաւատաս, իւր վարպետն որ գայ՝ հարցումն արա. ॥ եթէ ես սխալ լինիմ, ինձ ես պատմեալ և նոյն ժամայն՝ առ ասաց, որդի, այս բնշիկս տար տուր իւրեանն, թող գնա միամիտ իւր բանին կենայ, ասելով թէ՛ ապա այդ օրհնած Անդրէաս եպիսկոպոսն ասաց, բնաւ բան չի սովորել. և նա պատասխանեալ ասաց՝ հետն չունի, վասն որոյ ո՛չ կամի մնալն նրա հետն և տեսնիլն. և մինչ ակն ունէի ծեծի, արժանի եղ վարդակի միջնորդութեամբ լուսաւորեալ հոգի Քովմաս վարդապետին:

Զկնի պարգև ընկալելոյս, եկի պատմեցի ծերին և յետոյ վարպետն իմ եկն պատմեաց նմա և ուրախ եղն վասն իմ, որ զերծայ ես այնմ վտանգէն. յետոյ Անդրէաս եպիսկոպոսն կովմա է Քովմաս վարդապետին հետ թէ ինչո՞ւ համար իրեղա՞ք արիւր, է՛ր չէիր թողնում ծեծի դուրս անել և նա՞ նրա հետ է կովմա է թէ՛ դու ծեծ եպիսկոպոս գողով, ինչպէ՞ս նրա հետ թշնամութիւն ես անում և այլն:

Դարձեալ զդրամբ շարին անկալ ի մէջ մեծ վտանգի. նոյն ձմեռն օրն սաստիկ ցուրտ էր և ձիւն էր գալիս. զնացի ներսն վարպետիս մօտն ծաղիկ դաս առնելու և վարպետն իմ նստէր ժամաբարի օթախումն, այն տեղն կայր հաշտարխանցի Աբրահամ վարդապետն, պօլսեցի Յակոբ վարդապետն՝ որ զխատեցին ի մեծ պատերազմին Յիցիանովի. նոքա մուսաւատա՞յ՝ էին անում. վարպետս կոնդակ էր գրում. Մարտիր Ջաքարիա վարդապետն Կիւրեղեան՝ ես էր անդ, մէջքին վրա պատկած, որպէս մին հօր իշխան և այլն. մինչ ներս մտի և զուլս խոնարհեցուցի. նա փոխանակ օրհնելոյ, մօրն իմ հայհոյեաց ասելով ...եւ սկսայ լալ և նա կրկնեաց թէ՛ կապալտ ո՞վ է կարեալ. ասացի՝ մայրս: ասաց ...շատ լցունց սիրտս, սկսայ լալ. յետոյ բարկացաւ ինձ վրա

² Երիզի.—³ Հատակ.—⁴ Սրահ:

⁵ Խնդրանք, աղաչանք.—⁶ Զրույց:

նոյն քուֆրն ասելով՝ դէ կորիւր գնա՛, միւս անգամ չի դաս աշտեղ. ընկերդ հիւանդ է՛՝ կու գաս աշտեղ, ես էլ կու հիւանդանամ։ Իմ քաղցր եւ բարեբար վարպետս, մին հմուտ քա՛նանայ նոցա միջին, ո՛չ կարաց նոցա պատասխան տալ. միայն ասաց ինձ թէ՛ գնա՛, որդիս, ես կու գամ, ձեր խրջումն դաս կու տամ. և ի գնալն իմ, մինչ կամեցայ դուռն հետ անել, անիրաւ դուռն զարբին՝ հետ և եղև, նոյն Զաքարիա վարդապետն կարծեաց թէ ինտուր զարբին հետ արի դուռն, վասն որոյ մին ծղանձ ծիրանի փայտ առաւ, վաղելով եկն քանի մի հետ զարբին ծեծեաց ինձ հայհոյելով, թէ՛ մէկ էլ այս տեղը ես եկեալ, կսպանեմ՝ քեզ, վասն որոյ մնացի մտածելով՝ թէ ի՛նչ անեմ. գնամ յայտնեմ, թէ իսկի չերթամ դաս առնեմ. մնացի վարանեալ։

Այս մտածմանէս յետն մտածեցի, որ յայտնելն բարւոր է, քան թէ չերթալ դաս առնիլն. դարձեալ Աստուած ապաւինելով գնացի առ Թովմաս վարդապետն թէ՛ տիրացու Յարութիւն, Զաքարիա վարդապետն ինձ ծեծեաց, դուրս արաւ թէ՛ միւս անգամ չի դաս այս տեղ, ընկերդ հիւանդ է, կու գաս աշտեղ, ես էլ կու հիւանդանամ. այն օրհնեալ Թովմաս վարդապետն, որոյ անունն Յարութիւն էր ասացի, գնաց Դաւիթ սրբազանին պատմեաց. տեսի թէ՛ այնքան սաստիկ բարկութեամբ ձայնեաց, շաթի՛ր, շաթի՛ր, գնա այն շուն շանորդուն կանչի՛ր. և ես մնացի դրսի շաթիթխանումն անմտաբար. տեսի որ եկն և մինչ որ մտաւ Զաքարիա վարդապետն ներսն, ահագին թընդմամբ զոռաց իրրն ամպ ի վարդապետն անելով թէ՛ տոյ արջ, շուն շանորդի, ես ո՛ր սարումն և ո՛ր ձորումն քեզ նման արջի համար բնակարան շինեմ, որ դու չի հիւանդանաս, քո հերն անիծեմ. ո՛նց ես փորդ դարձան կոխել տամ. ևս Տէր Յոհաննիս թարխան եմ արեւ⁹, տարին 12 թուման փող եմ տալիս, պատիւ և փիլոն եմ տալիս, մեծ մեծ ընծայ եմ խոստացել նրան որ նա այն տղային քան ուսուցանել և կամենում եմ որ 12 տղայն ևս լինի բան ուսանեն, մէջ տեղն մին տղայ կայ, դու նրան ծեծում ես ու դուրս անում. դէ կորի՛ր, միւս անգամ աչացս չերիս. դարձեալ ես մնացի անդ՝ անմտաբար և մինչ դուրս եկն թթուած նոյն Մտաւորուն հայհոյելով ինձ բարկութեամբ ասաց՝ դու իմ մերըն ֆիլան անես, թէ ես քո փորն թուանքի ծխով չի լցնեմ և պահեաց այն մուռն զկնի 3 կամ 4 տարւոյ՝ ծեծեաց ու լաւ ծեծեաց ինձ։

|| Թիւր ժամանակացն անցելոց չեն յայտնի ինձ թէ քանի քանիցս մտեալ եմ ի ժամանակի պատերազմացն ի բերդն Երևանու, բայց միտս է առաջին մտանելս լակզի Օման խանի գալն, խօյլու Զաֆար դուլի խանի գալն, Նախշուանի քոս Քեաւրալի խանի գալն, Ալի դուլի խա՛, սարգարի գալն։ Ախտ Շահի ժամանակին գնացեալ եմք մինչև Արդաբան վասն ամառան սաստկութեան շողոյն, որ լուսահողի հայրն իմ, քամոտութեան զուով չորս հոգւով զնէին ձիու վրայ և իջուցանէին։

Պատմեցիք ձեզ զսքանչելի տեսարան մի որ ի գալն Ախտ շահին ի վերայ Թիֆլիզու, նոյն տարին ընկուղի ծառքն ընդ ամէն տեղիս ուր որ կայր, որպէս զողովոյ խաղողոյ էր բերեալ, ճիթ ճիթ պտուղն. հին աւուրց ծե-

րունիք ոմանք զարմացեալք ասէին թէ՛ մեք ոչ լուեալ եմք և ոչ տեսեալ, այս վատ նշան է ասացին անմտաբար և սկսան անմտաբար թափել զլիակարգէն ի Տեառնէ կիսահաս ժամանակին և ով որ ո՛չ թափեաց, եթող մինչ հասունանան եղև, տանն այգւոյ տիրոջ ոչ լինէր տեղի վասն առատութեան ընկուղոյն։

Ի գալն Յիցիանովի էի ի մէջ բերդին Երևանայ։

Անդ տեսի տեսիլ զարմանալի և սքանչացեալ փառս... 22 ամեայ զպրութեան ժամանակիս այս էր տեսիլն զոր տեսի յերազի, մինչ կայի արգելեալ ի մէջ բերդին վասն մեծ պատերազմին, որ եկն Յիցիանովն ի Սուրբ Էջմիածին, նոյն զիշերն տեսի յայտնապէս, որպէս թէ մին փոքր դաստայ աստղ ի յերկինս հանդէպ մեծ Կաթողիկէին և մին մեծ դաստայ աստղք՝ ևս մեծ բաղմութեամբ եկին ի վերայ փոքր դաստային սկսան կուռլ և պատերազմել և մինչ յաղթեաց փոքր դաստայն մեծին, յետոյ այն մեծ դաստայն կրկին քան բառաչինն եկին օգնութեան միմիանց և մինչ պատերազմեցան, կրկին յաղթեաց փոքր դաստայն և կորեան այն մեծամեծ դաստայնն անտես և ի կուռլին նոցա երևէր տեսողացս որպէս զարբին հրացայլ շանթքն ի վերայ զնդանի կոսանաւ հարկանելն ի յերկնից անկանիլն աստղեաց թափէին ի վերայ մեծ ֆարշին և փշրէին։ Այնս է գալն Շահին ընդ Ապաղղոզու ի վերայ Յիցիանովին։

Նս մինչ անվնաս ելաք ի դուրս՝ խորհրդով բարեկամի միոյ, լուսաւորեալ հոգի հայրն իմ առաքեաց զիս Ղօշավանք և մնացի անդ մինչ ցգալն ռուսաց զօրացն ի վերայ Ղարսայ, փախստական եկի Երևան, որ դեռես վարէր զիշխանութիւնն իւր լուսաւորեալ հոգի Դաւիթ սրբազան հայրն անապատին || Երևանայ և մինչ տեսի զծնօղքն իմ՝ ուրախացանք ի միասին. յետոյ պատմեաց հայրն իմ թէ՛ որդի, քո խաթին Դաւիթ սրբազանն տաբաւ ինձ բանդ դրաւ և միւրուքս կամէր թրաշել, յիւր որ ծանեաւ թէ չե՛ս գնացել Թիֆլիզ. միջնորդութեամբ մեծ Մելիք աղային, հաղի զերծայ այնմ վտանգէն և վնասէն։

Արի՛, ե՛կ, ասաց հայրն իմ, տանեմ սրբազանին յանձնեմ. գնացի, թէ սակալն նեղութիւն շատ կրեցի և զկնի ամէն ասուեց, ասաց թէ՛ այս տեղս լինէիր հիմայ քեզ օրհնած կու շինէի և վիճակ ուղարկած. գնացիր Ղօշավանք մածուն ուտելով ի՛նչ շահութեցիր. և անդ յանձնեաց զիս Անդրէաս եպիսկոպոսին, որ մնացի մի քանի շաբաթ. և հրաման արար ինձ որ Սուրբ Գեղարդեայ այգոյ վերակացու մասրուր Զաքարիա վարդապետին հաց տանեմ ամէն օր։

Նս ո՛չ դիտէի ճանապարհն և մին սպիտակ ձի կայր 2 աչքն քօս. նորա վերայ ձգեցին խորհրդին հացով և դաւաւորմայի չլպուրով¹⁰. ժամանակն էր Յինունքն Սուրբ Զատիկին. ինձ նստացրին վրէն թէ գնա. ասացին՝ ես ճանապարհն չգիտեմ և ձիու 2 աչքն էլ քօս է, ինչպէ՛ս տանեմ, նոքա որ փորձն առեալ էին ձիու, ասացին՝ թոյլ տուր գնա ձին. ուր տեղ որ կանգնի ձին, այն է աղին և ժամանակն էր Յինունքն. տարեալ այլապէս քանի մի օր, յաւուր միում հակիթ յոցեցին խաշած այ՛ բեղուղուր¹¹ Զաքարիա վարդապետին և աղ ո՛չ ետ

7 Ուժով։—8 Կացնով կօտրած փայտի կտոր։—9 Ագա-տեկ պարտականութիւնը։

10 Արգանակ։—11 Զարագուշակ։

տնտեսան, թէ իւր մօտն կայ. և ի գնալն իմ՝ շարդոնցան հակիթթն ամէն. և մինչ իշի ի ձիոյն և սկսայ հացն պատրաստել որ գայ՝ նստի ուտի, սաստիկ բարկու-
թնամար լցնալ ի վերայ իմ ասաց՝ քոփակի տղայ, այս հակիթթններն ինչու ևս կոտորաւորել. ասացի՝ դեհ ևս ինչ պէ՛ս անեմ, ձիու վրայ է կոտորատուել. յետոյ թէ՛ աղն ուր այ. ասացի՝ թէ ուզեցի և նոքա ॥ ասացին՝ թէ իրենան մօտն կայ. իսկոյն վեր թռաւ, իւր հաստ գերե-
մաստի¹² վարոցն¹³ առաւ ու զարկեց արնքան, մինչև յոր կողմն փախչէի, գայր զկնի իմ ու զարկէր. կոնդեցի բարեպաշտ ոմն Պետրոս անուն Դադամեան պատահե-
ցաւ անդ, զրկով անկաւ, բազում աղաչանօք հաղիւ կարաց զիս աղատել այնպիսի նենգամիտ պահեցողէն։
Եւ նոյն օրն գնացի մեր տունն լալով, այն հացէն մեր շանն ձգեցի, ո՛չ կերաւ վասն դառնութեան հացին և ես խնդրանօք իղիս¹⁴ առի Դարիթ արնզնագործ հօրեն և եկի մեր տունն. այն փոքր միջոցին, ձայն անտեսաց էհաս ի լսելիս մեր թէ՛ եկն կենդանի նահատակ Դանիէլ սրբազան կաթողիկոսն և ես մնացի մեր տանն մինչև ցալն միաբայնիցն ի Թիֆլիզու։

1807 մայիսի 14 յորժամ միաբանքն մտին Երեան, նոյն օրն ես եկի Սուրբ Աթոռս. լուսաւորեալ հոգի Դա-
նիէլ սրբազանն ընկալաւ զմեզ սիրով և նոյն գիշերն ուրար ձգեց ինձ վերայ և հայրն իմ, միամիտ եղև զնաց իւր տուն փառաւորելով զԱստուած ընդ որում էհաս իւր փափազանքն։

Մինչ էի ես Ղօշաւանք, էքաբաբաշնց լուսահոգի Գէորգ կաթողիկոսն կամեցաւ զիս ձեռնադրել միանգա-
մայն վարդապետ. 3 անգամ Տէրունեան շաթիրբաշի լուսահոգի Աստուածատուրն եկն միջնորդ նրա կողմա-
նէն. և ինձ փեսայ էր նա. բայց ո՛չ յանձն առի. պա-
տասխանն իմ այս էր նոցա թէ՛ Աստուած արժանի կ'առնէ զիս կարգի քահանայութեան, Սուրբ էջմիածին կ'առնեն կարգ. այն էր, որ մնացի մինչև լուսաւորեալ հոգի Դանիէլ սրբազանի ժամանակն, ինքն ուրար ձգեց և ինքն աւագ սարկաւագ ձեռնադրեաց ինձ, Մեծ Բա-
րեկիզանի ուրբաթ օրն աւուր, մեծահանգէս տունին քառասնօրեայ գալտեանն Քրիստոսի մերոյ և կամէր զիս լուսահոգի Ենովքեան Ստեփաննոս սարկաւագին՝
վարդապետ. վասն ծովացեալ մեղաց իմոց ականջացա-
ւութիւն ॥ պատահեցաւ ինձ այնքան սաստիկ, մինչև ցվից շարաթ. շատ զանազան զեղորայք արարին ոչ ինչ օգուտ չգտի. երբ իղին առի գնացի մեր տունն, նոյն տկարութեամբ, որ ոչ բուն կայր աչացս՝ ոչ հաց կարէի ուտել, բայց ծնողացս քաղցր գթութիւնն և աղօթք նոցա զեղ եղև ինձ. լուսաւորեալ հոգի մայրն իմ զաֆրանն թրչեաց արաղով և կաթեցոյց ականջն իմ, իսկոյն դա-
դարեցաւ այնքան միջոցի ցաւին, զերծայ Աստուծով։

Դարձեալ երթամք վարժատանէն պատմեմք ձեզ զմե-
ծամեծսն, զոր այնքալ է ընդ գլխով իմով զանազան պատահմունք, որ երբման անօգնական և անտէրու՛նչ մնալոյս պատահեալ են, որոց առաջինն են՝ կոչնակքն զանազան, թէ ստոյգ կրեւի, թէ արքայա¹⁵ ժողովուն և թէ՛ ալ և ալ տեսակքն և ով որ որ հինքն են՝ գիտեն

¹² Viburnum lantana ծառու։—¹³ Գալազան։—¹⁴ Ար-
տոնութուն, թույլտվություն։—¹⁵ Խաղաղի որթից կտրտած
ճուղերը։

զամէն արարողութիւն կոչնակաց՝ դաս առնուլ ոչ գոյր,
իբրև՝ զմշակքն հացափոր ծառայէինք մինչև յերեկոյ։

Մինչ էի վարժատանն, յաւուր միում անխնայ քուրդն ի մէջ գիշերի շորերն թարս զգեցնալ, 2 ոտիցս քանի մի ընկերով շուանաւ կապեալ են և մեք դուրսն քնած ժամանակին փանջարայովն տան միջիցն քաշում են շուանն. այնքան բարձրացուցին՝ մինչև զլուսս ամերու-
կի նման զետեին վրա զլորում էր. ես աղաղակում եմ. նրանք տան միջին ձիու նման խրխնջում են. այս այս-
պէս պատահեցաւ. Աստուած ներեսցէ և դարձ տացէ որ ժամանակ առ ժամանակ հասուցել է ինձ զանազան ցար որպէս գիտեն բազումբ։

Հնձի ժամանակին, վերակացու հնձողացն ցորենույ և զարւոյ, մէքիլ Գրիգոր վարդապետն Լամփոսի վերա-
ձայնեալ և Սահակ վարդապետն Վերխմօղ ասացեալ, սոցա հաց էի տանում իշով. և մինչ վերադարձայ, էշն տարայ էշակիւսանէն և բռն մնաց ամաններովն էշակ-
խանի առաջին. անդ կայր մեծ խող մի, ձագերին ծիծ էր տալիս. վեր թռաւ ընկաւ իմ յետեւս. և ես փախեալ և զնացի էշակիւսանի տանիսըն ելի. այն անիրաւ խողն զնաց ատամով ըռնեց այն ॥ բռն, այնքան այս կողմն և այն կողմն ձգեց, որ սպասի և չլպուրի հողէ ամա-
ներն կոտորատեց և զնաց. և ապա վեր եկի շալակեցի բռն տարայ շորապան լուսահոգի Ղազար կաթողիկոսին ասացի, որ յետոյ նոր ամաններ տուաւ։

Եւ ի նմին վարժատան իւր ոչ ունէար. այն ձէթն որ վառելու էին տալիս, փռատան կրակովն փուհափու անելով մխլ էի շինում ուտում. յաւուր միում ճրագի վերայ եփեցինք, որ ձեռքերնիրս աշրում էր, վեր էինք զնում. յայպիսի դառն նեղութեամբ օր անցուցինք անդ. ի ձեռնային ժամանակին սիրտս դահին մեղր ուզեց. մին փարայի քուսպ առի. 3 փարայի զօշապ. չրով քուսպն տրորեցի և զօշապն խառնեցի եփեցի. որքան կերի՝ մնացածն զղայն մին փարայով ծախեցի, շորս փարէս հանեցի. և մնացածն մոնթերին բաշխեցի. և շատ անգամ շատ մոնթ միմեանցից հացն փողով էին առ-
նում. ստամպօցի մին Տռոյն անուանեալ խալատուր կայր՝ սեղանիցն վարդապետաց առաջի հացն. և կերա-
կուրն փախցնում էր ու պահում էր, մոնթերին փոխ տալով հացն ու մնում էին նորանք պարտատէր և քաղ-
ցած. սեղանիցն առաջնեկն թաղայ հացն վերցնում էր ու պահում. յետոյ վրէններն ծախում էր։

Երկու տարի աշնան ժամանակին շորատանն ճրագու մօմ ածելու եմ զնացել՝ յաւուրս անխիշխանութեան ժա-
մանակին Ղազար կաթողիկոսին և Մահմանածնեց Աղեքսանդր վարդապետի շորապահութեան ժամանակն. որ օրն Ռեծ մօմ էինք ածում. 10 օր 15 օր քաշում էր միջոցն. ոչ դաս առնիլ կայր և ոչ ժամ գնալ Աղեք-
սանդր վարդապետի ժամանակին. շաշուլայ թային ձուկն էին տուած. խորովեցինք ու կերանք. չալ պասն որ էր ժամանակն աշնան որ թուրքերն չալ փահրեղ¹⁶ հայհոյէին. յետի թիքայն ձեռացս չուր խմեցի և իսկոյն թիքայն որ կամէի ուտել, ձեռիցս անկաւ, վասն զի այն չուրն խմել բանին, իսկոյն սրտիս միջին որպէս թէ շամփուրներ զարկեցին. մեռա՛յ հա մեռա՛յ տակով մնացի. նոյն Աղեքսանդր վարդապետն օրհնեալ, իսկոյն

հրաման արաւ թէ՛ զնացէք, աթոռակալի խցիցն մին թաս թունդ արադ բերէք ॥ և այն ժամանակի աթոռակալն էր Սիմէօն եպիսկոպոս, առաջնորդն Թաղէոս Առաքելոյ. արադն բերին, տուին ինձ, և ինքն ունէր մին փոքր շիշայ պալամա՝ եղալ¹⁷, բերաւ կաթնեցոյց արադի մէջն, խսկոյն խմացնել տուաւ ինձ. խմիլ բանին՝ ողորմութիւնսն Աստուծոյ ցաւն դադարեցաւ, վասն որոյ արժան է ասել՝ Աստուած ողորմի իւր սուրբ Հոգին: Եկայք, լացէք և ողբացէք և հոգացէք զյուսահատութիւն իմ, հա՛րթ իմ և եղբարք, թէ որչափ նեղութիւն և որչափ բարկութիւն մեծաւորաց եմ կրեալ ի տղայութենէս և աւագ սարկաւազութենէս որ մինչև եպիսկոպոսութիւն ունիմ և ոչ ամաչեմ:

Դարձեալ զկին լուսաւորեալ հոգի Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, անխիւսանութեան ժամանակին, տարան զիս մոմատուն, մոմն շարիս տուին և մնացի անդ 4 օր, որ մոմին զուելուդ անելով սպիտակացրինք. դարձեալ շարիս տուին ու փոքրիք արեւուն և պահպանեցինք 22 օր եւս. ոչ դաս կայր մեզ և ոչ ժամ և նոյն աշնանն տարան զիս վերստին մեղրի սպիտակացրած մոմն՝ անելու. մնացի ևս անդ մինչև ցերեք շարաթ: Միծաղելու րան մի ևս պատմեմ ձեզ. որո՛ւնք Ահարոն վարդապետն՝ յաւուր միում, մին գոմէջ գծեացրաւ հուշտ անելով¹⁸. անկաւ պարսպի մէջն. որքան մշակք, հօտաշ, թուանքի կամենում են որ դուրս անեն, ոչ կարացին դուրս անել. մշեցի Աւետիք վարդապետն Սուրբ Գայիանէի տիրացուն էր, այն որ կտաւտն իւր անբարտաւանութեան ժամանակին շալակն տուին. նա՛՛ նոյն սահմին զալիս այ, որ զնա մոմատունն և զոմէջն այն սրա յետեւէն է ընկնում ու կամենում է որ քնալովն տայ. այն խեղճն փախչում այ որ մոմատունն մտնի. նորա դուռն շինած էր Եղիազարեան Պօղոս եպիսկոպոսն, որ միարանքն զգան մոմ ամբելու ժամանակն է զկին եկողին մոմ չի տայ. այն խեղճ Աւետիքն տալանումն մնում է կաղնած. զոմէջն առաջին ա՛ ա՛ անելով լեզուն կալում է աղաղակելով. այնքան բազմութիւն փայտով, պարանով, ծեծելով ու քաշելով չեն կարողանում որ փախցնեն. այն աղաղակն յերբ որ լսեց Պօղոս եպիսկոպոսն, այ տղայ ասաց, վեղարս տուէք ինձ, դուրս զնամ տեսնեմ ինչ աղաղակ է. դուռն բանում է 2 ձեռքով վեղարն վայր ձգելով մինչ կամենում է որ դուրս գնայ, զոմէջն ի տալանն, զոմէջն նրա այն ձե որ տեսնում է, խսկոյն խրտնում է ու փախչում է այնքան բազմութիւն ոտնակոխ առնելով. յետոյ շնորհակալ են լինում Պօղոս եպիսկոպոսէն. եթէ դու չի դայիր, այս խեղճն կու մեռնէր: ॥ Նոյն ժամուն՝ լուսահոգի Պօղոս եպիսկոպոսն մին պղնձով մոմ էր կանաչացնում զալամի ժանկառով և նոյն օրն՝ Բաղրաբոյ անուանեալ լուսահոգի Գրիգոր եպիսկոպոսն կիսասարկաւագ գոլով, յղացեալ էին ոռ դայ մոմ ամբելոյն օղին, ըստ որում մեր ընկերն տարան ցանքի վերակացու դրին. Պօղոս եպիսկոպոսն որ զնաց՝ գոմէջն հուշտ արաւ, նոյն սահմին մեք էլ խօսքով էլանք, մոմն յանկարծ կրակ ընկաւ. ամա՛ն, տիրացու Գրիգոր, մին ճար արաւ, ասացի, որ Պօղոս եպիսկոպոսն հիմայ կու դայ, կու բարկանայ մեզ վրայ. ի՛նչ անեմ ասաց. ես ասացի՛ դու մեծ ես, վեր առ, տար ձգիր

փոքր հաւուղի ջրի մէջն, անցնի. յետոյ ժողովներ. այն խեղճն տարաւ լցոյց ջրի մէջն. խսկոյն ջուրն կրակ դարձաւ ու ալաֆն առաստաղն հասաւ ու դուրս ելաւ բոցն. ես փախայ, նա մնաց նոյն ալաֆի միջին. խեղճին նոր միրուք էր դուրս եկել և նա էր թիֆլիզեցի Տէր Առաքելի որդին, միրուքն, բեղերն, ունքն և ալաց թերթեանունքն բոլոր այրեաց. բայց հանդերձն ոչ այրեաց. ձեռքն տանում էր երեսն, այրած մազերն թափում էր ու շուտ շուտ ասում էր՝ վա՛յ, ես ձեր....., եստո՛ւ համար բերիք ինձ այս տեղ: Ես համ վախում եմ, համ ծիծաղում. յետոյ Պօղոս վարդապետն լուսաբար, ծիծաղելով ներս մտաւ որ իւր բանն պատմի. երբ որ տեսաւ, թէ նա տաք տաք քֆրում է, վայ ես ձեր... ասելով, ծիծաղեց ու շատ ծիծաղեց յորձամ քանի տեղեկացաւ. և այն մոմն իբրև շնաքար դարձաւ Ես այսպիսի զանազան նեղութիւնք կրելով, որ տէր շունէի, վասն որոյ ընտրեցի այս գործն օգնական լինել ինձ որ և սէրս անկաւ այսմ ծաղկաբարութեան արհեստիս վերայ:

Յաւուրս Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին վարժապետն էր Կծծի անուանեալ Մարգար եպիսկոպոսն, զոր ինչ ընթերցեալ էի նորէն դաս տուաւ և Սաղմոսն փառք փառք համար առան:

Յետոյ և եղև Գաբի Եսայի վարդապետն վարժապետ և նա ևս Սաղմոսն ետ ինձ բերան անիլ 4 4 փառք. յետոյ կանոն կանոն, յետոյ 4 կանոն համար առաւ. սորա ժամանակին ॥ անխիւք տիրացու Պետրոս և Մանուկ անուն ոմն պոյսեցի երրորդ խալիֆայ մի կալր, վարժատան թոնրի միջին մին քաւքատան շայնիկ էր դրել որ վարժապետի համար զանջաֆիլով լայ եփի. շամփոյր ոչ գոյր որ հանէր. մին կողմն կտրած խելմարով կամեցաւ հանել թոնրիցն. փոքր մնաց որ ընկնի թոնիրն ու թափի. այն անիրաւն աղաղակեց շրջկաց ձայնի թէ՛ Սահկ օգնիր. և ես երկուղէ նորա, որ շատ ծեծէր մեզ, ձեռս տարայ ու բռնեցի Ռօպանսոնի Ուրարաթի նման. խսկոյն կպաւ ձեռքս և 5 մատս էլ այրեց աշոյ ձեռաց. վա՛յ վա՛յ արի ու վեր ընկայ, բայց չալտանն զերծաւ և նա զնաց վարժապետին պատմեց. այն խեղճ վարժապետն էր տկար շատ և շատ ցաւեց մեզ վերայ և խամ մեղրով ձեռքս օծեաց ու լաւացաւ շնորհիւն Աստուծոյ. այս ևս այս պէս:

Ջկնի սորա, եղև մեզ վարժապետ ժամասաց Մատթէոս եպիսկոպոսն, որ սորա ժամանակին Դաւիթ սրբազան կաթողիկոսն առաջին րարեբարն իմ, եհան զիս ի վարժատնէն և ետ աշակերտ հանգուցեալ բարի կամեցող վարպետին իմոյ, և ի ժամանակին այնմիկ, որ կենդանի նահատակ անուանեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսն փախաւ և գնաց ի Տփլիս, եղև առաջնորդ անդ. որ էր օրն աւագ շարաթն Մեծ Զատիկին. և Զատիկ երեկոյին, սկսան միարանքն յարուցանել զմեծ խոռովութիւն և ի մեռելոցի օրն գիշերային ժամանակ, մեծ և փոքր փախեան Երեւան գնացին, առ ի զանգատել որպէս յալտնի էր բազմաց անցնէ այն:

Եւ ևս նոյն գիշերն մնացի քնած ի Գիմրուկիսանայ անուանեալ մեծ խցումն, մերձ Տրդատայ դրանն և մինչ զարթեալ ի բնոյն տեփ արեւն բարձրացել, թուր ինձ, որպէս թէ 3 կամ 4 սահմ անցել է օրն. ի յերկուղէ վարժապետին Մատթէոսի, և յամօթոյ միարանութեան,

¹⁷ Բալասանի յուր:—¹⁸ Խրտնեցնելով:

89

ո՛չ կամէի դուրս գնալ, թէև քաղցած էի, դուռն իմ դացի, տեսի բնաւ մարդոյ նշան չի երևում. կարծիցի թէ հացն կերեալ են և նշեալ միաբանքն և երեկոյան անցքն՝ միաբանից ազաղակն վասն անբախտ սրբազան կաթողիկոսին մոռացել էի. կամեցայ գնալ հարկաւորութեան, ձայն ետուն ներսի սրբազանի դրան նստողքն թէ՛ տիրացու Սահակ, արի, արի տեսնումք, և մինչ զնացի ներկայացայ և այն անիրաւ քաջալ Սրապիոնն, որ էր յառաջին Յովսէփ սրբազանին սպասաւոր, զկնի նորա, սակաւ միջոցի եղեալ էր Դաւիթ սրբազանին սպասաւոր, նա էհարց ցիս թէ՛ տիրացու, դու ընչո՞ւ չես գնացել Երևան. ասացի՛ ընչո՞ւ համար գնամ Երևան. այն անիրաւն ասաց, ախեբ, բոլոր միաբանքն գնացել են մեծ ու փոքրն, դու է՛ր չի գնացիր նրանց հետ. դեռ քունն իմ չէի պարզել, ընդ որում նոր էի ի քնոյ զարթել, մանաւանդ առանկ ամօթածութիւնն ո՛չ կարացի օրինաւոր պատասխան տալ կամ քաղաքավարութեամբ կամ մարդահաճութեամբ. ասացի ես քնած էի, նրանց գնալն չիմացել:

Ի լսել բանին, այն անիրաւն գնում է ու պատմում է Դաւիթ սրբազանին և նա ասում է այսպէս թէ՛ նրա հերն օրհնեմ թէ նա խելօք տղայ լինէր կ'ասեիր թէ՛ ընչո՞ւ համար ես իմ մեծաւորին կու թողնեմ, նոցա հետ կ'երթամ. թէ այսպէս ասած լինէր, շուտով կու բերէի մին լուրջայ կու հագցնէի. այս ևս այսպէս էանց ի վերայ իմ: Եւ ի զիշերի երեքշաբթի աւուրն, աքսորեալ եկին միաբանքն ի խանէն Երևանու ի Սուրբ Աթոռ, թրջուած որպէս ջրային կենդանիք, զխիբաց և բոկ ոտով, լցին զամենեսեանսն 3—4 հոգի մին սենեկի մեջ և ի լուսանալ առաւօտան, կոշեաց՝ աստիճան աստիճան դատեաց և թոյլ ետ գնալ ի սենեակն իւրեանց:

Ի նոյն ամիս լուսահողի Յովակիմ պապին եղին մեզ վարժապետ. բոյն կարճ և սաստիկ բարկացող էր. յաւուր միում, դասներս մեծ և փոքր տղայքն ո՛չ էինք սերտեալ և վարժապետն շատ հանր ունէր վարժատանն: Յօշականցի տիրացու Յովհաննէ՛ որ եղև վարժապետ ի սպասաւորութեան իւրում Նդիաղարեան Պօղոս եպիսկոպոսին, ես երրորդ խալիֆայ էր մեզ: Աթոռն բռնեց, զխիցն սկսեալ մինչև ցոտներն թնայրահան՝¹⁹ արաւ ու բաց թողեց. նորանով սկսաք շատ ծիծաղել. յետոյ եկն վարժապետն ասելով. այ շաղամիշներ, չէ՞ք գալիս դաս առնում. մինն ի նոցանէ յառաջ եկեալ ասաց թէ՛ աթոռն բնկաւ ոտաց ճանապարհն. մինչ կամեցաք ի դուրս հանել, ինքն մաղն թափեաց, վասն որոյ շատ բարկութեամբ լցաւ և եզ զամենեսեանս ի ֆալսայա:

Ի սորա վարժապետութեան ժամանակին առի ես չորս աստիճան Ալեքսան պապիցն որ մինչ խնդրեցի հրաման տալ ինձ աստիճան առնելու, ուրախութեամբ եկն ի վարժարան՝ ժողովեաց զմեծն և զփոքրն ի միջեանց շնորհակալութեամբ հանդերձ օրհնեաց ինձ ասելով, ո՛չ միայն մեծահասակացն, այլև փոքրներին ևս պարտ է տալ աստիճան, որ օրն վանականութեան ֆարաճայն զգնենու դպիրն, սարտի ունեալ աստիճան մեծն՝ 4, փոքրն՝ 2 աստիճան և ի ընտրութեան մեր աստիճան տուողն էր լուսահողի ժամօրհնօղ Ալեքսան պապն, ՌՄԾ Թուին Հայոց:

Եւ ի ընտրողութեան ժամանակին, Նորգեցի բրուտ վարդանեան տիրացու Անտիս, Քացախ անուն մի կայր, բոյն երկայն. վարժապետն ասաց նմա է՛յ, շաղամիշ, քեզ թէ 2 աստիճան տամ՝ քի՛չ է, 3-ըն չի՛ լինիլ, 4-ըն շատ է, որ դաս չես կարում առնիլ. յետոյ տուաւ 4 աստիճան:

Յաւուր միում, ոչ նա, ոչ ես դասներս չէինք սերտ[ել], ընդ որում Գործք Առաքելոցն՝ քաղով ուզեց լինէն, հանգերձ ներքի զլիւովն որ դասս էր, այն Քացախին դրաւ ֆալսայան Յովակիմ պապն, իւր ձեռամբն հաստ գերեմաստի վարոցաւ ճՁ փայտ տուաւ նմա. յետոյ ինձ դրաւ ֆալսայան ճՄ փայտ տուաւ, որ ֆալսայան բռնողքն էին համարել. դասառութեան ժամանակին մին բաղի նշանակութիւնն կամ նկարագրական մեկնութիւնն էր գոյր, որ բնաւ չէին ասում և, ծնծն օր քան զօր յաւելացնում էին:

Ձկնի սորա, եղեալ վարժապետ Երեմիանց Ջաքարիա վարժապետն, Դաւիթ սրբազանի ժամանակին, որոյ դպրատան փոքր քան զամէնն էր Խօյցի Բաղալ անուանեալ, Յովհաննէս աւագ սարկաւազն, որ այժմ է ի Շուշանի մանկավարժ է: Յաւուրս լուսահողի եփիւմայ սրբազան կաթողիկոսին, սա եղև մեզ աշակերտ ծաղկաբարութեան: Սմա, յաւուր միում վարժապետն ասում է թէ՛ գնա, մոնթերին ասա, ով որ որ ինձ համար մին հաւ կու բերի, նրան իղին կու տամ. նոյն Բաղալն ասում ա վարժապետին թէ՛ ես կու բերեմ մին հաւ քեզ համար՝ ինձ իղին տուր որ ես գնամ տուն. օրհնեալ եղիցիս որդի, գնա, ասում է վարժապետն և այնմ ժամանակին սովորութիւնն էր, որ յամէն կիրակի վարժապետն տղայքն կ'երթային իւրեանց բարեկամաց տներն՝ լուսնայալ զլուսն և զգոտն և թափելոյ զշորերսն ու գային. նոյն Բաղալն գնում է ուղիղ Ջաքարիա վարժապետի եղբոր տունն և ասում նորա հարսին թէ՛ վարժապետն ասաց՝ գնա հարսիս ասա թոնիրն վառի, տաք չուր դնի, շորերդ թափիր, ոտ ու զլուսն լուսնալ տուր, հաց կեր և ապա մին հաւ էլ առ բեր. այն օրհնեալ հարսն ասում է թէ՛ ամեն բանն ինչ որ հրամայեալ է, բարի է, ամա սաղ հաւ ընչո՞ւ համար է ուղում, թէ կամեանում է թող եփեմ, ապա տար և նա ստիպում է թէ ինձ չի ասել եփած բեր, այլ ասաց սաղ բեր. և մին հատ լավ շաղ հաւ սաղն՝ առնում է ու բերում է վարժապետին. և նա շատ շնորհակալ է լինում, թէ՛ ապրի իմ տղեն, տար հաւերի մեջը ձգիր. տանում է և խառնում է հաւերին. ետոյ նրա եղբայր դրաղիր Յարութիւնն գալիս է թէ՛ հայր սուրբ, սաղ հաւն ինչո՞ւ համար ես ուղև և նա ասում է թէ ես ե՛րբ եմ ուղև. և նա ասում է թէ այն Բաղալ մոնթն է եկեալ հարսիդ ասեալ թէ վարժապետն ասաց, գնա հարսիս ասա ոտ ու զլուսն լուսնայալ, շորերդ թափիր, հաց կեր և ապա մին սաղ հաւ ևս առ բեր. ի լսելն այս բան եղբորէ իւրմէ, լսողքն զարմանում են ի վերայ այն տղայի խաբելութեան և մինչ ձայնն հասնում է Դաւիթ սրբազանին և նա զարմանալով է ասում. տեսէ՛ք, եղբարք, թէ աշխարհս ո՛ր է հասել. որ նրա պէսն այս խաբելութիւնն առնէ, մեծերն ո՛ր կու մանն Այս ևս զարմանալի ու սքանչելի համարելով գրեցի ի ծանոթութիւն ձեզ:

90

¹⁹ Փետրահան:



Ա. ԱԼՊՈՅԱՃՅԱՆ

ՊՈՐՏՈՒԳԱԼ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ*

Պորտուգալ երկար ժամանակ հայերու համար մոռցված երկիր մը ըլլալն ետք, վերջին տարիներուն հայերուն միտքին մեջ տեղ գրաւել սկսավ նորեն, իբրեւ կայանը Կլուպենկյան հիմնարկութեան, որ հայու մը անունով միջազգային հիմնարկութիւն մըն է՝ նպաստող ալլազան ազգերու մշակութային և մարդասիրական հաստատութեանց, ինչպէս նաեւ հայ մշակույթին զարգացման և հայերու կրթական մակարդակին բարձրացման և քաղաքակրթութեան ծանոթացման:

Այսպէս, կստեղծվին նոր հարաբերութիւններ Հայաստանի և Պորտուգալի միջև և կարծարծվի հիշատակը վաղեմի շփումներու, որոնք ունեցած են հայ և պորտուգալ երկու հաջողակ վաճառական ազգերը իրենց բնաշխարհներուն մեջ և դուրս, համաշխարհային շուկային մեջ, ուր իրարու պատահած են:

* Հանդուցյալ մեծավաստակ բանասեր Արշակ Ալպոյաճյանը գրի է առել սույն շահեկան ուսումնասիրութիւնը, Գալուստ Կլուպենկյան հիմնարկութեան հրաւերով Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի Լիսաբոն այցելութեան առթիւ:

Լիսաբոն այդ պատմական այցելութիւնը տեղի ունեցավ 1960 թվականի սեպտեմբերի 9—10-ին, երբ Նորին Ս. Օծութիւնը վերադառնում էր արտասահմանում կատարած հովվապետական իր երկրորդ ուղևորութիւնից:—Խմբ.:

Հայաստան և Պորտուգալ հին ժամանակներուն իրարմե հեռու երկիրներ էին և իրենց բնակչութիւններն ալ նկարագրով կներկայացնէին հակադրութիւններ, վասնզի պորտուգալցիներ ծովային ժողովուրդ եղած են և հայերը լեռնցի, իրենց բնաշխարհներուն աշխարհագրական դիրքին իր հետեանք:

Պորտուգալ, Եվրոպայի արեւմտյան ծայրը, «անեղր» օվկիանոսին կախում ունեցող երկիր մը եղած է, Եվրոպայի ցամաքին գրեթէ մեկուսացած, մինչ Հայաստան, ընդարձակ լեռնաշխարհ մը, հեռու մնացած էր օվկիանոսին և ծովային ճամբաներէն, որոնց վրա կերթեկեկէին պորտուգալցիներ իբրեւ խիզախ նավարկուներ և ծովային վաճառականութեան ռազմիրաներ: Մինչ հայերը, Փոքր Ասիո մեջ, հնօրյա քարավանային դրութեամբ կշարունակէին ցամաքային ուղիներով կատարել իրենց ապրանքներուն փոխադրութիւնները:

Հայերը և պորտուգալցիները միայն մեկ նմանութիւն ունեին. ճարպիկ առևտրականներ էին և ընդարձակ տարածութեան վրա կգործէին ու հեռավոր երկիրներ երթալ խիզախելու չէին վարանիր: Անոնք իրար հանդիպեցան մասնավորապէս Արևելքի ամենեն շատ ընչաքաղցութիւն գրգռող երկրին՝ Հընդկաստանի մեջ, ուր հայ վաճառականը ցամաքի ճամբով արգեն հասած էր, երբ պորտուգալցի վաճառականը ծովու ճամբով հա-

սավ հոն, և ուր անոնք իրարու հետ հարաբերություններ ունեցան:

ԻԺԺԻԽԱՐԱՐՈՒՄԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱԶԳԵՐՈՒՆ ԴԻՋԷԼԻՆԵՐԸ շատ սահմանափակ և առավելապես իրենց բնիկ երկրեն հեռու, օտար հողին վրա եղած հանդիպումներ էին, որոնք կատարահին բավական ուշ:

Այս երկու ազգերը առավելապես խաշակրոնություն ժամանակ իրարու ծանոթացած կրնային ըլլալ, սակայն այս մասին տեղեկություններ չեն հասած մեզ:

Հայերը և պորտուգալացիները համաշխարհային առևտրական շարժման մեջ կարևոր մասնակցություն ունեցան ԺԷ դարուն վերջերը, իբրև ձեռներեց և հանդուգն առևտրականներ:

Այդ ժամանակամիջոցին պորտուգալացիները արդեն ծովուն կապված էին և անկե կալրնկալին իրենց բարօրությունը, գործադրելով ձկնորսական ընդարձակ և հանդուգն խուզարկություններ՝ անժանոթ երկիրներ գտնելու համար:

Պորտուգալացի թագավորներեն Հանրի Նավարկու (մեռած 1460-ին), առաջինն է, որ երկրախուզներ կղրկե դեպի օվկիանոսի խորերը: Իր օրով կգտնվին Ազորյան կղզիները և Ափրիկեի անժանոթ ծովեզերքներեն տեղեկություններ կառնվին: Հովհան Բ կորոշե այդ երկիրները հասնիլ փորձել և էմմանվել Ա, որ 1469-ին գահակալած էր, չորս նավեր պատրաստել կուտա և անոնց հրամանատար կնշանակե Վասկո Դե Կաման, որ 9 հուլիս 1497-ին կիզբոնեն կսկսի նավարկել և չորս ամիս վերջը կհասնի Ս. Հեղինեի կղզին, ուրկե շարունակելով ճամբան, կհասնի Ափրիկեի հարավային ծայրը՝ Բարեհուսո գլուխը և անկե կգառնա Պորտուգալ:

Հաջորդ տարին, Վասկո Դե Կամա Բարեհուսո գլուխեն կանցնի դեպի արևելք և կհասնի Մալենբի (Քենիա), ափրիկյան ցամաքամասին արևելյան կողմը: Անկե դեպի արևելք շարունակելով իր ճամբան, 20 մայիս 1498-ին կհասնի Հնդկաստանի ծովեզերքը Կալիկութ, Մալբար նահանգին եզերքը՝ և մարմարյա սյուն մը կկանգնե՝ իբրև նշան իրեն այնտեղ հասնելուն:

1499 սեպտեմբերին, Վասկո Դե Կաման իր չորս նավերով կգառնա կիզբոն և մեծ պատիվներով կընդունվի, վասնզի եվրոպացիները շատոնց կաշխատեին Հնդկաստանի ծովային ճամբան գտնել:

Վասկո Դե Կամայի այս մեծ հոգողությունը օգտագործելու համար Հնդկաստան կուղարկվի 13 նավեր բաղկացող տորմիդ մը,

հրամանատարություն մը Ալվարեզ Կոպրալի, որ Մալբարի ծովեզերքի իշխաններուն հետ դաշինքներ կկնքե: Այս նավախումբը դեպի արևմուտք երկար ժամանակ ճամբորդելով, դիպվածով կգտնե նաև Բրազիլիան (1500-ին), Քրիստափոր Կոլումբոսի կողմեն Ամերիկան գտնվելեն (1492 հոկտեմբեր) ութ տարի ետքը:

Պորտուգալացիները 1509-ին Բրազիլիան կվերածեն գաղութի, Դիեգո Բլարեզ Կորդեայի միջոցով: Պորտուգալ 1510-ին կտիրեն Հնդկաստանի Գոա նավահանգստին և դայն կդարձնեն Պորտուգալյան Հնդկաստանի կալվածներուն կեդրոն և 1598-ին՝ Հնդկաստանի հյուսիս-արևելյան ծովափին վրա ալ կհաստատեն առևտրական կայան մը, արդի Կալկաթայի մոտ:

Ուրիշ պարտուգալացիներ կտարածվին հետեզհետե և իրենց ծովային խուզարկություններով կհասնին Մոլուքյան կղզիները, Զինաստան և Ճապոն, ընդարձակ առևտուրի ասպարեզ ստեղծելով: ԺՁ դարուն պորտուգալյան նավերը Հյուսիսային միջին Սեյլան, բոլոր ծովերու, Մալբարի և Մոլուքյաններուն, նույնիսկ Զինաստանի և Ճապոնի նավահանգիստներուն մեջ կերևային, բացառիկ արտոնութիւն մը: Նույնիսկ ուրիշ ազգերու դրոշ կրող նավերը միայն պորտուգալացիներու արտոնութիւն մը կրնային երևալ այդ հեռավոր եզերքներուն վրա:

Այս մենաշնորհյալ վիճակը Պորտուգալի մայրաքաղաք Լիզբոնը դարձուց համաշխարհային գաղութային առևտուրի կեդրոն մը և երկիրը՝ աշխարհի նշանավոր ծովային պետություններեն մեկը, որ հափշտակեց վենետիկցիներեն համեմեներու առևտուրի մենաշնորհը և նյութապես բարգավաճեցավ:

Այս փառքի հարստության շրջանին է, որ պորտուգալացիները սկսան ունենալ առևտրական հարաբերություններ հայերու հետ, որոնք ցամաքային ճանապարհով Հնդկաստան հասած էին և ներքնաշխարհին իրենց հավաքած ապրանքները կրեքին պորտուգալյան տիրապետության ենթարկված առևտրական շահաստանները¹:

Սակայն Պորտուգալի այս հաջող ժամանակամիջոցը երկար չտևեց: ԺՁ դարուն իրենց դեմ ելան հոլանդացիները, որոնք Հնդկական արշապետադոսի մեջ տեղավորվելով, ասպարեզեն հեռացուցին պորտուգալացիները: Բատավիո հիմնարկությունը 1619-ին, սկիզբը Պորտուգալի անկման, վասնզի հոլանդացիներու գործունեությունը սկիզբը եղավ դուռ առևտրական, հսկա քայլերով զարգացավ և

¹ Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, «Պատմություն հայ գաղթականության», Գ հատոր, Ա մաս, էջ 329:

² Անդ, էջ 329—330:

³ Անդ, էջ 312:

դարձավ Եվրոպայի գաղթային մեծագույն կայսրություններին մեկը, տկարացնելով Պորտուգալը, որ տուժեց նաև կրոնական մոլեռանդության պատճառով:

Կաթոլիկ կղերը հաջողած էր թելադրել Հովհան Գ պապին (1521—1557), որ աշխատի շնչկանստանի մեջ, ինչպես նաև Ափրիկեի բնիկներուն քրիստոնեություն տարածելու աշխատի: Այս քարոզչությունը, որ թերևս բռնի կտարածվեց, Պորտուգալի գաղութականության ձգտումին հետ մեկտեղ, պատճառեղավ անխորհուրդ և սպառիչ պատերազմներու, որոնք տկարացուցին երկիրը, ինչպես հնաստության հավանորեն Իտալիա (Լիվոռնո) բնակող հայու մը «Ժամանակագրություն»-ը, որ 1577-ին կիսուսի այս շրջանին վրա գրելով, որ «1577 թագաւոր Գոնթալկալին բազում անգամ, բազում գործ յարեան ի վերայ Արաբացոց, որ մեծ է առ նոսա և կոչին Մարոֆո և Ֆէսա և բազում պատերազմ պատերազմեցան, բայց ոչ ինչ օգտեցան և անկան անդէ երեք թագաւոր և գործ բազումք իւրեանց: Երկիրն այն Աֆրիկա կոչի» («Մանր ժամանակագրություններ», Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, Ա, էջ 274):

Ուրեմն Պորտուգալ Ափրիկեի պատերազմներու մեջ ուժ սպառած և տկարացած էր: Ասկե օգտվելով, Սպանիո Փիլիպոս Բ թագավորը, որ Ամերիկայի շահագործությանը զորացած էր, գրավեց Պորտուգալը, որ Սպանիո գերիշխանության տակ փոխարքայության մը վերածվեցավ 1580-են 1660 թվականներուն: Սպանիա արգիլեց հոլանդացիներուն հետ առևտուր ընելը և անոնք, Պորտուգալի շուկաներին զրկված, դիմեցին Մայրագույն Արևելք, ստանալու համար ասիական ապրանքներ, մասնավորապես համեմունք, իրենց արտադրավայրերին: Հետո գրավեցան նաև գաղութները: 1601-ին, Ջավայի մոտ, Բահրամի մեջ, Պորտուգալ պարտվեցավ Հոլանդային, որ գրավեց Մոլուքյան կղզիները և Սունդի արշիպելագոսը, որուն կեդրոնը՝ Բատավիա (այժմ՝ Ջակարտա) գրավեց և հաստատվեցավ նաև Սիամ, Ճապոն, Գվինեա և Գուլյանա:

Անգլիացիներն ալ գրավեցին Պորտուգալի շնչկական ստացվածքները, 1626-ին առնելով Մադրաս քաղաքը, որ պորտուգալցիները հիմնած էին 1504-ին: 1650-ին անոնք պաշարեցին նաև Բոմբեյ քաղաքը, որ 1661-ին անգլիացիները ստացան իբրև արքայական օժիտ և 1668-ին կառավարական կեդրոն դարձուցին:

Այսպես, Պորտուգալ տնտեսապես շատ վնասվեցավ և Սպանիո Փիլիպոս Գ թագավորին ժամանակ, 1640-ին, երբ Կարոլոնիա պատերազմեցավ, Պորտուգալ անոր օրինակին

հետևեցավ և սպանացի փոխարքան վտարեց ու անկախ թագավորություն մը դարձավ, 25 տարի Սպանիո դեմ շարունակ կռվելն հետք:

Պորտուգալցիները 1654-ին իրենց ափրիկյան գաղութները և 1661-ին Բրազիլիան վերստին գրավեցին, սակայն Պորտուգալ այնքան տկարացած էր, որ ԺԷ շարուն սկիզբը (1703) կնքած դաշինքով Անգլիո արքայակ դարձավ և ասով ապահովվեցավ քաղաքականապես, իսկ տնտեսապես վերականգնեցավ շնորհիվ Բրազիլիո մեջ գտնված ադամանդի հանքերուն և նոր բարգավաճման շրջան մը ունեցավ, որ մեզ չի շահագրգռեր, քանի որ Պորտուգալ կորսնցուցած էր իր ծովային ընդարձակ վաճառականությունը և երկրորդական դիրքի մեջ ինկած էր և հայերը այլևս հոն չէին դիմեր վաճառականության համար:

1910 թվականի հոկտեմբեր 5-են ի վեր թեև հանրապետություն, սակայն 1926-են ի վեր, ինչպես շատ մը երկիրներ, այս երկիրն ալ կկառավարվի ձեռով հանրապետական բայց խորքով մենատիրական վարչաձևով մը, իր արտաքին քաղաքականության մեջ մնալով հավատարիմ Անգլիո հետ իր կնքած դաշինքին, որ ամուր պահած է քսաներորդ դարուն իրարու հաջորդող բոլոր ալեկոծություններու և տագնապներու մեջ:

Հայերը Պորտուգալի և անոր ժողովուրդին հետ հարաբերություններ ունեցած են այն շրջանին, երբ Պորտուգալ տեր էր Ասիո մեջ գաղութներու և պորտուգալցիները կկատարեին առևտրական երկու գործունեություններ աշխարհի ամեն մասերուն և ամեն ազգերուն հետ:

Այս հարաբերություններուն հետևանքով կրնան գտնված ըլլալ՝

ա. Հայաստան այցելող կամ հոն հաստատվող պորտուգալցիներ.

բ. Պորտուգալի մեջ բնակություն հաստատող առևտրական հայեր.

գ. երկու ազգերուն միջև գործունեություններ կրնան կատարված ըլլալ համաշխարհային առևտրական շուկաներուն մեջ.

դ. և, վերջապես, մշակութային հարաբերություններ:

1. ՊՈՐՏՈՒԳԱԼՑԻՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՋ

Հայաստանի մեջ հաստատված պորտուգալցիներ գրեթե չեն հիշված մեր տարեգրություններուն մեջ: Պորտուգալի ճանապարհորդներ և որոշ նպատակով Հայաստան այցելող պորտուգալցիներ պատահաբար հիշատակված են:

Ինչպես հայտնի է, ԺԴ դարեն սկսյալ կրոնական գործունեություն ունեցած են կաթո-

լիկ միաբանությունները, որոնք աշխարհի ամեն կողմերը, ինչպես նաև Հայաստան, գացած են քարոզչության համար:

Մասնավորապես Ֆրանչիսկյան և Դոմինիկյան միաբանություններուն կազմութենեն ենթա, անոնց անդամներն ուսմանը ենթարկված են Հայաստանի և Վրաստանի մեջ, ուր անոնք գործել սկսած են ԺԳ դարին սկսյալ⁴, կամ նույնիսկ ավելի կանուխ:

Իննուվեցերորդ Գ պապը (1243—1254) ութը քարոզիչներ ղրկած է Վրաստան⁵ և մոնղոլական տիրապետության տակ գտնվող երկիրները, որոնցմե մին էր Հայաստան:

Հետաքրքրական է, որ Հայաստան ղրկված պատվիրակության պետն էր եղբայր Լորենց պորտուգալիս⁶:

Լատին միաբանություններու գործունեությունը քաջալերված ըլլալ կթվի Կիլիկիո հայ թագավորներեն, քանի որ հրավեր ուղղած են այդ քարոզիչներուն, որոնք Կիլիկիան շրջած և կայաններ հաստատած են:

Բայց պետք է ըսենք, որ քարոզչական գործը կպատկանի հայ և հուռմ և ոչ թե հայ և պորտուգալ հարաբերություններու պատմության:

Թերևս գտնված են քանի մը պորտուգալցիներ, որոնք Հայաստան այցելած են առևտրական նպատակներով ԺԵ—ԺԷ դարերուն, երբ պորտուգալցիները համաշխարհային վաճառականության մեջ այնքան կարևոր տեղ մը գրաված էին:

ԺԷ դարուն, դարձյալ պատահական կերպով, Կհիշվին պորտուգալցի երկու կրոնավորներ⁷ Զ. Գուլիելմոս Օգոստինյան միաբանությունեն և ուրիշ մը, որոնք Սպանիո թագավորին կողմն պարսից շահին ղրկված էին: Ասոնք կուգան էջմիածին և սիրով կընդունվին Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին: Հետո կսկսին այցելել ուրիշ հայ վանքեր, գոյնալու և Եվրոպա տանելու համար նվիրական նշխարներ, իրենց դամբարաններեն վերցնելով: Անոնք, արդարացինելու համար կատարված գողությունը, կըսեն, թե այդ նշխարները կգտնվեն անշուք վայրերու մեջ և կամ քրիստոնյաներու անհոգությանը, կամ Հայաստանի թուրքիո և Պարսկաստանի սահմաններուն միջև ըլլալուն պատճառով, ուստի իրր թե րարեմտությամբ կըանակցին Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին և այն քահանաներուն հետ, որոնք այդ նշխարներուն հոգատարությունը

ունենին, որպեսզի թույլ տան իրենց, որ պեղեն և քանի մը նշխարք դուրս հանեն: Այս թույլտրվությունը կշնորհվի իրենց, և որովհետև այդ դամբարաններու պահպան քահանաները միշտ մեծ կարոտության մեջ կգտնվին թե՛ այնտեղ նստող պաշտոնյաներու առօրյա ծանր ծախքերուն և թե՛ այն մեծամեծ հարկերուն պատճառով, որոնք կվճարեն մահմեդականներուն, ուստի Գուլիելմոս կխորհի քանի մը ֆրանկ իրր ողորմություն (կամ ավելի ճիշտը՝ կաշառք) տալ անոնց անոր համար, որ իրր թե անոնք շատ արժանավոր և կաթողիկե Եկեղեցիին շատ համակիր անձեր էին, փոխանակ ըսելու, թե դրամով շահված էին այս ավազակության աչք գոցելու համար: Սակայն չհաջողեցան, որովհետև հայերը հակառակեցան իրենց համար այդ նվիրական նշխարներուն գողության: Կողոպտիչները կեղծավորաբար կգրեն այս մասին. «Նախանձոտ հակառակորդներն երբ տեսան, թե Գուլիելմոսի այս սիրո գործն իրենց բաժին չինկավ, սկսան տարածայնել, թե Մելքիսեդեկ կաթողիկոս և իր քահանաները սրբոց նշխարները ֆրանկներուն վաճառած էին»:

Ջուդայեցիները, որոնք Դավիթ կաթողիկոսի կողմն էին, ամբաստանեցին Մելքիսեդեկը պարսից թագավորին առջև: Շահը շարշարեց զայն և սկսավ Գուլիելմոսի հետ գեշ վարվիլ:

Մելքիսեդեկ 300 թուաման տուգանք տալով կազատե իր գլուխը, շնորհիվ Մելքի Հայկազն իշխանին⁸: Այս դեպքը պատահած պետք է ըլլա 1610-ին⁹, ինչպես կհասկցվի Մելքիսեդեկի կաթողիկոսի Պողոս Ե պապին 1613 մարտ 22-ին գրած թուղթին, որ ղրկած էր Զաքարիա նվիրակին ձեռքով: Այդ թուղթին մեջ կնկարագրե իր կրած տառապանքները¹⁰:

Գուլիելմոս, որ գիտեր թուրքերեն և կբարոյներ թե՛ իսլամներուն և թե՛ հայերուն, իր ընկերոջ հետ սպանվեցաւ ավաղակներե, 1611-ին, Գեղարքունի գյուղին մոտ¹¹:

⁷ Մելքիսեդեկ, որ հայ կաթողիկոսներու մեջ ևս անուշ մը ձգած է և շատ դատապարտելի արարքներ գործած է, այս խայտառակության համար ստացած է «ամուկ սաթան խալիֆա» («սուկոր ծախող կաթողիկոս») կոչումը (տե՛ս Առաքել Դավթիսեցի, էջ 206):

⁸ Տե՛ս Առաքել Դավթիսեցի, էջ 219:

⁹ Հստ Զ. Նեբես Ալիեյանի, «Մոսկես կաթողիկոս և իր ժամանակը», Վիեննա, 1936, էջ 42:

¹⁰ Անդ:

¹¹ Հստ P. Tedeo di S. Elisco-ի (բոկոտ կարմելյաններու փոխ ընդհանրական), 1618-ին Սպահանեն Պորտուգալի փոխարքա Don Al'esco de Menses-ի գրած տեղեկագրին: Զ. Թադեոս կգրե, թե Գուլիելմոսի պատահած է 1608-ին և մինչև 1611 հաճախ տեսնված է (տե՛ս Մովսես Տաթևացի, էջ 42):

⁴ Fr. Marcan'onio Van den Oudenrijn, «Հայ-Դոմինիկյան մատենագրական ծանոթություններ», Հոռմ, 1921 (տե՛ս «Բաղմավես», 1922, էջ 19 և ալ):

⁵ Raynaldus annaler., II, էջ 246—248:

⁶ Հովհաննես Հակոբյան, «Ուղեգրություններ», Ա, էջ 2:

Տարիներ հետո, այս երկու սպանված կրոնավորներու ոսկորները ֆռանկիստան կիսադղվին Վերել գնդխարս մարտիրոսի»¹²։

Առաքել Դավրիժեցի այս նշխարներու մասին երկար գրած է, քաղելով իր տեղեկութունները ակնառատես վկաներն, որոնք քողադերծած են լատին կրոնավորներու կեղծուպատիր և անպատկառ սուտեղը, որոնք շատ գեշ զաղափար մը կուտան իրենց վրա¹³։ Այսպանելի էին թե՛ իրենց իբր թե արդարացուցիչ պատճառաբանութիւնները և թե՛ իրենց գործելու եղանակը։ Անոնք չէին վարանած այս կերպով ինքզինքնին խայտառակելու իսլամներու առջև, որոնք օգտագործելով հանգերձ այս արարքները, կնկատեին, թե այդ մարդիկը զուրկ էին մաքուր հավատքն և բարձր բարոյականն։

Լատին այդ կրոնավորները, որոնք հաջողած էին Նոիփսիմի նշխարները գողնալ, Երևանի և Նախիջևանի ճամբով գացած են Եւրոպայի Ապարաններ գուրը, որ ունիտոններու կեղծոնն էր։ Անկե կանցնին Սպահան, ուր կպահան նշխարները և մաս մըն ալ կտանին Վիվերայ Բանտարու, ի քաղաքն Գւալ¹⁴, յերկիրն Փորթուկէշին» և Վի բուն իսկ ի Ֆրանկիստան»¹⁵։

Այս նշխարներն մաս մըն ալ լատին կրոնավորները «տարեալ են ի Բանգարաց աշխարհն՝ ի քաղաքն որ կոչի Գուալ (Գոա), շինեալ են վանք ի սմին քաղաքի և զմասն այն եղեալ են ի հիմունս եկեղեցւոյ այսմ վանացն»¹⁶։ Այսպիսով հայկական հիշատակ մը կխառնվի Գուալի պորտուգալացի եկեղեցիի հիմնարկութեան։

Այս պատահականորեն հիշատակված և ոչ այնքան պատվարի արարքներով պանծացած պորտուգալացիներն զատ ուրիշ պորտուգալացիներու Հայաստանի մեջ գործունեութիւն մը ունենալը չէ հիշված դժբախտաբար։

2. ՀԱՅԵՐ ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻ ՄԵՋ

Հայերը, առևտրական նպատակներով, ԺԶ դարուն կհաստատվին Հնդկաստան, ցամաքի ճամբով այնտեղ անցնելով Պարսկաստանն և նույն դարուն ծովի ճամբով Հնդկաս-

տան հասնող պորտուգալացիներու հետ գործ կունենային։

ԺԵ դարուն վերջերը, երբ պորտուգալացիները Ափրիկէի վրա ուշագրութիւն դարձուցին և այնտեղ գերազդեցիկ դիրք մը գրավեցին, իբր ջերմեռանդ կրոնասեր, աշխատեցան Ափրիկէի բնիկները քրիստոնյա դարձնել։ Եվ այս առթիւ նախ Ափրիկէի մեջ հայերու հետ գործ ունեցան։

Այսպես, ԺԵ դարուն վերջերը պատահականորեն Ասիային եկող հայեր Ափրիկէի մեջ կհանդիպին պորտուգալացիներու, որոնք Հընդկաստանի հետ հաղորդակցութեան մեջ մտնելու հետամուտ, 1490-ին Ափրիկէի հարավային ծայրը՝ Բարեհուտ հրվանդանը հասնելն ետք, Ափրիկէի բնիկներուն հետ հարաբերութեան մեջ մտած էին։

Ափրիկայի ազգերու մեջ միակ քրիստոնյա ազգը հաբեշներն էին, որոնց քաղաքակրթութիւնը կործանած էր միջին դարուն, արաբական հարձակումներուն հետեանքով, և ափրիկայի քրիստոնեութեան միջնաբերդը թաղված էր խավարի մեջ։

Պորտուգալացիները, Ափրիկէի մեջ դիրք գրավելն ետք, շահագրգռված էին Ափրիկէի այս միակ քրիստոնյա երկրով։ Հովհան Բ թագավորը (1481—1495) Եթովպիա դրված է 1490-ին¹⁷ Պիեռ Գոնվիլիզմը¹⁸ իբր ղեսպան և հարաբերութիւն հաստատած է Հաբեշիստանի հետ և միջնորդ եղած է ուրիշ քրիստոնյա պետութիւններու, որ հարաբերին այս քրիստոնյա պետութեան հետ։

Պորտուգալի Հովհաննես Գ թագավորին օգնութեան շնորհիւ, Հաբեշիստան ութը դարերու թմրութենէն արթնցաւ 1520-ին¹⁹ և վանեց արաբական հարձակումները։ Այսպես, Պորտուգալ և Հաբեշիստան բարեկամացան և հաբեշները նպաստավորվեցան Պորտուգալին, անոր օգնութեամբ արաբները վանելով։

Պորտուգալի օգնութեան բանակին ընկերացող հիսուսյաններու քարոզչութեամբ հաբեշները կաթոլիկ դավանութիւնը ընդունեցին և Հոռմի հնազանդեղան մինչև 1632, երբ դարձաւ միադավանութիւնը ընդգրկեցին։ Վասիլ կայսրը և՛ հիսուսյանները և՛ պորտուգալացի-

¹⁷ Ազոնց արքա իր «Աշխարհագրութեան» մեջ («Ափրիկէ», էջ 536) այս պատմութեան թվականը 1477 կնշանակի։

¹⁸ Ազոնց արքա (անդ) այս անձը կկոչն Պետրոս Կալիլիանոս և կըսն, թն անոր կընկերանային Ալֆոնս Փալլա և երկու հրեաներ, որոնք զրկված էին ծանոթութիւններ առնելու համար Հաբեշիստանի և անոր առասպելական «Հովհան երեց» քահանա-կայսեր վրա։ Այս միջոցին է, որ կհաստատվի, թե հաբեշները արգեն քրիստոնյա էին։

¹⁹ «Մարմարա» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, թիվ 3491։

¹² Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 196։

¹³ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 178—196, որ շատ մանրամասն նկարագրած է այս տղեղ արարքները։ Տե՛ս նաև Օրմանյան, «Ազգապատում», Բ, էջ 2314—2317)։

¹⁴ Գոա (Goa), Հնդկաստանի պորտուգալացի ստացվածքներուն կառավարական կեդրոնը։

¹⁵ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 185։

¹⁶ Դավրիժեցի կըսն, թե այդ վանքը հետո եղած է Կոստանաց վանք, յորում բնակեալ են բազում ճգնաւոր կանայք» (Առաքել Դավրիժեցի, էջ 197)։

ները երկրեն դուրս վանեց և հաբեշները ենթարկեց Աղեքսանդրիո Ղաթի Պատրիարքութեան²⁰։

Սակայն երբ հաբեշները պորտուգալցիներու օգնութեամբ իրենց երկիրը շրջապատող մահմեդական ժողովուրդներու դեմ կամաքառեին, Պորտուգալի կողմէն առաջարկ ստացան դաշինք կնքելու և այս նպատակով դեսպան մը ղրկեցին Լիզբոն։ Այդ դեսպանը եղավ Մատթեոս անուն հայ մը, որուն ինչու՞նչ հաբեշիստան գտնվիլը և ինչպե՞ս այսքան կարևոր պաշտոնի մը կոչվիլը հայտնի չէ։

Այս հայ դեսպանին մասին տրված տեղեկութիւնները շատ խառն են։ Ոմանք զայն եպիսկոպոս և ուրիշներ վաճառական կնքակայացնեն²¹։ Ան ղրկված էր էմմանուէլ թագավորին Եթովպիո Հեղինե թագուհին 1509—1512 թվականներու ժամանակամիջոցին²²։ Մատթեոսին կրնկերանար հաբեշ ազնվական երիտասարդ մը, որ շտոկալով ճամբու դժվարութիւններուն, մեռավ ճամբան և Մատթեոս շարունակեց իր ճամբորդութիւնը՝ առանձին և հասավ Պորտուգալ, ուր մնաց 10 տարի։

Պորտուգալի էմմանուէլ թագավորը Մատթեոսը ղրկեց Հռոմ, կտն ապաքին (1513—1521), որ նամակ մը տվավ անոր 1514 հոկտեմբեր 10 թվականով, քաջալերելու համար Եթովպիո Դավիթ Դ կայսրը և անոր մայրը Հեղինեն, որ խնամակալն էր կայսեր։

Պորտուգալի թագավորը, հաբեշ-պորտուգալ բարեկամութիւնը սերտացնելու և Աֆրիկէի մէջ իր դիրքը ամրապնդելու նպատակով, որոշեց իր կողմէն նվերներով դեսպանութիւն մը հղել Հաբեշիստան, Մատթեոսի հետ²³։

Այս դեսպանութիւնը Հնդկաստանի ճամբով 16 ապրիլ 1520-ին 24 նավերու տորմիդով մը հասավ Մաքուա և անկէ ճամբորդել սկսավ դեպի երկրին մայրաքաղաքը, ուր դեռ չհասած մեռավ Մատթեոս 28 մայիս 1520-ին և պորտուգալյան դեսպանութիւնը ձախողութեան մատնվեցաւ²⁴։

Մեկ կողմ թողնելով Մատթեոսի քաղաքական գործը, նշանակելի է, որ ան 10 տարի Լիզբոն բնակած է, ուր, ինչպես կերևի, ուրիշ հայեր ալ կային, որովհետեւ 1538-ին, երբ Եթովպիո պատրիարք կրնտրվի Հռոմի կողմէն կաթոլիկութիւնը ընդունող հաբեշ Պիւմանտեզ անուն կաթոլիկ եկեղեցականը, ան Լիզբոնէն ճամբա կելլէ դեպի Հաբեշիստան, հետը ունե-

նալով երկու ճայեռ, որոնք էին Անտոն մականվանյալն Ֆերնանտեզ և Գասպար Մուրենո (Սուրիանո), թերևս բերիացի (հալեպցի) ասորիներ²⁵։

Սա փաստ մըն է հաստատելու համար, թե այդ թվականին Պորտուգալի մեջ կայրենի հայեր, որոնք անշնան թիվ մը կնքակայացնեին ապահովաբար։

Բայց ժՁ դարուն, երբ Հնդկաստանի ծովային ճամբուն միջոցով հարաբերութիւններ հաստատվեցան Հնդկաստանի հետ, և քաղաքավաճման գեղեցիկ շրջան մը ունեցավ Պորտուգալ, հայերը, իբրև Հնդկաստանի ներքին աշխարհի ճարպիկ վաճառականներ, հարաբերեցան պորտուգալցիներու հետ։ Անոնք հնդկական ապրանքները ծովեզերք բերին և հանձնեցին նավագնաց ժողովուրդներու, ինչպես պորտուգալցիներու, որպեսզի ասիական այդ ապրանքները փոխադրեն Եվրոպա և Մերձավոր Արեւելի երկիրները։ Նույն ժամանակ հայերը շարունակեցին ցամաքի վրա քարավանային երթևեկները և Ասիո խորերէն ապրանքներ բերին Եվրոպական տիրապետության ենթարկված նավահանգիստները, ուր կրեւոցնեին Եվրոպացիներու, ինչպես նաև իրենց սեփական նավերը։

Այսպես, հայերը մեծ դեր կատարեցին համաշխարհային վաճառականութեան մէջ։

Պորտուգալցիները, որ առաջին անգամ Հնդկաստանի ծովային ճանապարհը գտած են, մեծապես շահագործած են իրենց այս գլուտը և շատ ընդարձակ գործունեութիւն ծավալած են և այս առթիվ հայերու հետ ալ շփում ունեցած են Հնդկաստանի և Խաղաղական օվկիանոսի նավահանգիստներուն մէջ։

Այս հարաբերութիւնները պատճառ եղած են, որ, ինչպես Սպանիո, նույնպես նաև Պորտուգալի վրա հայերը ուշադրութիւն դարձնեն և հարաբերութիւններ ունենան։ Եվ գրտնըված են հայեր, որոնք հետաքրքրված են այս երկրով, որ նախքան Ամերիկայի գլուտը՝ աշխարհի նախադուր կամ ծանոթ աշխարհի վերջին ծայրը նկատված էր։

Այս շրջանին, երբ նոր աշխարհներու ծանոթանալու հետաքրքրութիւնը կարծես թե ընդհանուր էր, գտնված են հայեր, որոնք, նման հետաքրքրութենէ մղված, կատարած են երկար ճամբորդութիւններ և թափառած են երկրե երկիր և ծանոթութիւններ հաւաքած են հայոց համար անծանոթ շատ մը երկիրներու վրա, ինչպես Պորտուգալի, որ ժէ—ԺԸ դարերուն ոնդարձակ գործառնութիւններ ունեւ գաղթային բերքերու վրա։

Այս աշխարհաշրջիկ հայերեն մեկը, թերևս ամենէն հարեւոր, Սիմեոն Դուիո Լեհացին էր, որ Իվովին 15 փետրվար 1608-ին ճամբա

²⁰ Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, «Առաքելութիւն ի Հաբեշիստան ժէ դարուն», 1944, էջ 72—88։

²¹ Անդ, էջ 75։

²² Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 471։

²³ Ա. Ալպոյանյան, «Առաքելութիւն ի Հաբեշիստան», էջ 75։

²⁴ Անդ, էջ 78—79։

²⁵ Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 458—459։

ելած է և 10 տարի ետք, 1618-ին վերադարձած է: Այդ տասն տարվան միջոցին շրջելով Արևելյան Օվրոպան, Իստրիան, Իտալիան, անկն անցած է Գոթեր Ասիա և Արևմտյան Հայաստան, Օդրայտոս, Պաղեստին և ապա Կոստանդնուպոլիս, ուրկն կերթա Լեհաստան: Այս երկար ճամբորդության ընթացքին ան բազմաթիվ ձեռագիրներ ընդօրինակած է և այսպիսով ապահոված է իր ապրուստը:

Սիմեոն Դպիր, որ սուր դիտող մըն է, գրի առած է իր ուղևորությունը, որ շատ հետաքրքրական է և ունի կարևոր տեղեկություններ ու դիտողություններ:

Սիմեոն Դպիր, որուն ուղևորության ընդարձակ շրջագիծը բավական է ցույց տալու համար իր լայն հետաքրքրությունը, անգետ մեկը չէր, ինչպես կտեսնվի: Ան ունի նաև շահեկան ակնարկ մը Պորտուգալի վրա, ուր չէ այցելած Եվրասիայի, և ցույց կուտա, թե հայերը կապեր ունեցած են այս երկրին հետ: Սիմեոն, կիովի հայերու վրա խոսելով, կգրե. «Չկայ մէջ նոցա արուեստաւորը, այլ ամէնքն վաճառականն են, մեծ և անուանիք. ունին և վէրքին²⁶ Ստամբուլ, Անկիրի, Սպահան, Սոսկով, Կոստանբու²⁷, Պորթուգալ և այլն: Կան ի մէջ նոցա խօճայք, որ ունին Մի. (50 000), Կի. (60 000), Ջի. (80 000), և Ճի. (100 000) դուռուշ կամ աւելի: Ունին մուլեր, պաղ ու պաղչանի, պտղատու ծառեր, պարտէզք, բուրաստանք, ծաղկաստան և վարդենիք. այլ և բարձր սարայք, դարպասնի և աղբերք յորդաբուխք. և լիճք ի մէջն՝ մեծ և լայն, լի ձկամք, զոր ոմանք և աշտարակք և սարային ունին ի վերայ ջրոյն դարմանալ շէն»²⁸:

Այս պերճ կյանքը ունեին Լեհաստանի հայերը իբր «մեծ և անվանի» վաճառականներ, ինչպես Սիմեոն Լեհացիի «Ուղևորութեան» այս տողերեն կմակարերվի, ընդարձակ վաճառականության մը արդյունք էր, որ անոնք կմշակեին Կոստանդնուպոլսո, էնկլուրիի, Սպահանի, Մոսկովայի, Կադիքսի և Պորտուգալի հետ: Դժբախտաբար Սիմեոն չըսեր, թե իրենց փոխանորդները կամ ներկայացուցիչները ի՞նչ ազդե էին:

Եթե հայեր էին, պետք է ընդունիլ, թե ի միջի այլոց Պորտուգալի մեջ հայեր կային իբր Լեհաստանի հայ վաճառականներու ներկայացուցիչները, և ինչո՞ւ չէ, հավանորեն կային ուրիշ տեղերու հայ վաճառականներու այ ներկայացուցիչները:

Բայց նույն դարուն, եթե ուրիշ հայ վաճառականներ Պորտուգալի հետ հարաբերություն ունեցած են և անոնցմե ոմանք հոն գացած

են, այն ժամանակ անտարակուսելի կդառնա, թե Լեհաստանի հայ վաճառականներուն ալ ներկայացուցիչները հայեր էին, ինչ որ դժբախտաբար տարակուսի տակ կմնա: Բայց կարելի է ըսել, թե շատ հավանական էր, որ հայեր կային Պորտուգալի մեջ ալ, որուն մայրաքաղաքը Լիզբոն մեծ կեդրոն մըն էր արեւելեան ապրանքներու վաճառականության, որովհետեւ ժէ դարուն և հատկապես 1673 թվականին հայերը Շահ Աբասին կըսեն, թե «Ժողովուրդքն Զուղայեցուց և Գողթան գաւառին... բազումք են վաճառականութեամբ աշտի Ֆրանկիստան»²⁹: Պորտուգալ ալ, իբր մաս «Ֆրանկիստան»-ի, հայեր պետք է ընդունաս ըլլա, մասնավորապես սա պատճառով, որ մետաքսի առևտուրը, որ մենաշնորհի վերածված էր և արտածությունը ջուղայեցիք կկատարեին³⁰, Շահ Աբասի պաշտպանության տակ էր: Մետաքսը ստիական ապրանքներն ամենեն փնտովածներն մեկն էր այն ժամանակ:

Եթե Սիմեոն Դպիր, որ առանց Պորտուգալ գացած ըլլալու, ավելի շատ բան ըսած է Պորտուգալի վրա, եթե այնտեղ ապրող հայերու մասին բանի մը բառ գրի առած ըլլար, թանկագին ծանոթություն մը տված պիտի ըլլար մեզի, առանց անոր, որ ան ավելի շատ բան ըսած է Պորտուգալի վրա բան Օգոստինոս Բաշենց³¹ (1604—1659), որ Պորտուգալ այցելած ըլլալով հանդերձ, իր ինքնակենսագրության մեջ կպատմե իր շրջագայությունները Ղազվին, Արտավիլ, Շամախի, Աֆղերխան, Մոսկովա, Լեհաստան, Համբուրգ, Լիզբոն, Մադրիդ, ինչպես նաև Հոռոմ և կրկին Լեհաստան:

Ան 1614-ին Հոռոմ կղրկվի և բահանա կծեռնադրվի ու կերթա Հայաստան:

Սիմեոն Դպիր այս ժամանակակիցը դժբախտաբար ոչ մեկ շահեկան տող ունի Պորտուգալի մասին:

Համբուրգ հասնելու ետք կըսե, թե «Նաւաւարեցաք, մտաք նաւ, նաւեցաք դէպի Լիզպոնայ քաղաքն. է շարաթ ի մեծ ծովումն կացաք, խիստ ալեկոծումն տեսաք: Աստուծոյ աջողութեամբն հասաք ի քաղաքն որ կոչի Լիզբոնայ: Խիստ մեծ քաղաք է, գեղեցիկ շինատ քաուսոն մեծ շատ է Ըստամբուլայ վերայ, ի մէջ Ռեկեղեցի աւել կայ և վանք: Սպանից թագաւորին է քաղաքն հոն»³²: Հոն իջեանեցան ռոմ ժ. աւուր. այս քաղաքն մինչև թագաւորին աթոռանիստ քաղաքն Ժն. աւուր ճա-

²⁹ Առաջիկա Դավրիժեցի, էջ 191:

³⁰ Հ. Ն. Ալիբեյաւ, «Մովսէս կաթողիկոս...», էջ 306:

³¹ Հետո եպիսկոպոս Նախիջևանի Ուսիտոսական Աթոռին:

³² Արդարեւ 1580—1660 Պորտուգալ նվաճված է սպանացիներ և փոխաբայություն է (տե՛ս վերը):

²⁶ Փոխանորդներ կամ ներկայացուցիչներ:

²⁷ Հավանորեն Քատիքս (Սպանիա) ըսել կուզի:

²⁸ Սիմեոն Դպիր, «Ուղևորութեան», էջ 338:

նապարհ է. ամենայն ինչ պէտ էր տեսաք, դուրս ելանք գնացինք դէպի Մատրիլ քաղաքն որ է թագուորանիստ...»³³:

Ինչպես կտեսնվի, գրեթե ոչինչ կրսն և միայն եկեղեցիները և վանքերը կտեսնեն նշանակելի, իբր մոլեռանդ կաթողիկ:

Նույնպես ցավալի է, որ Քուրդանց մահտեսի Աղամիրի որդի Ջաքարիա Ագուլեցին, որ 1647—1681 թվականներուն երկար ուղեվորով լուսններ կատարած է առևտրական նպատակներով և իր օրագրութիւնը գրած է պարզ և անպաշուջ ոճով, կրավականանա և մատերդամեն իզմիր իր ճամբորդութիւն օրագրութիւն մեջ գրելով 1659 դեկտեմբեր 29-ին, թե «Այսօր Փորթուկալայ սարն երևեցաւ, զիրայ իմ. օր այ, ցամաք չէինք տեսնը, մեծ ուրախութիւն»:

Բայց կերևի Պորտուգալ ցամաք ելած չէ, որովհետև նաով 1660 հունվար 1-ին Սպանիա Կալիս քաղաքը խարխիս նետած է և ապա շարունակած է ճամբսն և գացած է Լիվոռնո, ուր գտած է իր հորեղբորորդին՝ Նիկողոսը:

Այս պատճառով Ջաքարիա Պորտուգալի վրա չէ խոսած, հետևաբար իրմն ալ ոչ մեկ լուսաբանութիւն կարելի չէ ստանալ այնտեղ հայեր գտնվելուն վրա:

Բայց հավաստի է, թե Պորտուգալը բոլորովին անծանոթ երկիր մը չէր հայոց համար, որովհետև հին ժողովրդական երգի մը մեջ կհիշվի ան.

«Կիզէլ»³⁴ մի ես երէկ տեսայ
ի քաղաքն յԱնգուրիայ,
Թագաւոր մի խեղիւր ելաւ
ի Մոսկովայ, ի Փորթուգալայ:

Երես-տեսալիք³⁵ ետուր
ՋԱԵԼԵԻԿ, զէտիրէն,
Մով աղեռն գին ետուր
ՋԱԵԼԵԻԿ, զԳԵԼԵԻԿ:

Ելաւ ու խալար քաջնց
Շամ քաղաքն ի հետ Մըսայ,
Քաղցրիկ գրուցին համար,
Շահադաւ, Պաղտատ ու Պասայ:

Կիզէլն այլ ի խօսք ելաւ,
Ջայն ասաց, ինչ իւր պիտեմայ.
«Թագաւոր, քո գալն ի բարին,
Քայլափոխդ իմ գլխուս վերայ:

Ալեքսիկ շուրջ առնու,
Էտիրէն իւր հիմն երեւայ,
Քակէ Իսկիւտալ իշխանութիւն,
Ղալաքիայ քող շէն չէ՝ մնայ:

³³ Տե՛ս «Բանասեր», Փարիզ, 1899, էջ 227:

³⁴ Կիզէլ՝ գեղեցիկ:

³⁵ Երես տեսալիք, երես տեսէ՝ հարս տեսնելու նման:

Կամիս ինձ փէլէլ³⁶ լայէիս³⁷

Շամ քաղաքն հետ Մըսայ,

Կու տաս զԼուսամբոյ,

Տուր Վեհեթիկ կամ Լուսանիս:

Շամ սըբըրց մարմինք կայ,

Նաև մարմին Տեառն Յաղարայ,

Կամ տուր զեզրն Աստուածածին,

Ու շինած է Ալի Լուսնայ»:

Աղջիկ դու ի նա քաղաքէն,

Ու կոչեն անուն Պոլսայ,

Մեծ Կոստանդիանոս ասեն

Մէջ նորա քաղաւոր կու կենայ:

Մէկ ծայրն ի Հալէպ ճըստի,

Մէկն յԱմիր, մէկը Ամասիա,

Մըսըր քեզ ճէլէկ³⁸ տուած

Ու Պուրսայ, Քէֆէն ի վերայ:

Թօխաղ քայլափոխուղ զինն է,

Էրզրում, Կէնէկն ի վերայ,

Այդ անուշ ծիծաղելիդ

Խօրասան, Հիմրիզն ամենայ:

Քեզի նմանակ Մոսկով մեծ,

Հոռմ փափն կու կենայ,

Ջկայ նմանակ քեզի,

Մէկ նայելուդ զինն է նոքայ:

Սարկաւագ ասօղ քանիս,

Ցիւնէն խիստ ուստացայ,

Ջայս քաղաքներս ամէն,

Կիզէլի մի տըրի նապա:

Երբ որ սէրն գայ մարդուն՝

Ոչ մանուկ ասէ, ոչ տըրայ,

Ոչ աշխարհական կ'ասէ,

Ոչ երէց, և ոչ հաքեղայ:

Մանկունք, մի՛ մեղադրէք,

Սէրն արաւ զիս տիւան³⁹,

Ջայսապի քաղաքներս ամէն,

Կիզէլի մի նորտ ու ծառայ:

Ամէ ինչ որ տըրաք, եղբարք,

Կիզէլին իսկի գին չկայ,

Նա կիզէլն, որ զքեզ սիրէ,

Ջնգիդ տուր՝ զաշերդ ի վերայ⁴⁰:

³⁶ Փէլէլէ՝ ընծա, պարզաւ:

³⁷ Լայէիս՝ արժանի, հարմար:

³⁸ Ճէլէկ՝ օժիտ:

³⁹ Տիւանա՝ խելագար:

⁴⁰ Այս ժողովրդական երգը հրատարակված է առաջին անգամ Միքայել Միսնասարյանցի «Թնար հայկական»-ի մեջ (Պետերբուրգ, 1868, էջ 167—169) և երկրորդ անգամ Արիստակես վարդապետ Տեկանցի «Հայ երգ»-ի մեջ (Թիֆլիս, 1882, էջ 62—63): Տեկանց խորհրդանշանը հարյուրամյա մը ներկայացուցած է, չնմ գիտեր ի՞նչ տվյալներու վրա: Եթե Տեկանց երգին հեղինակը Նահա-

Այս երգը շատ երկիրներու ծանոթ վաճառական ժողովուրդի մը ներկայացուցիչը կըրնար հորինել: Անոր մեջ ինչ որ մասնավորապես հետաքրքրական է, այն է, որ հայ ժողովրդական երգի մը մեջ «գյուղել»-ներու կամ գեղանիներու երկիր կնկատվին Մոսկվան (իմա՝ Ռուսիա) և Պորտուգալը, որ կարծես թէ բավական իրական գնահատություն մըն է, որ փորձառական տվյալներու վրա հաստատված է և հետևաբար հայերու Պորտուգալի և պորտուգալիներու մասին ունեցած ծանոթության մեկ նշանն է, որ ի վեր առնել պետք է:

Այն հայերը, որ Պորտուգալ ապրած են, շատ հավանորեն առևտրականներ էին: 1667-ն առաջ կհիշվի հոն Ավետիք որդի Փանոսի լիզրոնցի, որ մեծ գործակիցն էր Ֆրանչիսկո Չիմայի:⁴¹ Եթե իրավ լիզրոնցի էր այդ Ավետիքը, ուրեմն ուներ ծնողք մը, որ այդ քաղաքը հաստատված էր:

ԺԸ դարուն հայերուն Պորտուգալը և պորտուգալիները շատ ծանոթ ըլլալուն փաստը մեզի կուտա նշանավոր գերման հայագետ Հովհան Հովակիմ Շրոտեր⁴² (Schroder J. J., 6 հունիս 1680—1756 հուլիս 19^{րդ}), որ իր հայլատին քերականության մեջ (1718) հայ վաճառականներու երթևեկած երկիրներուն առաջինը կհամարե Պորտուգալը, անշուշտ ոչ առանց փաստի կամ լոկ երևակայությամբ:

Ուրեմն Շրոտերի վկայությունը շատ արժեք կնեկակացնէ հայ և պորտուգալի ազգերու հարաբերությանը տեսակետին, քանի որ կվկայէ, որ հայ վաճառականները ամենեն շատ կերթևեկէին Պորտուգալ, անշուշտ Հնդդ-

կաստանի մեջ պորտուգալիներու հետ շրջման գալիս ետք:

Այս հարաբերությանը հետևանքով անխուսափելի էր, որ Պորտուգալի մեջ հայեր ալ հաստատված ըլլային, բայց հավանորեն շատ քիչ թիվով, որովհետև անհիշատակ մնացած են: Միայն կհիշատակվի Հարություն կամ լատինական կոչումով Անաստաս Լեոնյան⁴³, տիտղոսավոր եպիսկոպոս Պաղեստինյան Կեսարիո (Գազա), որ 1718—1720 թվականներուն վեց ամիս հյուրընկալված էր Վարդան անուն հայ վաճառականի մը քով, որ 1685—1696 թվականներին ի վեր Ալիկանդես հաստատված էր և ապրանք կղրկեր Մադրիդ, Բաղդասար անուն հայ վաճառականին: Հարություն 1721-ին Կադիքսեն գացած է Լիզրոն և այնտեղ Պորտուգալի թագավորին ներկայացած է: Ի՞նչ դործ ուներ Պորտուգալ և անոր թագավորին հետ, չենք գիտեր:

Ինչպես կտեսնվի, հակառակ Շրոտերի տված հավաստիքին, թե հայերը կերթևեկէին Պորտուգալ, չունինք որոշ տեղեկություններ այդ մասին, որովհետև այդ հարաբերությունները առևտրական ընթացիկ գործերու հետևանք էին և մասնավոր հիշատակության առարկա չեն եղած և, հետևաբար, իբր քացառիկ երևույթներ ուղադրություն չեն գրաված:

Որչափ ատեն որ Պորտուգալ Հնդկաստանի և Մայրագոյն Արևելքի մեջ կարևոր դիրք ուներ, շատ հավանական է, որ հայեր Պորտուգալի հետ սերտ հարաբերություն ունեցած ըլլան, բայց իբր Հնդկաստանի մեջ անգլիացիները և Ինդոնեզիո մեջ հոլանդացիները ամրացան և պորտուգալիները կորսնցուցին իրենց ընդարձակ կալվածները, այն ժամանակ շատ բնական է, որ հարաբերությունները շատ սահմանափակվեցան և շատ քիչ հայեր Պորտուգալ գացին պատահաբար:

Հիմա շատ փոքր թիվով հայեր կրնակին Լիզրոնի մեջ, ապահովաբար շատ մոտ թվականներու հաստատված, այսինքն հայոց աշխարհացորի ըլլալն ետք (1914—1919):

(Շարունակելի)

պետ Քուլալը կենթադրե, կարծես կսխալի, քանի որ «ասող բանին» սարկավազ մը ըլլալը կշեշտվի: Վերջերս հրատարակեցավ Բարգեն աթոռակից կաթողիկոսի Ղալաթիո ազգային մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակին մեջ (տե՛ս էջ 984—986): Այս վերջինը ունի երկու՝ 5-րդ և 11-րդ, քառյակներ ավելի:

⁴¹ Հ. Ղ. Ալիշան, «Միսական», էջ 458—459:

⁴² Շրոտեր Ամստերդամի մեջ ծանոթացած է Քովմաս եպիսկոպոս Վանանդեցիի և անոր քննորդներուն՝ Ղուկաս և Մատթեոս Վանանդեցիներուն, որոնք հոն հայերեն լեզվով գրքեր կտպին: Շրոտեր հայերեն սորվեցավ Քովմաս եպիսկոպոսին և Նուրիջանեն ու պատրաստեց հայ լեզվի քերականություն մը, զոր 1711-ին հրատարակեց Ամստերդամ, «Արամեան լեզուի դանձ» անունով: Ան պատրաստած է նաև հայերեն բառարան մը, որ չէ տպված: Իր մեկ զավակը ես՝ Հովհաննես Գուլիկով (1726—1793) արևելագետ էր (տե՛ս «Ուսումնասիրությունը հայ լեզվի և մատենագրության հԱրևմուտ», Վենետիկ, 1895, էջ 58—69 և Կ. Կոստանյանց, «Հայագիտությունն Արևմտյան Եվրոպայում», Թիֆլիս, 1910, էջ ԾԲ—ԾԾ):

⁴³ Իր կյանքին շատ մը մասերը անհայտ կմնան: Միայն գիտենք, թե Կ. Պոլիս ծնած է 1670-ին: Միաբան երուսաղեմի, Գազայի եպիսկոպոս եղած է և ապա հեռացած Պաղեստինեն և հարած է կաթողիկոսյան 1712-ին կամ ավելի առաջ: 1714-ին Լիվոռնո և 1718-ին Վենետիկ է: 1719—1720-ին՝ Քադիքս և 1721-ին Լիզրոն: Քիչ ետքը Վենետիկ կգառնա և 1724-ին անկե Հռոմ կերթա, 1725-ի մեծ հորեյանին մասնակցելու համար: 1728-ին Հռոմեն Վենետիկ կերթա և վարձու տան մը մեջ կրնակի մինչև իր մահը (1738 հունվար 18): Թաղված է Վենետիկի Միսիթարյան վանքը:



Գ. ՇԻՐՄԱՋԱՆՅԱՆ

ԷՋԵՐ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԸՆՄԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Հուշեր ձեմարանի հիմնադրության 90-ամյակի առթիվ)

Ակնհայտ է էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանի կատարած մեծ դերը հայ մշակույթի և հայագիտության զարգացման գործում:

Գևորգյան ձեմարանը հիմնվել է 1874 թվականին և փակվել է հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության տարին, 1915—1916 թվականին, երբ էջմիածին էին եկել շուրջ 60 000 արևմտահայ գաղթականներ Վասպուրականից և Այաշկերտից:

1964 թվականին լրանում է Գևորգյան ձեմարանի հիմնադրության 90-ամյակը:

Մինչև այսօր դեռ չի գրվել Գևորգյան ձեմարանի ամբողջական պատմությունը, չնայած նրա մոտ 40 տարվա գոյության և կատարած շնորհակալ գործունեության:

Էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանի պատմությունը, որպես հայ մշակույթի կարևոր օղակներից մեկի, շատ կարևոր է և անհրաժեշտ: Այդ աշխատանքը հաջող կերպով կարող են կատարել Գևորգյան ձեմարանի նախկին սաները և կամ հայ մշակույթի ու դպրոցների պատմությանը զբաղվող մեր մասնագետները:

Ձեմարանի հիմնադրության 90-ամյակի առթիվ, հրապարակ ենք հանում մի քանի հետաքրքրական լուսանկարներ ձեմարանի անցյալից¹: Այդ նկարները ունեն 60-ամյա

վաղեմիություն, նկարված են 1902—1904 թվականներին:

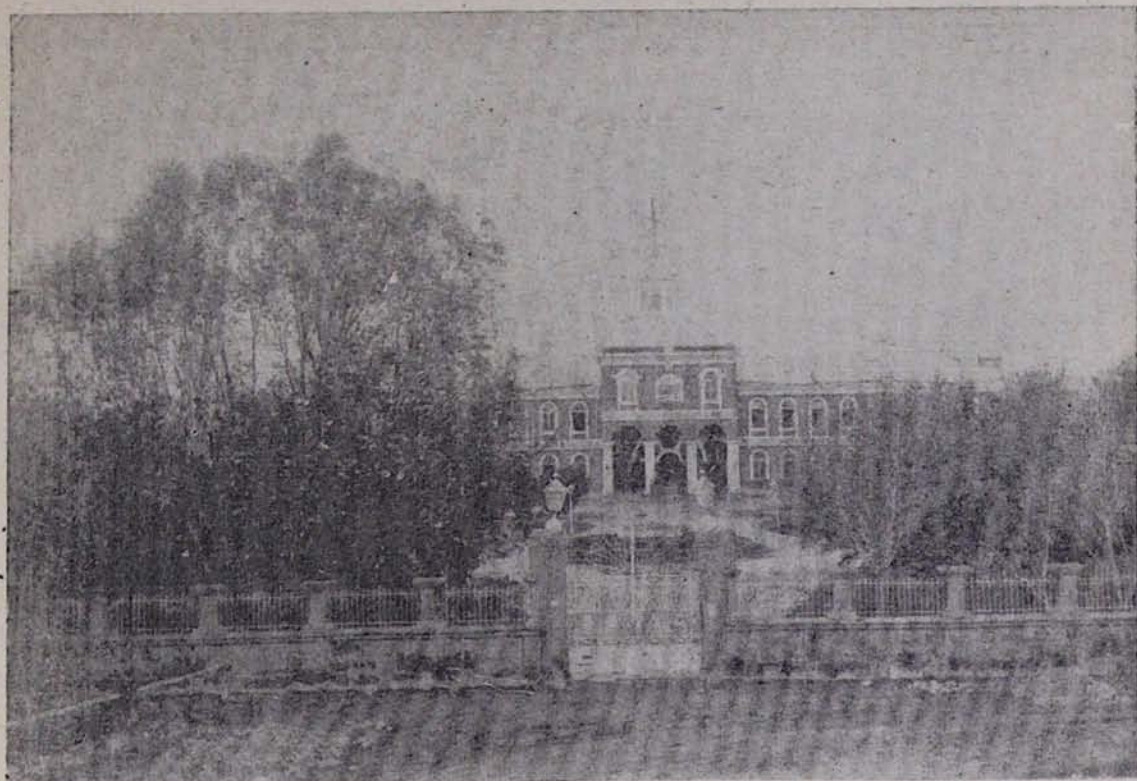
Այդ տարիները Գևորգյան ձեմարանի բարգավաճման լավագույն տարիներն էին, միաժամանակ և ծանր տարիներ՝ հայ եկեղեցական գույքերի բռնագրավման և հայ դպրոցների փակման տարիներ:

Այդ տարիներին Գևորգյան ձեմարանի ուսուցչական կազմի մեջ էին ականավոր բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, որն ավարտելով Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանը և Մոսկվայի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, միաժամանակ համարվում էր լավագույն ուսագետը ձեմարանում և երկար տարիներ վարում էր ուսաց լեզվի ու գրականության ուսուցչի պաշտոնը:

Նույն տարիներին Գևորգյան ձեմարանում և հետագա տարիներին Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ուսաց լեզու էր դասավանդում բազմավաստակ մանկավարժ, հետագայում Սովետական Հայաստանի լուսժողովատի երկարամյա աշխատող Սեդրակ Ավետյանը (1873—1949): Հովհաննիսյանը և Ավետյանը ապրում էին էջմիածնում իրենց ընտանիքներով, ուստի մեծ մասամբ նրանց մոտ էին հավաքվում ձեմարանի մանկավարժները իրենց ազատ և հասգստի ժամերին:

Ձեմարանի դասախոսները, դարձան և ամառվա ամիսներին, իրենց լավագույն ժամերն էին անց կացնում նաև Ս. Հովհաննիսյանի տաճարի մոտակայքում գտնվող Ղուի այգում:

¹ Այդ լուսանկարները մեզ տրամադրել են Վ. և Ս. Ավետյանները, որոնց հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:



Գևորգյան Ճեմարանը

Այստեղ զետեղված հազվագյուտ լուսանկարները պատմում են այդ սրտագին հավաքույթներից մի-երկուսի մասին:

Առաջին խմբանկարը լուսանկարված է 1902 թվականի ամռանը: Խմբանկարի կենտրոնում նստած է Հովհաննես Հովհաննիսյանը իր աղջիկների հետ: Առաջին կարգում, աջից առաջինը, նստած է Սեդրակ Ավետյանը՝ շրջապատված իր փոքրիկներով: Նրա աջ կողմում նստած է Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը՝ հայ մշակույթի բազմավաստակ գործիչը, հետագայում Կիլիկիայի կաթողիկոս: Բացի նրա գիտական աշխատանքներից, ակնհայտ է նրա մեծ դերը որպես Նդրաշյուական օգնության հանձնաժողովի նախագահի 1915—1916 թվականներին, հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական տարիներին: Նրա անունը անմոռաց է մնալու, որպես քսաներորդ դարի Նոր Ավարայրի՝ 1918 թվականի մայիսի 22—24-ի Սարդարաբադի ճակատամարտի Նոր Ղևոնդ երեցի: Գարեգին վարդապետը երկար տարիներ աշխատել է որպես մանկավարժ և ապա որպես տեսուչ Գևորգյան Ճեմարանում (1913—1916): Նշենք, որ նրա տեսչության տարիներին, Գևորգյան Ճեմարանում է սովորել հայ ժողովրդի պանծալի ղավակ Անաստաս Միկոյանը:

Գևորգյան Ճեմարանում է սովորել հայ ժողովրդի պանծալի ղավակ Անաստաս Միկոյանը:

Վերջին կարգի ձախ կողմի եղբից վերևում երևում է Ճեմարանի բազմավաստակ մանկավարժ, ակնաւոր գիտնական և հայագետ Ստեփան Կանայանի (1870—1936) բարձր հասակը՝ համակրելի դեմքով: Նրա կողքին են կանգնած Նինա Ավետյանը և Սիրանուշ Հովհաննիսյանը (հետագայում Տեր-Մինասյան): Այդ կարգում երրորդը նկատում ենք Ճեմարանի երիտասարդ ուսուցիչ Միսակ Խոստիկյանին: Շարքի կենտրոնում գտնվում է իր բարձր հասակով, գեղեցիկ դեմքով, Գևորգյան Ճեմարանի այն տարիների աստվածաբանության ուսուցիչ և տեսուչ, ակադեմիկոս գիտնական, հրապարակախոս Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանը (հետագայում եպիսկոպոս): Տեր-Մկրտչյանը ծնվել է 1866 թվականին պատմական Գողթն գավառի Յղնա գյուղում: Նա 1888 թվականին ավարտել է Գևորգյան Ճեմարանի լրիվ դասընթացը և 1889 թվականին մեկնել է Գերմանիա՝ սովորելու Լայպցիգի, Հալլեի և Բեռլինի համալսարաններում: Վերադառնալով Գերմանիայից, Տեր-Մկրտչյանը նշանակվել է Ճեմարանի ուսուցիչ, միաժամանակ տեսչի օգ-



Գևորգյան Ճեմարանի մի խումբ դասախոսներ (1902 թ.)

նական և ապա տեսուչ, այս պաշտոնում մնալով մինչև 1902 թվականի վերջը: 1966 թվականին լրանում է նրա ծննդյան 100-ամյակը: Տեր-Մկրտչյանը վախճանվեց իր ուժերի ծաղկման հասակում, 1915 թականի նոյեմբերի 19-ին (հին տոմարով):

Խմբակարում Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի աջ կողմը կանգնած է այն տարիների Գևորգյան Ճեմարանի տեսչի օգնական Հուսիկ վարդապետ Զոհրապյանը, հետագայում Ռումինիայի հայոց թեմի առաջնորդ: Չախ կողմում կանգնած են Ճեմարանավարտ, Ճեմարանի երկարամյա դաստիարակ Հովսեփ Գրիգորյանը և դասատու Ավետիք Տեր-Պողոսյանը, հետագայում Սովետական Հայաստանի պետական համալսարանի պրոֆեսոր:

Հետաքրքիր դիրքով կանգնած է անմահ Կոմիտաս վարդապետը:

1881 թվականին Թուրքիայի Կուտինա քաղաքից էջմիածին է բերվում 12-ամյա որբ Սողոմոն Սողոմոնյանը՝ սովորելու Գևորգյան Ճեմարանում:

Հայերեն չիմացող Սողոմոնի համար բնականաբար դժվար էին դպրոցական առաջին տարիները: Բայց շնորհիվ իր մեծ ընդունակությունների և լավ ձայնի ու լսողության, նա իր վրա է հրավիրում այն տարիների երգեցողության ուսուցիչ Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի ուշադրությունը: 1893 թվականին, հրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսության օրոք, ավարտելով Ճեմարանը, նա վարդապետ է ձեռնադրվում և նույն թվականին նշանակվում Ճեմարանի երգեցողության դասատու: Սակայն հարկավոր էր շարունակել ուսումը, և Կոմիտաս վարդապետը ուղարկվում է Գերմանիա՝ երաժշտական բարձրագույն կրթություն ստանալու համար: Դեռ ուսանող եղա՛յ տարիներին, Գերմանիայի մի շարք քաղաքներում և Փարիզում նա դասախոսություններ է կարդում հայ ժողովրդական և եկեղեցական երաժշտության մասին: Կոմիտաս վարդապետը 1899 թվականին վերադառնում է էջմիածին և անցնում է Գևորգյան Ճեմարանում երաժշտության դասատուի պաշտոնին, որը վարում է երկար տարիներ, համարյա ան-



Գևորգյան Ճեմարանի մի խումբ դասախոսներ (1903 թ.)

ընդհատ մինչև 1910 թվականը: Այդ տարիներում նա Ճեմարանի աշակերտներից կազմակերպում է երգեցիկ խումբ և իրեն հատուկ հուանդով հավաքում է ժողովրդական երգեր, զբաղվելով նաև պատարագի և այլ հոգևոր երգերի ձայնագրությամբ:

Ես երջանկությունն եմ ունեցել Կոմիտաս վարդապետի կողմից կազմակերպված ու ղեկավարված խումբը լսելու առաջին անգամ 1903 թվականի հունվարի 5-ին: Անցել է 60 տարի, բայց դեռ այսօր էլ իմ հուշերի մեջ մնում է այն ուժեղ, աջնջելի տպավորությունը, որ թողել է այդ երգեցողությունն ինձ վրա:

Կոմիտաս վարդապետը ապրում էր մայրավանքի հին խուցերից մեկում, որոնք կառուցված էին վանքի բակի հյուսիսային պատի ուղղությամբ: Խուցը շատ համեստ էր կահավորված. դրված էր մի դաշնամուր, աշխատասեղան, մահճակալ: Նույնիսկ ձմեռվա ցուրտ օրերին Կոմիտասը քնում էր բաց պատուհանով: Հայրս շատ մոտ էր Կոմիտասին, և ամեն անգամ գալով էջմիածին, լինում էր նրա մոտ: Կոմիտասը կատակասեր էր և հյուրընկալ: Ըստ էջմիածնի սովորության, նա հատուկ վարպետությամբ պատրաստում էր սև սուրճ ու քաշովի:

Վերջին անգամ Կոմիտաս վարդապետին հանդիպեցի 1913 թվականի հունիսի սկզբին:

Ինչ, երբ մի քանի տարվա բացակայությունից հետո եկել էր էջմիածին, որտեղ կարճ ժամանակ մնալուց հետո, նորից մեկնեց: Այդպիսի վերադարձը, կարճատև մնալը և շուտ հեռանալը բացատրվում են տարբեր ձևով: Ըստ իր ակնարկի, նա սպասում էր, որ վերադառնալով էջմիածին՝ կձեռնադրվի եպիսկոպոս, սակայն Գևորգ Ե կաթողիկոսից նա գտավ սառն ընդունելություն, որի համար և հեռացավ էջմիածնից: Նրա էջմիածնից հեռանալու օրը, նույն գնացքով և նույն կուպեով, ես էլ էի մեկնում: էջմիածնից մինչև Սողանլուղ կայարանը, որտեղ այդ ժամանակ ծառայում էր հայրս՝ Վասիլ Շիրմազանը, ճանապարհի մեծագույն մասն անցկացրինք սրտագին խոսակցություններով: Ես այն տարիներին արդեն 21 տարեկան ուսանող էի և շատ էի տարված հայ ժողովրդին ծառայելու դադափարով:

Կոմիտաս վարդապետը շատ էր ոգևորված Կոստանդնուպոլսի իր գործունեությամբ և համոզված էր ինձ գնալ Կոստանդնուպոլիս և այնտեղ ծառայել հայ ժողովրդին: Նա այդ միտքը շատ ուժեղ էր արտահայտում: Բերում էր մի շարք տվյալներ դպրոցների թվի, գրական և հասարակական կյանքի զարգացման մասին Կոստանդնուպոլսում, համեմատելով այն Թիֆլիսի և էջմիածնի հետ, որոնք այն տարիներին արևելահայերի



Գևորգյան Ճեմարանի մի խումբ դասախոսներ (1904 թ.)

մշակութային և հասարակական կյանքի կենտրոններ էին: Այն տարիների Երևանը չէր կարելի համեմատել նույնիսկ էջմիածնի հետ, էջմիածնում, բացի բարձրագույն կրթություն ունեցող գիտական աշխատանքով զբաղվող միաբաններից՝ Կարապետ և Մեսրոպ Կալուկոսյաններից, Գարեգին Հովսեփյան վարդապետից, ակնավոր բանասեր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանից (Միաբան) և ուրիշներից, աշխատում էին նաև մեծ թվով Գևորգյան Ճեմարանի հայազետ դասատուներ:

Կեսօրից հետո մեր գնացքը հասավ Սողանլուղ կայարանը: Շատ հուզիչ էր Կոմիտաս վարդապետի և հորս հանդիպումը: Արտասովորով նրանք գրկախառնվեցին: Հայրս երկար համոզում էր նրան իջնել գնացքից, մնալ մեզ

մոտ հյուր, բայց ապարդյուն: Կոմիտասը պատճառաբանեց, որ կուշանա շոգենավից, որը Բաթումից դեպի Կոստանդնուպոլիս էր գնում շաբաթը մեկ անգամ:

Կոմիտասը գնաց դեպի ողբերգություն: Ո՞վ է իմանում, ի՞նչպես կդասավորվեր անմահ Կոմիտասի կյանքը, ձթե նա մնար մեզ մոտ մի քանի օրով հյուր...:

Կոմիտաս վարդապետի կյանքն ու գործունեությունը անխզելի թելերով կապված էին Գևորգյան Ճեմարանի հետ: Կարելի չէ Գևորգյան Ճեմարանի պատմությունը գրի առնել առանց այն շաղկապելու Սողոմոն Սողոմոնյան—Կոմիտաս վարդապետի կյանքի ու գործունեության հետ:

Չնայած, որ ներկայումս էջմիածնում վերջին վանական վերանորոգությանց ժամանակ քանդված է այն խուցը, որտեղ տարիների ընթացքում ապրել է ու ստեղծագործել Կոմիտաս վարդապետը, գտնում ենք, որ անհրաժեշտ է այնտեղ տեղադրել մի հուշատախտակ: Այդպիսի հուշատախտակ անհրաժեշտ է տեղադրել նաև նախկին Ճեմարանի, այժմ էջմիածնի միջնակարգ դպրոցի պատի վրա, որտեղ սովորել և երկար տարիներ դասավանդել է Կոմիտասը:

Շարունակենք խմբանկարի դիտումը: Կոմիտասի կողքին կանգնած է Ճեմարանի իր ավագ և մտերիմ ընկերը, հայ ակնաձուր աղագորավետ և հայագետ Մանուկ Աբեղյանը, որը եղել է Ճեմարանի հայ հին ու նոր գրականության դասատուն:

Կոմիտաս վարդապետի և Մանուկ Աբեղյանի միջև իր բարձր հասակով, երկար ու սև, գլխարկից դուրս թափվող մազերով կանգնած է հայ գեղարվեստի ու մշակույթի ուսումնասիրման նվիրված, «Գեղարվեստ» հանդեսի խմբագիր Գարեգին Զիվանի Լեոնյանը (1872—1947): Նա 1901 թվականի աշնանը, ավարտելով իր ուսումը Մոսկվայում և Պետերբուրգում (Լենինգրադում), հրավիրվում է էջմիածնի Գեորգյան Ճեմարանը, որտեղ և մնում է մինչև 1906 թվականը: Ճեմարանի լսարանական բաժնում դասավանդում է գեղարվեստի տեսություն, իսկ դասարանական բաժնում՝ նկարչություն: Այդ տարիներին Գ. Լեոնյանը մեծ աշխատանք է տանում էջմիածնի ձեռագրերի ուսումնասիրման գործում: 1905 թվականին Կոմիտասը և Գ. Լեոնյանը ծրագրում էին հայերեն մի գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ հանդես հրատարակել: Ծրագրված հանդեսը՝ «Գեղարվեստ»-ը, սկսել է լույս տեսնել միայն 1908 թվականին:

Այս երկրորդ խմբանկարը ևս հանված է 1903 թվականին, այգում: Նկարում նույն ծանոթ դեմքերն են, Հովհաննես Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ: Ձախից երկրորդը, նստած, տարված իր մտքերով և խոհերով, հենված աջ ձեռքի վրա, Կոմիտաս վարդապետն է: Դեպի աջ նստած են Ճեմարանի դասատուները՝ Ասլան Շահնազարյանը, ականավոր պատմաբան Հակոբ Մանանդյանը, Գարեգին Լեոնյանը, հետևի շարքում կանգնած են Քոչարյանը, պատմության և աշխարհագրության դասատու Մկրտիչ Ղազարյանը, գինու շիշը ձեռքին կանգնել է Ստեփան Կանայանը, կողքին՝ Տաճատ սարկավազը, ապա Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Առաջին շարքում է Մամբրե վարդապետ Մելիք-Աղամյանը: Սեղանի վրա է գրամաֆոնը, որ դասակարգում շատ էր տարածված: Գրամաֆոնի առաջ նստած է մաթեմատիկայի դասատու Կարապետ Տերյանը:

Նրբորդ խմբանկարը ներկայացնում է Գեորգյան Ճեմարանի 1902—1904 և հետագա տարիների մի խումբ դասատուներ: Ձախից աջ կանգնել են Մկրտիչ Տեր-Սահակյանը, Քրիստափոր (Խաչատուր) Տեր-Մկրտչյանը (Կարապետ եպիսկոպոսի կրտսեր եղբայրը), Գեորգ Աթոնյանը, Հովհաննես Թադեոսյանը և Հայկ Հովակիմյանը: Նստած են Մեսրոպ Աբովյանը և Հովսեփ Գրիգորյանը:

Այս տողերը թող լինեն համեստ ու կարճ, բայց կարծում եմ, որ Ճեմարանցիները, որոնք ունեն հարուստ կամ սակավ նյութեր, գրի կառնեն իրենց հուշերը և այդպիսով կստեղծվի մի հիմք, որով մոտիկ ապագայում հնարավոր կլինի ձեռնարկել և իրագործել հայ հասարակական և մտավոր կյանքի զարգացման պատմության համար այնքան կարևոր դեր կատարած Գեորգյան Ճեմարանի պատմությունը:





Ս Փ Յ Ո Ւ Ռ Բ Ո Ւ Մ

Բ Ո Ւ Լ Ղ Ա Ր Ա Հ Ա Յ Կ Յ Ա Ն Զ

**Ն. Ս. ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա. ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐԸ**

Ամենայն Հայոց Վեհափառ կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա-ի ընտրության և գահակալության ութերորդ տարեդարձը արժանի շուքով նշվեցավ մեր գաղութին մեջ:

Այս առթիվ 6 հոկտեմբեր 1963-ի կիրակի օր հանդիսավոր պատարագ և գոհաբանական մաղթանք կատարվեցան Սոֆիայի Ա. Աստվածածին եկեղեցվում մեջ: Պատարագի արարողությունները կատարվեցան ներդաշնակ կերպով, ղեկավարությամբ եկեղեցվում երկարամյա դպիր տիրացու Կարապետ Փափալյանի, որ իր գեղեցիկ ծայնով մասնակցեցավ նաև մենեթներուն:

Եկեղեցվում հովիվ արժանապատիվ Տ. Վահան ավագ քահանա Փափալյան իր քարուպիկ մեջ վեր հանեց Վեհափառ Հայրապետի եկեղեցաշեն և ազգաշեն թանկագին ծառայությունները, որոնց ջնորհիվ բազմադարյան Հայաստանայց Եկեղեցին կապի իր նոր վերածնունդը: Տեր հայրը աղոթեց առ Բարձրալին Աստված և հավատացյալներու բազմությունը հրավիրեց միանալ իրեն, որ Հայ Եկեղեցվում արժանընտիր Պետին ջնորհե երկար

արևշատություն՝ ի պայծառություն առաքելահիմն մեր Եկեղեցվում, հանսասանություն լուսավորչահիմն Մայր Աթոռի և ի բարգավաճումն հայրենիքի:

Եկեղեցվում ավարտումեն հետո, թեմական խորհուրդի կողմե ընդունելություն տեղի ունեցավ ի պատիվ Վեհափառ Հայրապետի գահակալության տարեդարձին: Ներկա էին եկեղեցվում հովիվը, թեմական խորհուրդի անդամները՝ գլխավորությամբ փոխ-ատենապետ Հ. Պալանի, եկեղեցական վարչության անդամները, սարկավագներ, դպիրներ և հրավիրյալներ:

Այստեղ ալ բաժակ առաջարկվեցավ Մայր Աթոռի արժանընտիր Գահակալին ի պատիվ, որպեսզի Ան շարունակե Իր խաղաղասիրական, եկեղեցասիրական և հայրենասիրական ջինիչ գործունեությունը:

Թեմական խորհուրդը, հանուն թեմի եկեղեցական մարմիններուն և հավատացյալներուն, ջնորհավորական հեռագիր ողեց Նորին Սուրբ Օծություն Վեհափառ Հայրապետին:

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 250-ԱՄՅԱԿԸ

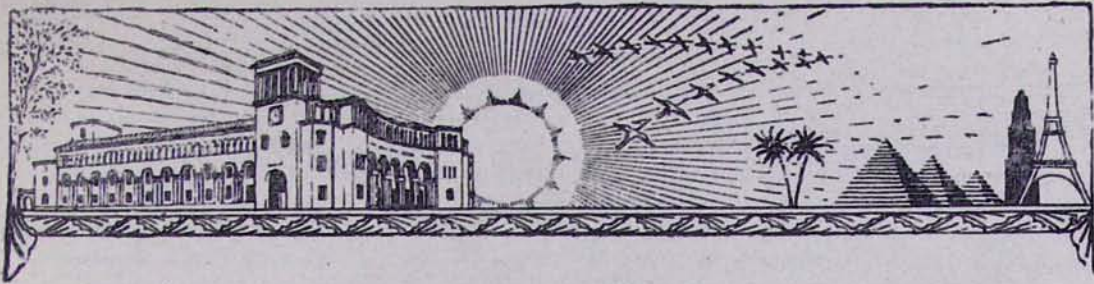
Հայ մեծ բանաստեղծ-երգիչ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը պիտի տոնվի նաև Բուլղար Ժողովրդական Հանրապետության մեջ, նախաձեռնությամբ Խաղաղության պաշտպանության բուլղարական ազգային կոմիտեին, Բուլղար-սովետական բարեկամության համաժողովրդական կոմիտեին, Բուլղար գրողներու միության և բուլղարահայ «Երևան» մշակութային միության: Այս առթիվ ամիսներ առաջ կազմված մասնավոր հանձնախումբը տենդագին գործունեության լծված է՝ արժանի կերպով նշելու տոնը:

Անմահ երգչի կյանքն ու գործը ծանոթացնելու համար գրություններ լույս կտեսնեն մամուլին մեջ: Սոֆիայի մեջ

հանդիսությունը տեղի պիտի ունենա 2 նոյեմբեր 1963-ին, Բուլղար-սովետական բարեկամության տան մեջ: Պիտի լեկուցանե բուլղար հայտնի բանաստեղծ Լամար, որ մոտերս այցելած էր Սովետական Հայաստան և վերադարձավ խանդավառ տպավորություններով:

Հանդիսություններ տեղի պիտի ունենան նաև հայաշատ քաղաքներում մեջ: Տոնակատարությունը կխոստանա վերածվի ժողովուրդներու բարեկամության վառ ցույցի, որուն նվիրած է մեծ բանաստեղծը իր ամբողջ կյանքը, դառնալով կովկասյան ժողովուրդներու եղբայրության դրոշմ:

Թ. Դ. Ա. Կ. Ի. Յ.



Մ Ա Յ Ր Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Բ Ո Ւ Մ

ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻԶԻՑ

Հովհաննես Կարենցու «Տաղարան»-ը.— Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը լույս է ընծայել ԺԷ դարի վերջերի բանաստեղծ-տաղերգու Հովհաննես Կարենցու «Տաղարան»-ը: Գիրքը լույս է տեսել Շ. Նավարյանի աշխատասիրությամբ: Այն ունի ընդարձակ նախաբան, ուր տրված են տեղեկություններ Հովհաննես Կարենցու կենսագրության վերաբերյալ, վերլուծված է հեղինակի գրական ժառանգությունը: Գիրքն ունի լայն ծանոթագրություններ, իսկ վերջում կցված է համառոտ բառարան և Հովհաննես Կարենցու բոլոր երգերի ցանկը: Կարենցու «Տաղարան»-ը արժեքավոր ներդրում է հայ տաղերգուների ժառանգության ուսումնասիրության գործում:

Ռ. Պատկանյանի երկերի հրատարակչությունը.— Հայ գրականության սիրված դեմքերից մեկը՝ Ռաֆայել Պատկանյանը թողել է մեկ գրական հարուստ ժառանգություն: Բացի բազմաթիվ հայրենասիրական բանաստեղծություններից, արձակ էջերից և գրական-հրապարակախոսական գործերից, Պատկանյանը թողել է բազմաթիվ նամակներ, որոնք շոշափում են գրական, գիտական, մանկավարժական, հասարակական հարցեր: Հեղինակի աշխատությունների լցալի մասը սփռված է եղել անցյալի պարբերական մամուլի էջերում:

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը ձեռնամուխ է եղել Ռ. Պատկանյանի աշխատությունների ակադեմիական հրատարակչությանը 8 հատորով: Սեպտեմբերին ակադեմիայի հրատարակչությամբ լույս տեսավ Պատկանյանի երկերի առաջին հատորը: Հատորի տեքստը, ծանոթագրությունները և մեկնաբանությունները պատրաստել են բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ Ա. Ինջիկյանը, Հ. Մուրադյանը և գիտաշխատողներ Վ. Սաֆարյանն ու Ա. Աբեղյանը:

Երկու նշանավոր հոբելյաններ.— Այս տարվա դեկտեմբերին լրանում է հայ գրականության խոշորագույն դեմ-

քերից մեկի՝ Հակոբ Պարոնյանի ծննդյան 120-ամյակը: Երևանի գրական և թատերական հասարակայնությունը պատրաստվում է արժանավայել կերպով նշելու մեծ երգիծաբանի ծննդյան տարեդարձը: Ստեղծված է հոբելյանական կենտրոնական հանձնաժողով:

Դեկտեմբերին լրանում է նաև մեկ ուրիշ նշանավոր հայ արվեստագետի՝ Ստեփան Աղաջանյանի ծննդյան 100-ամյակը: Ս. Աղաջանյանը պատկանում օր հայ գեղանկարիչների ավագ սերնդին: Նա իր իրապաշտական վրձինով ստեղծել է բազմաթիվ մնայուն կտավներ, որոնք փառքով են պսակել իր անունը, արժանացնելով նրան հանրապետության ժողովրդական նկարչի բարձր կոչման: Նշանակալի այս տարեթիվը նշելու համար ստեղծված է նույնպես հոբելյանական հանձնաժողով:

Գիտությունների ակադեմիայի գրադարանը.— Երևանի Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանից հետո, գիտությունների ակադեմիայի գրադարանը ամենամեծն է հանրապետության մեջ: Այն հիմնված է 1935 թվականին: Գրադարանն ունի այժմ շուրջ 1 500 000 գիրք՝ աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Գրադարանն ունի մոտ 2 500 մնայուն ընթերցողներ: 44 երկրների շուրջ 350 գիտական հաստատությունների և գրադարանների հետ կատարվում է գրքերի փոխանակում: Արտասահմանի և Սովետական Միության մյուս հանրապետությունների գիտական հիմնարկների և հրատարակչությունների հետ ունեցած լայն կապերի շնորհիվ հաջողվեց չգալի չափով լրացնել հին հայկական և օտար բացառիկ հրատարակությունների հավաքածուները:

Պրոֆեսոր Լ. Մելիքսեթ-Բեկի մահը.— Սեպտեմբերի 5-ին Թբիլիսիում իր մահկանացուն կնքեց պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը: Հանգուցյալը Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ էր, Թբիլիսիի պետական համալսարանի դասախոս: Վրաստանի կառավարության կողմից նրան շնորհված էր գիտության վաստակավոր գործչի կոչում:

Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկը հայտնի էր որպես ականավոր հայագետ և առհասարակ կովկասագետ: 1913 թվականին նա ավարտել է Օդեսայի համալսարանի պատմա-բանասիրական և իրավաբանական ֆակուլտետները, որից հետո, շուրջ 50 տարի, վաղվել է պատմա-բանասիրական և մանկավարժական գործունեությամբ: Գրեթե 30 տարի անդադար նա գլխավորել է Թբիլիսիի պետական համալսարանի հայագիտության ամբիոնը, որով խոշոր ներդրում է կատարել Վրաստանում հայագիտության վարդապետական գործում, ինչպես և շատ աշխատանք է թափել Վրաստանի և Հայաստանի գիտնականների փոխադարձ կապերի ամրապնդման համար:

Հանգուցյալը իր բեղմնավոր գործունեությամբ մեծապես նպաստել է կովկասագիտության և հայագիտության վարդապետությանը: Նա թողել է շուրջ 200 հրապարակված ուսումնասիրություններ, որոնք վերաբերում են պատմության, բանասիրության, հնագիտության, իրավունքի և այլ հարցերին: Նա հեղինակ է մի շարք արժեքավոր աշխատությունների, որոնցից առավել նշանակալից են «Վրաստանի պատմության գրավոր աղբյուրները», «Վրաց աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին» քառահատոր ուսումնասիրությունը և ուրիշներ: Վերջին աշխատության մեջ հեղինակը հանգամանորեն ծանոթացնում է ընթերցողներին, թե ինչ է ասված Ե—ԺԺ դարերի վրացական պատմագրության մեջ Հայաստանի և հայերի մասին:

Դ. Նալբանդյանի ստեղծագործությունների ցուցահանդես.— Վերջերս Երևանի նկարչների տանը տեղի ունեցավ նկարչի Դմիտրի Նալբանդյանի ստեղծագործությունների ցուցահանդես: Դ. Նալբանդյանը Սովետական Միության գեղարվեստի ակադեմիայի իսկական անդամ է, պետական մրցանակաբաշխության լաուրեատ, Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի արվեստի վաստակավոր գործիչ: Նա մշտապես բնակվում է Մոսկվայում:

Արդեն 30 տարի է ինչ Դ. Նալբանդյանը ստեղծագործում է: Տաղանդավոր նկարչի վրձիններն անհրաժեշտ է Հայաստանի, Ռուսաստանի և արտասահմանյան տարբեր երկրների բնությունից և կյանքից վերցրած բազմաթիվ գործեր՝ բնանկարներ, նատյուրմորտեր, մարդկանց կյանքն ու աշխատանքը պատկերող կտավներ: Դ. Նալբանդյանը մեծ վարպետ է նաև դիմանկարների: Անվանի նկարչի ցուցահանդեսը մեծ հետաքրքրություն առաջ բերեց Երևանի արվեստասեր հասարակության մեջ և տևեց ավելի քան մեկ ամիս:

Ժան Պոլ Սարտրը Հայաստանի մասին.— Մեպտեմբեր ամսին Ռյուրաբար Հայաստան էր այցելել ֆրանսիացի հայտնի գրող Ժան Պոլ Սարտրը իր կնոջ՝ գրող Սիմոնա դը Բովուարի հետ: Նրանք հանդիպումներ ունեցան հայ գրողների հետ, այցելեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետին, դիտեցին մեր հանրապետության տեսարժան վայրերը: Մեկնելուց առաջ անվանի գրողը Հայաստանի Հեռագրական Գործակալության թղթակցին արել է հետևյալ հայտարարությունը. «Ես մեծ հաճույք ստացա Հայաստան այցելելով: Ինձ հաջողվեց ծանոթանալ հայոց ինքնատիպ մշակույթին, որն արտահայտվում է ինչպես ժողովրդի ամենօրյա կյանքում, այն-

պես էլ նրա հինավուրց, սակայն միշտ երիտասարդ ծարարապետության մեջ: Ես տեսա հայ ժողովրդի ողբերգական պատմության հետքերը, ժողովրդի, որը դարերով ենթակա է եղել օտարների ապապատության: Ես չեմ սխալվի, եթե ասեմ, որ մեր ժողովուրդն ունեցել է ոչ միայն անկորնչելի արիություն ներխուժողների դեմ մղված պայքարում, այլև ամեն անգամ, վերանորոգելով մշակույթի քանդված օջախները, նա վարդապետել է հրապալին ավանդությունները: Այցելելով Հայաստան, ես ապշած մնացի, հանրապետության վերածնության և առաջադիմության լայն ծավալով: Էլեկտրակայաններ, արդյունաբերական խոշոր գործարաններ, ջրային ոռոգման հիանալի ցանց, նոր յուրացվող հողեր, այս ամենը հայ ժողովրդի հեղափոխական ուժի արտահայտություններ են: Ինձ վրա խոր տպավորություն թողեց Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը, որը հանդիսանում է ժողովրդի ուժի և արիության իսկական արտահայտությունը: Ես իմ կյանքում չեմ տեսել մի քաղաք, որի բնակչությունը պատմականորեն կարճ ժամանակամիջոցում՝ 40 տարվա ընթացքում, 30 000-ից հասներ Է00 000 ի:

Հեռուստատեսային հաղորդումներ հեռավոր տարածության վրա.— Երևանի հեռուստատեսային կայանի հաղորդումները դիտում և լսում են միայն մայրաքաղաքի և Արարատյան դաշտի շրջանների բնակիչները: Հեռավոր լեռնային շրջանների՝ Զանգեզուրի, Սևանի ավազանի, Շիրակի, Լոռու բնակիչները առայժմ չունեն այդ հեռավորություններից: Հաղորդումներին խաղաքարում են լեռնային բարձունքները:

Այս բացը վերացնելու համար, ներկայիս Հայաստանի երեք տարբեր մասերում՝ Պուշկինի (Նախիկի Դվալի) և Սեմյոնովկայի լեռնացիների ու Ֆանտան գյուղի մոտ կառուցվում են վերահաղորդման բարձրաբերձ աշտարակներ: Այս աշտարակները հնարավորություն կտան Երևանի հեռուստատեսային կայանի հաղորդումները մատչելի դարձնել ոչ միայն Շիրակի, Լոռու և Սևանի անվանի շրջանների բնակչության, այլև հեռուստատեսային հաղորդումների փոխանակում կատարել Թբիլիսիի և Բաքվի, իսկ հետագային նաև Մոսկվայի հետ: Հեռուստատեսության վերահաղորդման գիծը ամբողջովին պատրաստ կլինի 1965 թվականին:

Երգաչափներ Սայաթ-Նովայի տաղերով.— Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակի կապակցությամբ Մոսկվայի երգաչափներ արտադրող գործարանը պատրաստել է մեծ զուսանի երգերի 9 տարբեր երգաչափներ, յուրաքանչյուրը 54 ռուպե տևողությամբ: Դրանցից 3-ը Հայաստանի ժողովրդական արտիստ Սուրեն Բոչարյանի արտասանություններն են Սայաթ-Նովայի հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն տաղերի, արտասանված հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Տաղերից մի քանիսը ծայնագրված են ժողովրդական արտիստ Բաբգեն Ներսիսյանի արտասանությամբ: Մյուս ծայնաչափների վրա ծայնագրված են Սայաթ-Նովայի երգերը Հայֆիլհարմոնիայի նվագողների և երգիչների, ինչպես և զուսանական երգի անսամբլի կատարմամբ: Զայնաչափները պատրաստված են 35 000 օրինակով:

Յ Ա Ն Կ

«Էջմիածին» ամսագրում 1963 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՎԱԶԳԵՆ Ա ՄԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ—Հայրապետական կոչ հայ ժողո-
վուրդին որ ի սփյուռս աշխարհի, Դ 17:

ԱՄՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Հյուսիսային
Ամերիկայի հայոց արևմտյան բնմի Հայաստանյայց
եկեղեցվա երիտասարդաց միության տարեկան տաս-
ներորսերորդ համագումարին, Թ—Ժ 3:

Ամանորի առթիվ Ամենայն Հայոց Մայրազույն Պատ-
րիարհ և Կարողիկոս Նորին Սուրբ Օծուրյուն Ս. Տ.
Վազգեն Ա Հայրապետի և պետական պաշտոնական
անձնավորությունների միջև փոխանակված ողջույնի
հեռագրերը, Ա 6:

Ամանորի և Սուրբ Մենդյան տոների առթիվ Ամենայն
Հայոց Մայրազույն Պատրիարհ և Կարողիկոս Նորին
Սուրբ Օծուրյուն Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և
նվիրապետական Արքունների ու առաջնորդաբանների
միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրու-
թյունները, Ա 16:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի ցավակցական հեռագիրը
Նորին Սրբություն Հովհաննես ԻԳ պապի մահվան առ-
թիվ և կարդինալ Ալոիզի Մագելլայի պատասխանը,
Է—Ը 9:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի այցելությունը
Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության
նախագահ Ն. Հարությունյանին, Ե 5:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և եկեղեցիների
համաշխարհային խորհրդի ընդհանուր բարեօրոգիս
Ու. Ա. Վիսսեր Դ՝ Հուֆտի միջև փոխանակված հեռա-
գրեր, Դ 7:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և Հայկական
ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության նորերտի
նախադան Նազուշ Հարությունյանի միջև փոխանակ-
ված հեռագրերը, Դ 5:

Հաղորդագրություն, ԺԱ 6:

Հաղորդագրություն, ԺԱ 9:

Հաղորդագրություն, ԺԱ 13:

Հաղորդագրություն Թուրքիայի հայոց պատրիարհ ամե-
նապատիվ Տ. Շեռեֆ արևելահայկապոս Գալուստյանի

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին այցելության մասին,
Է—Ը 14:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման
հռչակագրի հրապարակումից առաջին առթիվ Ամենայն
Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական անձնա-
վորությունների միջև փոխանակված հեռագրերը,
ԺԲ 6:

Հայկական ՍՍՌ Միեկամբների սովետին առընթեր Հայ
եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ պր. Կարին
Դավախյանի այցելությունը Ամենայն Հայոց Վեհա-
փառ Հայրապետին, Է—Ը 6:

Նորին Սրբություն Ս. Տ. Պավղոս Զ պապի ընտրության
առթիվ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին և Վատիկանի միջև
փոխանակված պաշտոնական գրությունները, Է—Ը 10:
Պաշտոնական հաղորդագրություն Վեհափառ Հայրապե-
տի Շիրակի բնմի տված հովվապետական այցելու-
թյան մասին, Զ 6:

Տանն Կիրիկի Կարողիկոսության Ամենապատիվ Տ. Զա-
րին Սրբազան Արքանակալի մահվան առթիվ փոխա-
նակված հեռագրեր, Բ 5:

Փրկչի հրաշափառ և Սուրբ Մենդյան տոների առթիվ
Ամենայն Հայոց Մայրազույն Պատրիարհ և Կարողի-
կոս Նորին Սուրբ Օծուրյուն Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայ-
րապետի և Բույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև
փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները,
Ա 9:

Փրկչի հրաշափառ և Սուրբ Հարություն տոնի առթիվ
Ամենայն Հայոց Մայրազույն Պատրիարհ և Կարողի-
կոս Նորին Սուրբ Օծուրյուն Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայ-
րապետի և նվիրապետական Արքունների ու առաջնոր-
դաբանների միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն
ու գրությունները, Դ 12:

Փրկչի հրաշափառ և Սուրբ Հարություն տոնի առթիվ
Ամենայն Հայոց Մայրազույն Պատրիարհ և Կարողի-
կոս Նորին Սուրբ Օծուրյուն Ս. Տ. Վազգեն Ա հայրա-
պետի և Բույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև
փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրություննե-
րը, Դ 6:

Բ. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

ժամանակի և կյանքի տոներ, Ա 3:

Ղևոնդյանց ոգով և վարդանանց լուսեղեն նաեպար-
հով, Բ 3:

Հայ եկեղեցին անդամ եկեղեցիների համաշխարհային
խորհրդին, Դ 3:

Կյանքի և լուսի հաղթանակը, Դ 3:

Ճշմարտության հոգին, Ե 3:

Միջեկեղեցական հարաբերություններ, Զ 3:

Պատմական այցելություն, Է—Ը 3:

Սայաթ-Նովա, Թ—Ժ 4:

Վեհափառ Հայրապետի երրորդ ուղևորությունը արտա-
սահման, ԺԱ 3:

Վերածնված Մայր Հայրենիքի փառապանծ տոներ, ԺԲ 3:

Գ. ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՇԱՔԱՐՅԱՆ ՆԱՐԵԿ ԱՐԵՂԱ.—Մոսկվայի և Համայն Ռուսիոն Պատրիարք Խորին Սրբություն Ալեքսիի Եպիսկոպոսության հիսնամյակը, է—Ը 11:
 ՊԱՆՍԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա-ի հովվապետական այցելությունը Շիրակի թեմին, Զ 7:
 ՊՈՋԱՊԱՆՅԱՆ ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—«Արևի մարտիրոսաց, սերմն Բրիտանիայ», Բ 12:
 ՍԱՐԱՅՍԱՐՅԱՆ ԹՈՐԳՈՄ ՔԱՀԱՆԱ.—Մեծ խնջույքը, Բ 14:
 ՏՅՈՒԿԵՐՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ ՔԱՀԱՆԱ.—Ժամանակի արժեքը, Ա 22:

Գրիգոր Խաբեկացու Սուրբ Հոգուն ուղղված մաղթանք, Ե 8:

Հավատո և Կարգի համաշխարհային շորորդ ժողովը Մոնեռալում, է—Ը 40:

Մոսկվայի և Համայն Ռուսիոն Պատրիարք Խորին Սրբություն Ալեքսիի Մայր Աթոռում, ԺԱ 10:

Ներսես Լամբրոնացու Սուրբ Հոգու հրաշափառ գալստյան մասին ասած ճշգրտությունը, Ե 9:

Տեսակցություն թուրքիայի հայոց ամենապատիվ Տ. Շնորհի սրբազան պատրիարքի հետ, Ը 31:

Օտարները Հայ Եկեղեցու մասին, ԺԲ 10:

Դ. ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Ամանորի հանդես Սուրբ Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանում, Ա 27:

Ամսվերջի հանդիսություն Հոգևոր Ճեմարանում, Զ 12:
 Գրական-գեղարվեստական ցերեկույթ Հոգևոր Ճեմարանում նվիրված Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակին, ԺԲ 7:

Դիպլոմային աշխատանքների պաշտպանություն և վիճակահանքների բաշխման հանդես Հոգևոր Ճեմարանում, Դ 20:

Թուրքիայի հայոց ամենապատիվ սրբազան պատրիարք Տ. Շնորհի արևելահայկապետ Գալուստյանը Մայր Աթոռում, է—Ը 15:

Հայաստանի ռադիոյի և հեռուստատեսության թղթակցի հարցազրույցը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի հետ, ԺԱ 7:

Հանդիսավոր սուրբ պատարագ և Բարոզ Մայր Տաճարում Քրիստոսի հրաշափառ Մենդյան տոնի առթիվ, Ա 18:

Մասնավոր վարդապետական գավազանի իշխանության տվչություն, ԺԱ 15:

Սուրբ Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանի վերաբացումը, Թ—Ժ 15:

Վարդանանց տոներ Մայր Աթոռում, Բ 10:

Վարդապետական լանջախաչի տվչություն, Զ 16:

Փրկչի հրաշափառ և Սուրբ Հարության տոնի առթիվ հայրապետական սուրբ պատարագ և Բարոզ Մայր Տաճարում, Դ 14:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ (լուրեր Մայր Աթոռից)—Ա 25, Բ 9, Դ 8, Դ 19, Ե 6, Զ 17, է—Ը 43, Թ—Ժ 13, ԺԱ 14, ԺԲ 6:

Ե. ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱԼՊՈՅԱՃՏԱՆ Ա.—Պորտուգալ և Հայաստան, ԺԲ 43:

ԱՎՏԱՐԱՐԳՅԱՆ Ս.—Մաղկարա Սահակ Եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանի հիշատակարանը, ԺԲ 30:

ԱՐԱ ՄԱՐԿՈՍ—Հայկական տապանաբար մը Կարենոսի (Բուլղարիա) Սոկոլովո գյուղին մեջ, Դ 50:
 Պրովանիայի հին հայկական գաղութը և Եկեղեցին, Դ 58:

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ ԱՐՄԵՆ ԱՐԵՂԱ.—Կոմիտաս վարդապետի Եկեղեցական երաժշտության անտիպ էջերից, Ա 47:
 ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Գ.—Աստապատը և ճրա վանքերը, ԺԲ 29:
 ԴԱՎԹՅԱՆ Հ.—Մի էջ հայ հին տպագրության պատմությունից, Դ 35:

ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Հ.—Բյենի վանքը և Բյենի գյուղի մյուս հուշարձանները, Թ—Ժ 43, ԺԱ 41:—Կողբ գյուղի հնաժույց տաճարի պեղումները, Դ 50:—Հավուց քառի վանքը, Ե 25, Ը 38:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ա.—Էփր ժեղարի հայ մանրանկարչության և արդյունաբերության պատմությունից, Զ 50:

ԹԱՀՄԻՉՅԱՆ Ն.—Էփր միջնադարի հայկական երաժշտական գեղագիտությունից, ԺԱ 47:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Բ.—Լուսնի հասակը և շաքարվա օրերը սրճիլը, Բ 34:

ԻՇԽԱՆՅԱՆ Ռ.—Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի առաջին հրատարակությունը, Թ—Ժ 51:

ԽԱՎՓԱՆՉՅԱՆ Հ.—Դպրոցներու գրառները միջնադարյան Հայաստանում, ԺԲ 21:—Միջնադարյան Հայաստանի նավահանգիստներն ու նավակայանները, Բ 37:

ՀԱԿՈՐՅԱՆ Գ.—Հայ առաջին մեծ բանաստեղծը՝ Մեսրոպ Մաշտոց, Բ 16:

ՃԵՎԱՀԻՐՃՅԱՆ Մ. Հ.—Ջեյրուն և իր շրջակայքը, Ե 32:
 ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Հ.—Սայաթ-Նովայի կյանքը, Թ—Ժ 8:

ՆԱԶԻԿՅԱՆ Ա.—Սայաթ-Նովայի տաղերը Եվրոպական լեզուներով, է—Ը 54:

ՇԱՀԻՆՅԱՆ Ա.—Մոկաց աշխարհի Սուրբ Կարապետ վանքի ձեռագրերը, Դ 42:—Փոքիկ Սուրբ Գևորգ կամ Սարի Սուրբ Գևորգ վանքը, ԺԱ 58:

ՈՍԱՆՅԱՆ Ն., ԿՈՐԿՈՅՅԱՆ Ք.—Հայերեն նորահայտ հեռախոս գրքեր, Ե 44:

ՈՍԱՆՅԱՆ Ն.—Նորահայտ մի էջ հայ մանրանկարչության պատմությունից, Ա 52:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ.—Նոստրոմ Են տապանաբարերը, Թ—Ժ 34, ԺԱ 29:

ՍԻՐՈՒՆԻ Զ. Ժ.—Պոլիս և իր դերը, Ա 31, Բ 26, Գ 10, Դ 24, Ե 13, Զ 25, Է—Ը 46, Թ—Ժ 24, ԺԱ 18, ԺԲ 11:

ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ Զ.—Վասպուրականի ոսկերչական արվեստի մի նմուշ, Գ 43:

ՏԵՐՅԱՆ ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Օշականի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին, Գ 22:

ՓԱԶԱՃՅԱՆ Ս.—Նյութեր Բուլղարիո հայ գաղութի պատմություններ, Դ 47:

Զ. ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՇԻՐՄԱԶԱՆՅԱՆ Գ.—Նոր Վեհաբանը, Ա 43—Էջեր էջ—միածնի Գևորգյան ձեռնարանի պատմությունից, ԺԲ 52:

ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, «Բազմավէպ», ԺԲ 37:

Է. ՄԱՅՐ ՀԱՅԵՆԻՔՈՒՄ

ՇԱՀԻՆՅԱՆ Ս.—Բարգավաճող Լեհիստանը, Զ 19:
Նկարիչ Գևորգ Գրիգորյան, Զ 23:
Վաղարշապատ—Էջմիածին, Գ 30:

ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՆԻՔԻՑ—Դ 52, Ե 56, Զ 54, Է—Ը 61, Թ—Ժ 56, ԺԱ 62, ԺԲ 58:

Ը. ՍՓՅՈՒՌՔՈՒՄ

ՔԵՆՎԵՆԻՍ Ե.—Վերահրատարակում «Revue des études arméniennes» հանդեսին, Բ 56:

ԳԱՐԻԿՅԱՆ ԿՅՈՒՐԵՎ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Հայկական երուսաղեմ, Բ 49:

ԹՂԹԱԿԻՑ—Բուլղարահայ բնական պատգամավորական ժողովի գումարումը և եկեղեցական վարչություններում ընտրությունները, Թ—Ժ 22:—Բուլղարահայ կյանք, ԺԲ 57:

ԹՂԹԱԿԻՑ—Ռուսահայ բնական պատգամավորական ժողովի գումարումը և եկեղեցական վարչություններում ընտրությունները, Թ—Ժ 19:

Քոնենուս-Այրեսի հայոց Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ֆաբրիկեզայակը, Թ—Ժ 17:

Լիոնի հայոց Սուրբ Հակոբ եկեղեցու օծումը, Է—Ը 44:
Սուրբ Հարության Տանարի նորոգության ի խնդիր հանգանկության ձեռնարկը Հյուսիսային Ամերիկայի մեջ, Դ 21:

Թ. ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱԿԱՏՈՒՄ

Հանուն աշխարհի խաղաղության և մարդկության բարօրության, Է—Ը 7:

Ժ. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ, ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

ԼՂԻՎԱՐԴ—Սուրբ Մեսրոպ, Ե 10:

ՍԻԱՄԱՆԹՈՒ (խոսք), ԹԱՀՄԻՋՅԱՆ Ն (երաժշտություն)

—Տեսիլք, Բ 45:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Վ.—Մասիսների հայացքի տակ, Բ 57:

ԺԱ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Հանգիստ Ամենապատիվ Տ. Զարեն Սրբազան Աթոռակալի, Բ 7:

Հանգիստ արժանապատիվ Տ. Բազարատ ավագ ֆանանա Դավթյանի, Զ 58:

ԺԲ. ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱ

ԱՐԳԱՐՅԱՆ Գ.—Հինգ հին ձեռագիր Ախուրյանի շրջանի Զրառատ գյուղում, Ա 62:

Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, Բ 58, Դ 56, Ե 59, Զ 59, Թ—Ժ 59:

